คู่มือศึกษาพระวินัยปิฎก
มหาวิภังค์ ปฐมภาค เวรัญชกัณฑ์
หลักสูตรบาลีใหญ่และพระไตรปิฎก ๓ ปี

พระมหาสมปอง มุทิโต
สถาบันบาลีใหญ่และพระไตรปิฎก
วัดวิหารธรรม บ้านศรีวิราช ต.โสมเยี่ยม อ.น้ำโสม จ.อุดรธานี

eBooK65

ชื่อหนังสือ

คู่มือศึกษาพระวินัยปิฎก
มหาวิภังค์ ปฐมภาค เวรัญชกัณฑ์
หลักสูตรบาลีใหญ่และพระไตรปิฎก ๓ ปี

ผู้แปลและรวบรวม

พระมหาสมปอง มุทิโต

สถาบันบาลีใหญ่และพระไตรปิฎก

วัดวิหารธรรม บ้านศรีวิราช ต.โสมเยี่ยม อ.น้ำโสม จ.อุดรธานี

จัดพิมพ์

ครั้งที่ ๑	ปี ๒๕๔๔	จำนวน	๑๐๐ เล่ม
ครั้งที่ ๒	ปี ๒๕๖๒	จำนวน	๑๐๐ เล่ม
ครั้งที่ ๓	ปี ๒๕๖๕	จำนวน	๑,๐๐๐ เล่ม

พิมพ์ที่

คำนำ

การศึกษาบาลีใหญ่และพระไตรปิฎก เป็นวิธีการศึกษาวิชาทางพระพุทธศาสนาที่ดีที่สุดในปัจจุบัน เพราะเป็นการศึกษานิรุตตินัยที่ครบถ้วนด้วยวิธีต่างๆ ตามหลักภาษาบาลีที่มุ่งตรงต่อการศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎก อันเป็นจารึกคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกประการ

คัมภีร์บาลีใหญ่ที่สำคัญและมีอุปการะต่อการศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎก มี ๔ ประเภท คือ

๑. **คัมภีร์ไวยากรณ์บาลีใหญ่** ทั้งสายคัมภีร์กัจจายนะ โมคคัลลานะ และสัททนีติ
๒. **คัมภีร์อภิธานศัพท์** เช่น อภิธานัปปทีปิกา อภิธานัปปทีปิกาฎีกา และอภิธานวรรณนา เป็นต้น
๓. **คัมภีร์ฉันทลักษณ์** เช่น วุตโตทัย เป็นต้น
๔. **คัมภีร์หลักการรจนาคัมภีร์** เช่น สุโพธาลังการะ เป็นต้น

คัมภีร์บาลีใหญ่ ๔ ประเภทนี้ จะช่วยให้มีความชำนาญในการศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์สัททศาสตร์หรือสัททาวิเสสต่างๆ ได้เป็นอย่างดีที่สุด ท่านที่ได้ศึกษาคัมภีร์เหล่านี้มาจากครูบาอาจารย์ผู้มีความชำนาญ ย่อมมีความสามารถพิเศษกว่าใคร เพราะสามารถท่องเที่ยวไปในคัมภีร์ภาษาบาลีทั้งปวงอย่างเพลิดเพลิน เอิบอิ่ม เบิกบานใจ ที่ตนได้สัมผัสกับความวิจิตรในภาษาของพระผู้มีพระภาคผู้มีหทัยปราศจากกิเลสแล้ว ย่อมน้อมจิตไปในการละกามอันเป็นของชาวโลกซึ่งมีความเสื่อมอยู่เนืองนิตย์ และน้อมใจไปในการบำเพ็ญเพื่อบรรลุอริยธรรมที่ไม่เสื่อม ทั้งจะเกิดความอุตสาหะขึ้นอย่างแรงกล้าว่า จะช่วยเปิดเผย บอก สอน แสดง แนะนำผู้อื่น ให้สามารถหยั่งรู้อริยธรรมตามภูมิอัธยาศัย

หนังสือ “**คู่มือศึกษาพระวินัยปิฎก**” เล่มนี้ เป็นคัมภีร์เปิดประตูสู่พระไตรปิฎก แนะแนวการเรียน การศึกษา การค้นคว้า ให้ได้รู้ ได้เสพ ได้สมาทาน ได้ประพฤติเพื่อดื่มด่ำรสแห่งอมตธรรม ตามพระธรรมวินัยในพระพุทธศาสนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าต่อไป

เนื้อหาในหนังสือเล่มนี้ ได้จัดวางรูปแบบไว้ ๓ ส่วน ดังนี้

๑. **พระบาลี** วินัยไตรปิฎก มหาวิภังค์ ปฐมภาค เวรัญชกัณฑ์ วางเรียงไว้ในกรอบบนด้านซ้าย
๒. **คำแปล** วินัยไตรปิฎก มหาวิภังค์ ปฐมภาค เวรัญชกัณฑ์ วางเรียงไว้ในกรอบบนด้านขวา
๓. **อรรถวรรณนา** อธิบายคำศัพท์และอธิบายสภาวธรรม เทียบเคียงอ้างอิงเหตุผล ซึ่งยกมาจากอรรถกถาบ้าง ฎีกาบ้าง และคัมภีร์อธิบายพระไตรปิฎกต่างๆบ้าง วางเรียงไว้นอกกรอบด้านล่าง

ด้วยปรารถนาว่า คู่มือศึกษาพระวินัยปิฎกเล่มนี้ จักเป็นประโยชน์แก่ผู้เริ่มศึกษาบาลีใหญ่และพระไตรปิฎกตามสมควร หากมีข้อบกพร่องผิดพลาดประการใด คงจักได้รับคำชี้แนะจากผู้รู้ทั้งหลาย เพื่อแก้ไขปรับปรุงให้สมบูรณ์ต่อไป

ขอให้ทุกท่าน จงมีส่วนแห่งบุญนี้ทุกประการเทอญ สาธุ สาธุ สาธุ

พระมหาสมปอง มุทิโต
สถาบันบาลีใหญ่และพระไตรปิฎก
วัดวิหารธรรม อำเภอน้ำโสม จังหวัดอุดรธานี

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
เวรญฺชภาณวาร เรื่องเวรัญชพราหมณ์	๑
เวรัญชพราหมณ์กล่าวหา ๘ ข้อ	๙
ทรงอุปมาด้วยลูกไก่	๑๔
ฌาน ๔	๑๗
ปฐมฌาน	๑๗
ทุติยฌาน	๒๐
ตติยฌาน	๒๑
จตุตถฌาน	๒๒
วิชชา ๓	๒๔
ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ	๒๔
จตูปปาตญาณ	๒๘
อาสวักขยญาณ	๓๒
เวรัญชพราหมณ์แสดงตนเป็นอุบาสก	๓๔
เมืองเวรัญชาเกิดข้าวยากหมากแพง	๓๙
พุทธประเพณี	๔๒
พระมหาโมคคัลลานะบรรลือสีหนาท	๔๓
เหตุให้พรหมจรรย์ดำรงอยู่นานและไม่นาน	๔๖
ทรงปรารภเหตุจะบัญญัติสิกขาบท	๕๔
เสด็จนิเวศน์เวรัญชพราหมณ์	๕๗

คู่มือศึกษาพระวินัยปิฎก
มหาวิภังค์ ปฐมภาค เวรัญชกัณฑ์

ฉบับบาลี : วิ.มหาวิ. ๑/๑-๒๓/๑-๑๓ ฉบับไทย : วิ.มหาวิ. ๑/๑-๒๓/๑-๑๕

เวรญฺชภาณวาร	**เรื่องเวรัญชพราหมณ์**
[๑] เตน สมเยน พุทฺโธ ภควา เวรญฺชายํ วิหรติ นเฬรุปุจิมนฺทมูเล มหตา ภิกฺขุสงฺเฆน สทฺธึ ปญฺจมตฺเตหิ ภิกฺขุสเตหิ. อสฺโสสิ โข เวรญฺโช พฺราหฺมโณ "สมโณ ขลุ โภ โคตโม สกฺยปุตฺโต สกฺยกุลา ปพฺพชิโต เวรญฺชายํ วิหรติ นเฬรุปุจิมนฺท-มูเล มหตา ภิกฺขุสงฺเฆน สทฺธึ ปญฺจมตฺเตหิ ภิกฺขุสเตหิ.	[๑] สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ ควงต้นสะเดาอันเป็นที่อยู่ของนเฬรุยักษ์ เขตเมืองเวรัญชา พร้อมกับภิกษุสงฆ์ หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป เวรัญชพราหมณ์ ได้ฟังข่าวว่า "ท่านพระสมณโคดม เป็นศากยบุตร เสด็จออกผนวชจากศากยตระกูล ประทับอยู่ ณ ควงต้นสะเดาอันเป็นที่อยู่ของนเฬรุยักษ์ เขตเมืองเวรัญชา พร้อมกับภิกษุสงฆ์ หมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป

อรรถวรรณนา

[๑] **สมย**ศัพท์มีอรรถ ๙ อย่าง คือ (๑) **สมวายะ** ความถึงพร้อมแห่งเหตุ, ความพร้อมเพรียง เช่น **อปฺเปวนาม เสฺวปิ อุปสงฺกเมยฺยาม กาลญฺจ สมยญฺจ อุปาทาย** (ที.สี. ๙/๔๔๗/๑๙๗) ถ้ากระไร ไว้พรุ่งนี้เถิด ได้เวลาและพร้อมเพรียงกันแล้วจึงเข้าไป (๒) **สมูหะ** หมู่, คณะ เช่น **มหาสมโย ปวนสฺมึ, เทวกายา สมาคตา** (ที.มหา. ๑๐/๓๓๒/๒๑๖) เทวดาหมู่ใหญ่ มาชุมนุมกันในป่า (๓) **การณะ** เหตุ เช่น **สมโยปิ โข เต ภทฺทาลิ อปฺปฏิวิทฺโธ อโหสิ** (ม.ม. ๑๓/๑๓๕/๑๑๑) ภัททาลิ แม้เหตุเธอก็ยังไม่รู้ชัด (๔) **ขณะ** ขณะ, โอกาส เช่น **เอโก จ โข ภิกฺขเว ขโณ จ สมโย จ พฺรหฺมจริยวาสาย** (องฺ.อฏฺฐก. ๒๓/๒๙/๑๘๖) ภิกษุทั้งหลาย มีขณะ และโอกาสเดียวเพื่อการอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ (๕) **ปฏิเวธะ** การแทงตลอด เช่น **ทุกฺขสฺส ปีฬนฏฺโฐ สงฺขตฏฺโฐ สนฺตาปฏฺโฐ วิปริณามฏฺโฐ อภิสมยฏฺโฐ** (ขุ.ปฏิ. ๓๑/๑๑/๑๗) ทุกข์เป็นสภาพบีบคั้น มีปัจจัยปรุงแต่ง ทำให้เดือดร้อน มีความแปรปรวน ควรแทงตลอด (๖) **กาละ** กาลเวลา เช่น **เอกํ สมยํ** (ที.สี. ๙/๑/๑) สมัยหนึ่ง (๗) **ปหานะ** การละ เช่น **สมฺมานาภิสมยา อนฺตมกาสิ ทุกฺขสฺส** (สํ.สฬา. ๑๘/๒๕๑/๑๘๙) ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้เพราะละความสำคัญตน (๘) **ลาภะ** การได้ เช่น **อตฺถาภิสมยา ธีโร** (สํ.ส. ๑๕/๑๒๘/๑๐๔) เพราะได้ซึ่งประโยชน์จึงชื่อว่าบัณฑิต (๙) **ทิฏฐิ** ลัทธิ เช่น **สมยปฺปวาทเก ตินฺทุกาจิเร เอกสาลเก มลฺลิการาเม ปฏิวสติ** (ที.สี. ๙/๔๐๖/๑๗๖) อาศัยอยู่ในมัลลิการาม ซึ่งมีศาลาหลังเดียวที่รายล้อมด้วยต้นมะพลับ เป็นสถานที่โต้วาทะของเจ้าลัทธิ

พระวินัยใช้ **เตน สมเยน**, พระสูตรใช้ **เอกํ สมยํ**, พระอภิธรรมใช้ **ตสฺมึ สมเย**. แต่ได้ความหมายเป็นกาลสัตตมีทุกที่

เวรญฺชายํ :- เป็นสัตตมีวิภัตติในอรรถว่าใกล้, **วิหรติ** :- แสดงถึงความเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่ คือ อิริยาบถวิหาร ทิพยวิหาร พรหมวิหาร และอริยวิหาร โดยไม่ยิ่งกว่ากัน แต่ที่นี้แสดงถึงอิริยาบถทุกอย่าง ทั้งการยืน เดิน นั่ง และนอน เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจะประทับยืน เสด็จพระราชดำเนินไป ประทับนั่ง หรือบรรทมก็ตาม พึงทราบว่า "วิหรติ เสด็จประทับอยู่ทั้งนั้น". **นเฬรุปุจิมนฺทมูเล** :- นเฬรุ เป็นชื่อยักษ์, **ปุจิมนฺท** :- คือต้นสะเดา, **มูเล** :- แปลว่าที่ใกล้ หมายถึงบริเวณที่เงาของต้นไม้ตกยามเที่ยงวันโดยรอบ

มูลศัพท์มีอรรถ ๕ อย่าง คือ (๑) **มูลมูล** โคน ราก หรือเหง้าต้นไม้ เช่น **มูลานิ อุทฺธเรยฺย อนฺตมโส อุสีรนาฬิมตฺตานิปิ** (สํ.นิ. ๑๖/๕๕/๘๕) พึงขุดเหง้าขึ้น โดยที่สุดแม้แต่แฝกและอ้อ. (๒) **เหตุ** เหตุมีโลภะเป็นต้น

ตํ โข ปน ภวนฺตํ โคตมํ เอวํ กลฺยาโณ กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคโต ‘อิติปิ โส ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ วิชฺชาจรณ-สมฺปนฺโน สุคโต โลกวิทู อนุตฺตโร ปุริส-ทมฺมสารถิ สตฺถา เทวมนุสฺสานํ พุทฺโธ ภควาติ,	ท่านพระโคดมผู้เจริญนั้น มีกิตติศัพท์อันงาม ขจรไปอย่างนี้ว่า แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาค พระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ เพียบพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ เสด็จไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค

เช่น **โลโภ อกุสลมูลํ** (ที.ปา. ๑๑/๓๐๕/๑๙๓) โลภะเป็นเหตุแห่งอกุศล. (๓) **สนฺติก** ที่ใกล้ เช่น **นเฬรุปุจิมนฺทมูล** (วิ.มหาวิ. ๑/๑/๑) ที่ใกล้ควงต้นสะเดาอันเป็นที่อยู่ของนเฬรุยักษ์ (๔) **ปาภต** ทรัพย์ต้นทุน เช่น **เอวํ วิกฺกยมานํ เอตฺตกํ มูลํ ภวิสฺสติ** (องฺ.ติก. ๒๐/๒๐/๑๑๑) จักมีต้นทุนค้าขายเท่านี้ (๕) **นกฺขตฺต** ดาวมูละ เช่น **เชฏฺฐนกฺขตฺตํ วา มูลนกฺขตฺตํ วา ตสฺส มาสสฺส ปุณฺณมิยํ จนฺเทน ยุตฺตํ** (ที.สี.อภิฏี. ๑/๑/๖๕) ดาวช้างใหญ่หรือดาวช้างน้อยลอยคู่ดวงจันทร์ในวันเพ็ญของเดือนนั้น

มหตา :- ภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ คำว่าใหญ่มี ๒ อย่าง คือ (๑) ใหญ่ด้วยคุณ เพราะภิกษุผู้มีคุณต่ำสุดคือเป็นพระโสดาบัน (๒) ใหญ่ด้วยจำนวนมากถึง ๕๐๐ รูป.

ภิกฺขุสํเฆน :- หมู่แห่งภิกษุผู้มีคุณ ทิฐิและศีลเสมอกัน. **สทฺธึ** :- โดยความเป็นหมู่เดียวกัน

ปญฺจมตฺเตหิ :- ประมาณท่านเรียกว่า มัตตะ. **ปญฺจมตฺต** ประมาณ ๕, เหมือนกับคำว่า **โภชเน มตฺตญฺญุตา** รู้จักประมาณในการบริโภค

ภิกฺขุสเตหิ :- เป็นการนับครั้งละ ๑ ร้อย ประมาณ ๕ ครั้ง

อสฺโสสิ :- ได้ฟัง ได้ยินมากับหู. **โข** :- เป็นนิบาตในอรรถปทปูรณะ (ใส่ให้เต็มบทเพื่อความสละสลวยแห่งถ้อยคำ) หรืออวธารณะ (ตัดสินใจได้ว่า ได้ฟังมาจริงๆ). **เวรญฺโช** :- พราหมณ์ผู้เกิดหรืออาศัยอยู่ในเมืองเวรัญชา แต่ชาวเมืองเรียกเขาว่าอุทัย ตามชื่อที่มารดาบิดาตั้งให้. **พฺราหฺมโณ** :- ผู้ที่สาธยายพระเวท สาธยายมนต์ ชื่อว่าพราหมณ์ คนทั่วไปเรียกผู้นั้นว่าพราหมณ์โดยชาติ แต่พระอริยะทั้งหลายเรียกผู้ที่ลอยบาปทิ้งแล้วว่า “พราหมณ์”

สมโณ :- พระผู้มีพระภาคชื่อว่าสมณะ เพราะบาปของพระองค์สงบแล้วด้วยอริยมรรคอันสูงสุด. **ขลุ** :- เป็นนิบาตในอรรถอนุสสวนะ (ได้ฟังมา). **โภ** :- เป็นคำเรียกชนชั้นสูง เช่น โภวาที (ผู้มีวาทะว่าเจริญแต่ยังละกิเลสไม่ได้). **โคตโม** :- เป็นคำที่พราหมณ์เรียกพระผู้มีพระภาคตามพระโคตร. **สกฺยปุตฺโต** :- แสดงถึงตระกูลอันสูงส่งของพระพุทธองค์. **สกฺยกุลา ปพฺพชิโต** :- ทรงเสด็จออกผนวชด้วยศรัทธา ไม่ใช่เพราะเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วจึงออกผนวช ทรงละตระกูลอันมั่งคั่งแล้วออกผนวช

ตํ โข ปน :- ทุติยาวิภัตตินี้แสดงอรรถอิตถัมภูต (กล่าวตามความเป็นจริง). **กลฺยาโณ** :- ประกอบด้วยคุณอันงดงามประเสริฐสุด. **กิตฺติสทฺโท** :- เกียรติและชื่อเสียง ชื่อว่ากิตติศัพท์. **อพฺภุคฺคโต** :- อภิ+อุคฺคโต อาเทส อภิ เป็น อพฺภ, ฟุ้งขจรไปทั่วถึง ไม่มีที่ปิดกำบัง ไม่มีสิ่งต้านทานได้ เพราะอำนาจแห่งพุทธานุภาพ

อิติปิ โส ภควา อรหํ ... :- อิติปิ (อิติ อปิ) เป็นนิบาตในอรรถเหตุนิทัสสนะ แสดงถึงเหตุ, พระพุทธคุณตั้งแต่ **อรหํ** ถึง **ภควา** ให้ประกอบ **อิติปิ** ทั้งหมด ดังนี้ **อิติปิ โส ภควา อรหํ** พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงเป็นพระอรหันต์ เพราะเหตุนี้, **อิติปิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ** ..., **อิติปิ วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน** ..., **อิติปิ สุคโต** ..., **อิติปิ โลกวิทู** ..., **อิติปิ อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ** ..., **อิติปิ สตฺถา เทวมนุสฺสานํ** ..., **อิติปิ พุทฺโธ** ..., **อิติปิ ภควา** ทรงเป็นพระผู้มีพระภาค เพราะเหตุนี้

อรหํ :- ทรงเป็นพระอรหันต์ เพราะไกลจากกิเลส กำจัดกิเลสพร้อมวาสนาด้วยอริยมรรค, เพราะกำจัดกิเลสอัน

เป็นข้าศึกด้วยอริยมรรค, เพราะหักกงจักร คือหักซี่ล้อแห่งวัฏฏสงสารที่มีดุมคืออวิชชาและภวตัณหา มีกำคืออภิสังขาร มีบุญเป็นต้น มีกงคือชราและมรณะ มีเพลาคืออาสวสมุทัย มีตัวรถคือภพสาม พระพุทธเจ้านั้น ทรงยืนหยัดอยู่บนปฐพีคือศีล ด้วยพระยุคลบาทคือวิริยะ ทรงถือขวานคือญาณ ทำความสิ้นไปแห่งกรรมด้วยพระหัตถ์คือศรัทธา, เพราะทรงมีธัมมฐิตญาณคือปัญญากำหนดรู้เหตุคืออวิชชา สังขารทั้งหลายเกิดจากเหตุ อวิชชาและสังขารจัดเป็นเหตุสมุปปันนธรรม (ธรรมที่เป็นเหตุและผล)

สมฺมาสมฺพุทฺโธ :- (๑) ผู้ตรัสรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบด้วยพระองค์เอง คือตรัสรู้ธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ตรัสรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ตรัสรู้ธรรมที่ควรละ ตรัสรู้ธรรมที่ควรรู้แจ้ง ตรัสรู้ธรรมที่ควรทำให้เจริญ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าพระสัมมาสัมพุทธเจ้า. (๒) ตรัสรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบด้วยพระองค์เองว่า จักษุเป็นทุกขสัจ ตัณหาในภพก่อนอันเป็นมูลเหตุแห่งจักษุนั้น เป็นสมุทัยสัจ ความไม่เป็นไปแห่งจักษุและเหตุเกิดแห่งจักษุ เป็นนิโรธสัจ ข้อปฏิบัติอันเป็นเหตุให้รู้นิโรธ เป็นมรรคสัจ, โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย และมนะ ก็นัยนี้. (๓) ตรัสรู้ธรรมตามสมควร แทงตลอดธรรมทั้งปวงโดยชอบด้วยพระองค์เองว่า ชราและมรณะ เป็นทุกขสัจ ชาติเหตุแห่งชราและมรณะ เป็นสมุทัยสัจ การสลัดออกซึ่งชรามรณะและเหตุเกิด เป็นนิโรธสัจ ข้อปฏิบัติให้รู้นิโรธ เป็นมรรคสัจ

วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน :- ถึงพร้อมด้วยวิชชา ๓ หรือวิชชา ๘ และจรณะ ๑๕. **วิชชา ๓** คือ (๑) ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ความรู้ที่ระลึกชาติได้ (๒) จุตูปปาตญาณ ความรู้จุติ (ตาย) และอุปัติ (เกิด) ของสัตว์ (๓) อาสวักขยญาณ ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ. **วิชชา ๘** คือ (๑) วิปัสสนาญาณ ญาณที่เป็นวิปัสสนา (๒) มโนมยิทธิ มีฤทธิ์ทางใจ (๓) อิทธิวิธิ แสดงฤทธิ์ได้ต่างๆ (๔) ทิพพโสต หูทิพย์ (๕) เจโตปริยญาณ รู้จักกำหนดจิตผู้อื่นได้ (๖) ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ความรู้ที่ให้ระลึกชาติได้ (๗) ทิพพจักขุ ตาทิพย์ (เหมือนจุตูปปาตญาณ) (๘) อาสวักขยญาณ ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ. **จรณะ ๑๕** คือ (๑) ความถึงพร้อมด้วยศีล (๒) การสำรวมอินทรีย์ (๓) ความเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค (๔) การหมั่นประกอบความเพียรเป็นเครื่องตื่น (๕) มีศรัทธา (๖) มีหิริ (๗) มีโอตตัปปะ (๘) เป็นพหูสูต (๙) ปรารภความเพียร (๑๐) มีสติมั่นคง (๑๑) มีปัญญา (๑๒) ปฐมฌาน (๑๓) ทุติยฌาน (๑๔) ตติยฌาน (๑๕) จตุตถฌาน

สุคโต :- เสด็จไปดี คือเสด็จไปงาม บริสุทธิ์หาโทษมิได้ ไม่ขัดข้อง, เสด็จไปสู่ฐานะที่ดี คืออมตนิพพาน, เสด็จไปโดยชอบ คือไม่หวนกลับมาหากิเลสที่โสดาปัตติมรรค... อรหัตตมรรคละได้แล้ว, และตรัสไว้โดยชอบ คือเสด็จไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่โลกทั้งมวล ด้วยอำนาจพระบารมี ๓๐ ที่ทรงบำเพ็ญมาตั้งแต่แทบบาทมูลของพระพุทธทีปังกรจนถึงควงต้นโพธิ์ที่ตรัสรู้

โลกวิทู :- รู้แจ้งโลก เพราะทรงรู้แจ้งโลก เหตุเกิดโลก ความดับโลก วิธีปฏิบัติให้ลุถึงความดับโลก (ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค) และทรงรู้แจ้งโลกทั้ง ๓ คือ (๑) **สังขารโลก** คือ โลก ๑ สรรพสัตว์ดำรงอยู่ได้เพราะอาหาร, โลก ๒ นามและรูป, โลก ๓ เวทนา, โลก ๔ อาหาร, โลก ๕ อุปาทานักขันธ์, โลก ๖ อายตนะภายใน, โลก ๗ วิญญาณฐิติ, โลก ๘ โลกธรรม, โลก ๙ อสัตตาวาส, โลก ๑๐ อายตนะ, โลก ๑๒ อายตนะ, โลก ๑๘ ธาตุ. (๒) **สัตวโลก** คือ อาสยะ (ฉันทะ) อนุสัย (กิเลสในสันดาน) จริต (ความประพฤติ) อธิมุตติ (อัธยาศัย) สัตว์ที่มีปัญญาจักษุน้อย ปัญญาจักษุมาก อินทรีย์แก่กล้า อินทรีย์อ่อน เป็นต้น. (๓) **โอกาสโลก** คือ สถานที่และโลกธาตุอันไม่มีที่สิ้นสุด ตลอดถึงจักรวาฬหนึ่งๆ ว่ากว้างแคบเพียงใด เป็นต้น

อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ :- เป็นสารถีฝึกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เพราะทรงฝึกฝนคนที่ควรฝึกฝน ทั้งเทวดา มนุษย์ อมนุษย์ สัตว์ดิรัจฉาน ด้วยอุบายต่างๆ. **อนุตฺตโร** บุคคลผู้ยิ่งกว่าพระพุทธองค์ย่อมไม่มี ไม่ว่ามนุษย์ เทวดา มาร พรหม และหมู่สัตว์ เพราะไม่มีผู้วิเศษกว่าโดยคุณ พระองค์ครอบงำโลกทั้งมวลด้วยคุณคือศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะ. **ปุริสทมฺมสารถิ** ทรงฝึก ทรงแนะนำบุคคลผู้พอจะฝึกจะแนะนำได้ ทั้งอมนุษย์ เช่น อปลาลนาคราช จุโฬทรนาคราช มโหทรนาคราช อัคคิสิขนาคราช ธูมสิขนาคราช อาลวาฬนาคราช ช้างธนบาลก์ อาฬวกยักษ์ สูจิโลมยักษ์ ขรโลมยักษ์ ท้าวสักกเทวราช เป็นต้นพระพุทธองค์ก็ทรงฝึกแล้ว และมนุษย์ เช่น สัจจกนิครณฐบุตร อัมพัฏฐมาณพ โปกขรสาติพราหมณ์ โสณทัณฑพราหมณ์ กูฏทันตพราหมณ์ เป็นต้น พระพุทธองค์ก็ทรงฝึกแล้ว

อาจารย์บางพวกกล่าวว่า พุทธคุณทั้ง ๙ นี้ แบ่งออกเป็น ๑๐ ก็ได้ คือ อนุตฺตโร กับ ปุริสทมฺมสารถิ แยกกัน

สตฺถา เทวมนุสฺสานํ :- เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เพราะทรงสั่งสอนเทวดาและมนุษย์ด้วยประโยชน์ในโลกนี้ ประโยชน์ในโลกหน้า และประโยชน์อย่างยิ่งคือพระนิพพาน ตามสมควรแก่ประโยชน์ที่เทวดาและมนุษย์จะพึงได้รับ และเพราะทรงช่วยพาหมู่สัตว์ให้พ้นความกันดารคือการเกิด ดุจสัตถวาหะคือหัวหน้ากองเกวียนพาบริวารข้ามทางกันดารซึ่งมีโจร สัตว์ร้าย แห้งแล้ง ข้าวยากหมากแพง บรรลุถึงถิ่นอันอุดมสมบูรณ์, การสรรเสริญคุณว่า เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายนั้น เป็นการกำหนดผู้มีภูมิสูงและเป็นภัพพบุคคล ทรงเป็นศาสดาแม้ของสัตว์ดิรัจฉาน เพราะทรงประทานพระอนุสาสนีให้แม้แก่สัตว์ดิรัจฉาน เพื่อให้ฟังธรรมแล้วบรรลุอุปนิสัยสมบัติ จะได้มีส่วนแห่งการบรรลุมรรคผลในภพที่ ๒ หรือที่ ๓ ต่อไป เช่นกับมัณฑูกเทพบุตร ครั้งเป็นกบถือเอานิมิตในพระสุรเสียงที่พระพุทธองค์ที่ทรงแสดงธรรมอยู่ ถูกคนทุพลภาพผู้หนึ่งใช้ไม้เท้ายันกายกดลงที่กระหม่อมจนถึงแก่ความตาย ไปบังเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์แล้ว ลงมาฟังธรรมของพระพุทธองค์ต่อจนบรรลุโสดาปัตติผล

พุทฺโธ :- เป็นพระพุทธเจ้า เพราะทรงรู้เญยยธรรมที่ควรรู้ทั้งหมดด้วยพระองค์เอง ทรงตรัสรู้อริยสัจ ๔ ด้วยพระองค์เองและทรงสอนให้ผู้อื่นรู้ตาม อีกนัยหนึ่ง (๑) **พุชฺฌิตา สจฺจานีติ พุทฺโธ** เป็นพระพุทธเจ้า เพราะทรงตรัสรู้สัจธรรม (๒) **โพเธตา ปชายาติ พุทฺโธ** เป็นพระพุทธเจ้า เพราะทรงยังหมู่สัตว์ให้รู้ตาม (๓) **สพฺพญฺญุตาย พุทฺโธ** เป็นพระพุทธเจ้า เพราะทรงรู้ธรรมทุกอย่าง (๔) **สพฺพทสฺสาวิตาย พุทฺโธ** เป็นพระพุทธเจ้า เพราะทรงเห็นแจ้งธรรมทุกอย่าง (๕) **อภิญฺเญยฺยตาย พุทฺโธ** เป็นพระพุทธเจ้า เพราะทรงรู้ยิ่ง (๖) **วิสวิตาย พุทฺโธ** เป็นพระพุทธเจ้า เพราะทรงทำนิพพานให้แจ้ง (๗) **ขีณาสวสงฺขาเตน พุทฺโธ** เป็นพระพุทธเจ้า เพราะทรงสิ้นอาสวะกิเลส (๘) **นิรุปกฺกิเลสสงฺขาเตน พุทฺโธ** เป็นพระพุทธเจ้า เพราะทรงปราศจากอุปกิเลส (๙) **เอกนฺตวีตราโคติ พุทฺโธ** เป็นพระพุทธเจ้า เพราะทรงปราศจากราคะแน่นอน (๑๐) **เอกนฺตวีตโทโสติ พุทฺโธ** เป็นพระพุทธเจ้า เพราะทรงปราศจากโทสะแน่นอน (๑๑) **เอกนฺตวีตโมโหติ พุทฺโธ** เป็นพระพุทธเจ้า เพราะทรงปราศจากโมหะแน่นอน (๑๒) **เอกนฺตนิกฺกิเลโสติ พุทฺโธ** เป็นพระพุทธเจ้า เพราะทรงสิ้นกิเลสแน่นอน (๑๓) **เอกายนมคฺคํ คโตติ พุทฺโธ** เป็นพระพุทธเจ้า เพราะเสด็จไปสู่หนทางอันเป็นเอก (๑๔) **เอโก อนุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธึ อภิสมฺพุทฺโธติ พุทฺโธ** เป็นพระพุทธเจ้า เพราะทรงตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณได้เพียงพระองค์เดียว (๑๕) **อพุทฺธิวิหตตฺตา พุทฺธิปฏิลาภตฺตา พุทฺโธ** เป็นพระพุทธเจ้า เพราะทรงกำจัดอวิชชาแล้วตรัสรู้วิชชา (๑๖) **พุชฺฌตีติ พุทฺโธ** ผู้ตรัสรู้ ชื่อว่าพุทธะ เป็นต้น

ภควา :- เป็นพระผู้มีพระภาค เพราะทรงมีคุณสูงสุดกว่าสัตว์ทั้งหลาย “ภควา” เป็นเนมิตตกนาม ในนาม ๔ อย่าง คือ (๑) **อาวัตถิกนาม** นามที่บัญญัติเอาตามที่กำหนด เช่น ลูกโค โคหนุ่ม โคแก่ (๒) **ลิงคิกนาม** นามที่บัญญัติเอาตามเหตุหรือลักษณะ เช่น ผู้มีไม้เท้า ผู้มีร่ม ผู้มีหงอน ผู้มีงวง ผู้มีศีล ผู้มีธรรม (๓) **เนมิตตกนาม** นามที่บัญญัติเอาตามคุณพิเศษ เช่น ผู้มีวิชชา ๓ ผู้มีอภิญญา ๖ ผู้ตรัสรู้ เป็นต้น (๔) **อธิจจสมุปปันนนาม** นามที่ตั้งเอาตามความต้องการ เช่น สิริวัฒน์ ธนวัฒน์ อายุวัฒน์

พระนามว่าพระผู้มีพระภาค เพราะ (๑) ทรงมีโชค (๒) ทรงทำลายข้าศึกคือกิเลส **ภคฺคราโคติ ภควา, ภคฺคโทโสติ ภควา, ภคฺคโมโหติ ภควา, ภคฺคมาโนติ ภควา** (ขุ.มหานิ. ๒๙/๒๓๑/๑๗๓) ชื่อว่าพระผู้มีพระภาค เพราะทรงทำลายราคะได้ ทำลายโทสะได้ ทำลายโมหะได้ ทำลายมานะได้ เป็นต้น (๓) ทรงประกอบด้วยภคธรรม ๖ ประการ (คือความเป็นใหญ่เหนือจิตของตน โลกุตตรธรรม ยศ สิริ ความสำเร็จประโยชน์ตามต้องการ และความเพียร) (๔) ทรงจำแนกแจกแจงธรรม เปิดเผยธรรม แสดงธรรมโดยขันธ์ อายตนะ ธาตุ สัจจะ อินทรีย์ ปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น (๕) ทรงเสพอริยธรรม คือเจริญทิพยวิหาร พรหมวิหาร อริยวิหาร เป็นต้น (๖) ทรงคายตัณหาในภพทั้งสาม (๗) ทรงเป็นที่เคารพของชาวโลก (๘) ทรงอบรมพระองค์ดีแล้ว (๙) ทรงมีส่วนแห่งปัจจัย ๔ เป็นต้น

อาจารย์บางท่านกล่าวว่า “**ภควา**” มาจาก **ภววนฺตคมน** (**ภเวสุ วนฺตคมโน ภควา** ผู้คายจากความเป็นไปในภพ ชื่อว่า ภควา) โดยเอาเพียง **ภ** ของ ภว, **ค** ของ คมน, **ว** ของ วนฺต มารวมกันเป็น **ภควา** แล้วทีฆะ อ

โส อิมํ โลกํ สเทวกํ สมารกํ สพฺรหฺมกํ สสฺสมณพฺราหฺมณึ ปชํ สเทวมนุสฺสํ สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา ปเวเทติ,	พระองค์ทรงรู้แจ้งโลกนี้ พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณ พราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ด้วยพระองค์เองแล้ว จึงทรงประกาศให้ผู้อื่นรู้ตาม
โส ธมฺมํ เทเสติ อาทิกลฺยาณํ มชฺเฌกลฺยาณํ ปริโยสานกลฺยาณํ สาตฺถํ สพฺยญฺชนํ เกวลปริปุณฺณํ ปริสุทฺธํ พฺรหฺมจริยํ ปกาเสติ,	พระองค์ทรงแสดงธรรมมีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง และมีความงามในที่สุด ทรงประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วน

เป็น อา จึงสำเร็จรูปเป็น **ภควา**

โส อิมํ โลกํ สเทวกํ :- พระองค์ทรงรู้แจ้งโลกนี้พร้อมทั้งเทวโลกด้วยปัญญาอันยิ่งเอง. คำว่า พร้อมทั้งเทวโลก คือเทวดาชั้นกามาวจร ๕ ชั้น ได้แก่ สวรรค์ชั้น จาตุมมหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต และนิมมานรดี แม้อรูปาวจรก็สงเคราะห์เอาด้วย. สวรรค์แม้จะมี ๖ ชั้น แต่หมายเอาเพียง ๕ ชั้นที่เหลือ วิธีนี้เรียกว่าปาริเสสนัย ส่วนชั้นที่ ๖ ถือเอาด้วยบทว่า “สมารกํ” แล้ว

สมารกํ :- พร้อมทั้งมารโลก คือสวรรค์กามาวจรชั้นที่ ๖ ได้แก่ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี หรือวสวัตตีมาร หรือเทวปุตตมาร

สพฺรหฺมกํ :- พร้อมทั้งพรหมโลก คือพรหมชั้นพรหมกายิกาเป็นต้น. **สสฺสมณพฺราหฺมณึ** :- พร้อมทั้งสมณะและพราหมณ์ คือสมณะและพราหมณ์ผู้เป็นข้าศึกต่อพระศาสนา หรือผู้ละบาปได้แล้ว. **ปชํ** :- หมู่สัตว์ คือสัตวโลกทั้งมวล. **สเทวมนุสฺสํ** :- พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์ คือสมมุติเทพและหมู่มนุษย์ที่ยังไม่กล่าวถึง

สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา ปเวเทติ :- ทรงรู้แจ้งด้วยพระองค์เองแล้วจึงทรงประกาศให้ผู้อื่นรู้ตาม. **สยํ** ด้วยพระองค์เอง มิใช่ผู้อื่นบอกให้รู้. **อภิญฺญา** ด้วยปัญญาอันยิ่ง. **สจฺฉิกตฺวา** ทำให้แจ้ง มิใช่อนุมานเอา. **ปเวเทติ** ทรงประกาศให้หมู่สัตว์รู้ตาม

โส ธมฺมํ เทเสติ :- พระองค์ทรงแสดงธรรมเพราะทรงมีพระมหากรุณาต่อสัตว์ทั้งหลาย แม้จะสละความสุขอันเกิดแต่วิเวกอย่างยิ่งก็ตาม ธรรมที่ทรงแสดงนั้นประกอบด้วย องค์ ๙ (นวังคสัตถุสาสน์)

สุตฺตํ เคยฺยํ เวยฺยากรณํ คาถุทานิติวุตฺตกํ
ชาตกพฺภูตเวทลฺลํ นวงฺคํ สตฺถุสาสนํ. (ที.ปา.อ. ๔/๒๐)

คำสั่งสอนของพระศาสดามีองค์ ๙ คือ สุตตะ เคยยะ เวยยากรณะ คาถา อุทานะ อิติวุตตกะ ชาตกะ อัพภูตะ เวทัลละ

(๑) **สุตฺตนฺติ สามญฺญวิธิ, วิเสสวิธโย ปเร, สพฺพสฺสาปิ หิ พุทฺธวจนสฺส สุตฺตนฺติ อยํ สามญฺญวิธิ.**
คำว่า “สุตตะ” เป็นวิธีกำหนดเรียกตามธรรมดา, องค์ที่เหลือเป็นวิธีเรียกให้พิเศษออกไป, จริง แม้พระพุทธพจน์ทั้งสิ้น ก็เป็นวิธีที่กำหนดเรียกว่า “สุตตะ” (ข้อหนึ่งๆ นับเป็นสุตตะหนึ่งๆ)

(๒) **สคาถกํ สุตฺตํ เคยฺยํ.**
สุตตะที่มีจุณณิยะพร้อมทั้งคาถา เรียกว่าเคยยะ

(๓) **นิคฺคาถกํ สุตฺตํ เวยฺยากรณํ.**
สุตตะที่ไม่มีคาถา (มีจุณณิยะอย่างเดียว) เรียกว่าเวยยากรณะ

(๔) **ธมฺมปทาทิเกวลคาถาพนฺธนา คาถา.**

สาธุ โข ปน ตถารูปานำ อรหตำ ทสฺสนำ โหตี”ติ.	การได้พบพระอรหันต์ทั้งหลายเช่นนี้ เป็นความดีอย่างแท้จริง

สุตตะที่มีแต่คาถาล้วน เช่น ธรรมบท เป็นต้น เรียกว่าคาถา

(๕) **โสมนสฺสญาณมยิกคาถาปฏิสำยุตฺตำ อุทานำ.**
สุตตะที่ประกอบด้วยคาถาที่ทรงเปล่งออกมาด้วยโสมนัสและปัญญาญาณ เรียกว่าอุทานะ

(๖) **วุตฺตำ เหตนฺติอาทิวจนสมฺพนฺธำ อิติวุตฺตกำ.**
สุตตะที่เกี่ยวข้องกับคำเป็นต้นว่า “จริงอยู่ คำนี้ท่านเคยกล่าวไว้แล้ว” (แต่ยังนำมากล่าวอีก) เรียกว่าอิติวุตตกะ

(๗) **อพฺภุตธมฺมปฏิสำยุตฺตสุตฺตวิเสสำ อพฺภุตำ.**
สุตตะที่แตกต่างจากสุตตะอื่น เพราะประกอบด้วยปาฏิหาริย์ เรียกว่าอัพภุตะ

(๘) **ภควโต อตีตชาตีสุ จริยานุภาวปฺปกาสกำ ชาตกำ.**
สุตตะที่ประกาศจริยานุวัตรของพระพุทธองค์ ในอดีตชาติหลายชาติ เรียกว่าชาตกะ

(๙) **เวทสฺส ลภาปนโต กิญฺจิ สุตฺตนฺตำ เวทลฺลำ.**
สุตตะที่เป็นเหตุให้ได้ปัญญา เรียกว่าเวทัลละ (สีล.อภินวฏี. ๑/๑๕๐)

อาทิกลฺยาณำ มชฺเฌกลฺยาณำ ปริโยสานกลฺยาณำ :- ธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงนั้น จะมากหรือน้อยก็ตาม แต่มีเนื้อความครบถ้วนงดงามทั้ง ๓ ประการ คือ งดงามในเบื้องต้น ในท่ามกลาง และในที่สุด. แม้จะทรงแสดงเพียงคาถาเดียว ก็งามในเบื้องต้นด้วยบาทคาถาแรก งามในท่ามกลางด้วยบาทที่ ๒ และที่ ๓ งามในที่สุดด้วยบาทสุดท้าย. พระสูตรมีอนุสนธิเดียว ก็งามในเบื้องต้นด้วยนิทานกถา งามในที่สุดด้วยนิคมคาถา และงามในท่ามกลางด้วยถ้อยคำที่เหลือ. พระสูตรที่มีอนุสนธิมาก ก็งามในเบื้องต้นด้วยอนุสนธิแรก งามในที่สุดด้วยอนุสนธิสุดท้าย และงามในท่ามกลางด้วยอนุสนธิที่เหลือ. ศาสนธรรมทั้งสิ้น ก็งามในเบื้องต้นด้วยศีล งามในท่ามกลางด้วยสมถะ วิปัสสนา มรรคและผล งามในที่สุดด้วยนิพพาน หรือ งามในเบื้องต้นด้วยศีลและสมาธิ งามในท่ามกลางด้วยวิปัสสนาและมรรค งามในที่สุดด้วยผลและนิพพาน. งามในเบื้องต้นด้วยการตรัสรู้ดีของพระพุทธเจ้า งามในท่ามกลางด้วยเนื้อธรรมอันดี งามในที่สุดด้วยการปฏิบัติดีของพระสงฆ์. งามในเบื้องต้นด้วยอภิสัมโพธิญาณ เมื่อปฏิบัติตามจนบรรลุ จะงามในท่ามกลางด้วยปัจเจกโพธิญาณ และงามในที่สุดโดยเป็นสาวกโพธิญาณ. ศาสนธรรมนั้น เมื่อสาธุชนสดับอยู่ สามารถข่มนิวรณธรรมได้ จึงงามในเบื้องต้น เมื่อปฏิบัติจนได้ความสุขอันเกิดจากสมถะและวิปัสสนา จึงงามในท่ามกลาง เมื่อปฏิบัติจนได้ผลเป็นผู้คงที่ ไม่หวั่นไหว จึงงามในที่สุด

สาตฺถำ สพฺยญฺชนำ เกวลปริปุณฺณำ ปริสุทฺธำ พฺรหฺมจริยำ ปกาเสติ :- ทรงประกาศพรหมจรรย์อันบริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วนพร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ. **สาตฺถำ** ทรงแสดงธรรมอันเป็นศาสนพรหมจรรย์และมรรคพรหมจรรย์ที่พรั่งพร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะอันสมควรด้วยนัยต่างๆ พร้อมด้วยอรรถที่ทรงแสดง ประกาศ เปิดเผย จำแนก ทำให้ตื้นเข้าใจง่าย และบัญญัติไว้ ลึกซึ้งโดยปฏิเวธ เป็นอารมณ์แห่งอัตถปฏิสัมภิทาและปฏิภาณปฏิสัมภิทา เป็นที่เลื่อมใสแห่งนักปราชญ์ บัณฑิตควรรู้ไว้ มีอรรถาธิบาย ที่ลึกซึ้ง. **สพฺยญฺชนำ** พร้อมด้วยอักษร พยัญชนะ บท อาการ นิรุตติและนิเทศ ลึกซึ้งโดยธรรมและเทศนา เป็นอารมณ์แห่งธัมมปฏิสัมภิทาและนิรุตติปฏิสัมภิทา เป็นที่เลื่อมใสแห่งโลกียชน ควรเชื่อถือ มีบทเข้าใจง่าย. **เกวลปริปุณฺณำ** ครบถ้วนบริบูรณ์ ไม่บกพร่องทั้งอรรถและพยัญชนะ ไม่ต้องเพิ่มเติมอะไรเข้าไปอีก. **ปริสุทฺธำ** บริสุทธิ์ เพราะปราศจากโทษ ไม่เศร้าหมอง ละทุกข์ในวัฏฏะ ไม่มุ่งหวังโลกามิส. **พฺรหฺมจริยำ** พรหมจรรย์ที่ทรงประกาศคือไตรสิกขาและจริยาอันงดงามของผู้ประเสริฐ คือพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระพุทธสาวก. **ปกาเสติ** ทรงประกาศ แสดง เปิดเผยให้เห็นประจักษ์ ทำให้เข้าใจง่ายทั้ง อรรถและพยัญชนะ เป็นธรรมที่ควรบรรลุด้วยปริยัติและปฏิบัติ

สาธุ โข ปน :- การได้พบพระอรหันต์เช่นนี้เป็นความดีอย่างแท้จริง นำประโยชน์มาให้ นำความสุขมาให้

[๒] อถ โข เวรญฺโช พฺราหฺมโณ, เยน ภควา, เตนุปสงฺกมิ. อุปสงฺกมิตฺวา ภควตา สทฺธึ สมฺโมทิ, สมฺโมทนียํ กถํ สารณียํ วีติสาเรตฺวา เอกมนฺตํ นิสีทิ.	[๒] ต่อมา เวรัญชพราหมณ์เดินทางไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้สนทนาปราศรัยกับพระผู้มีพระภาคพอเป็นที่บันเทิงใจ พอเป็นที่ระลึกถึงกันและกันแล้วนั่ง ณ ที่สมควร

ตถารูปานํ อรหตํ :- พระอรหันต์เช่นนี้ เป็นพระอรหันต์ในโลก บรรลุคุณวิเศษตามความเป็นจริง ปานพระโคดมผู้เจริญนั้น

ทสฺสนํ โหติ :- การได้พบได้เห็นของเวรัญชพราหมณ์ผู้ทำอัธยาศัยไว้ว่า แม้เพียงลืมตาทั้งสองที่แจ่มใสแล้วมองดู ย่อมเป็นความดี เป็นความประเสริฐสุด

[๒] **อถ โข เวรญฺโช พฺราหฺมโณ** :- ต่อมา คือครั้งนั้น เวลานั้น ขณะที่ตั้งใจแล้วเดินทางไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า

เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ (เตน อุปสงฺกมิ) อุปสงฺกมิตฺวา :- พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ที่ใด เวรัญชพราหมณ์ เข้าไปเฝ้าแล้ว ณ ที่นั้น. **เยน เตน** ในที่นี้เป็น ตติยาวิภัตติในอรรถสัตตมี จึงแปลว่า ณ ที่ใด ณ ที่นั้น, อีกอย่างหนึ่ง **เยน เตน** นี้ เป็นตติยาวิภัตติในอรรถเหตุ แปลว่าเพราะเหตุใด หมายถึง เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคด้วยเหตุใด เวรัญชพราหมณ์ก็เข้าไปเฝ้าด้วยเหตุนั้นเหมือนกัน เพราะมีความประสงค์จะบรรลุคุณวิเศษมีประการต่างๆ เหมือนต้นไม้ใหญ่ที่ผลิดอกออกผลอยู่เนืองนิตย์ มวลหมู่ทิชาชาติ (สัตว์ตระกูลนกที่เกิด ๒ ครั้ง คือเกิดจากครรภ์และจากไข่) ต่างพากันบินเข้าไปหาเพื่อจิกกินผลที่สุกแล้วฉะนั้น. บทว่า **"อุปสงฺกมิ**" ท่านขยายความว่า "**คโต** ไปเฝ้าแล้ว". บทว่า "**อุปสงฺกมิตฺวา**" เป็นคำแสดงกาลที่สิ้นสุดแห่งการเข้าไปเฝ้า คือเข้าไปใกล้พระผู้มีพระภาคแล้ว

ภควตา สทฺธึ สมฺโมทิ :- พระผู้มีพระภาค พอตรัสถามถึงสุขและทุกข์เป็นต้นกับพราหมณ์แล้ว ก็ทรงยินดีต่อการสนทนา พราหมณ์ก็เช่นกัน ดุจน้ำเย็นกับน้ำร้อนผสมกลมกลืนกันฉันนั้น

สมฺโมทนียํ กถํ :- ถ้อยคำอันบันเทิงใจ คือเวรัญชพราหมณ์บันเทิงใจคำถามเป็นต้นว่า "ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ พระองค์พออดทนได้ พอยังอัตภาพให้เป็นไปได้หรือ พระสาวกของพระองค์ไม่อาพาธ ไม่มีทุกข์หรือ ยังคล่องแคล่ว ยังมีกำลัง และอยู่ผาสุกดีหรือ" เช่นนี้เรียกว่า สัมโมทนียกถา เพราะเป็นคำให้เกิดความรื่นเริง เกิดปีติและปราโมทย์ ฟังอยู่ก็เป็นสุข เป็นคำบริสุทธิ์โดยพยัญชนะ

สารณียํ วีติสาเรตฺวา :- ถ้อยคำอันให้ระลึกถึงกัน คือถ้อยคำที่สมควรและควรให้ระลึกถึงตราบนานเท่านานระลึกถึงทีไรก็เป็นสุข เป็นคำที่บริสุทธิ์โดยอรรถ

เอกมนฺตํ นิสีทิ :- นั่งแล้ว ณ ที่สมควร คือเมื่อเวรัญชพราหมณ์สนทนาด้วยถ้อยคำให้ร่าเริงบันเทิงใจพอให้ระลึกถึงกันแล้ว ประสงค์จะทูลถามประโยชน์แห่งการมาของตน จึงนั่งลง ณ ที่สมควร. **เอกมนฺตํ** แสดงความเป็นนปุงสกลิงค์ เป็นทุติยาวิภัตติในอรรถสัตตมี. บุรุษผู้ฉลาดเข้าไปหาครูฐานียบุคคลด้วยอาการอย่างไร เวรัญชพราหมณ์ก็เช่นนั้น ด้วยว่าตนเป็นผู้ฉลาดคนหนึ่ง จึงเข้าไปแล้วนั่ง ณ ที่สมควรของตน. คำว่า "นั่ง ณ ที่สมควร" หมายถึงการนั่งที่เว้นจากโทษของการเข้าไปนั่ง ๖ อย่าง คือ

(๑) **อติทูรํ** นั่งไกลเกินไป เมื่อจะพูดก็ต้องพูดเสียงดัง
(๒) **อจฺจาสนฺนํ** นั่งใกล้เกินไป จะทำให้เบียดเสียดกัน
(๓) **อุปริวาตํ** นั่งเหนือลม จะส่งกลิ่นรบกวนผู้อื่น
(๔) **อนฺนตปฺปเทสํ** นั่งสูงกว่า เป็นการไม่เคารพ
(๕) **อติสมฺมุขํ** นั่งตรงหน้า จะต้องจ้องหน้าเวลาสนทนา และกีดขวางผู้จะเข้าหาเช่นกัน
(๖) **อติปจฺฉา** นั่งข้างหลัง จะไม่เห็นหน้า ทำให้ชะเง้อมอง หรือหันไปหันมา พูดจากันไม่สะดวก

เอกมนฺตํ นิสินฺโน โข เวรญฺโช พฺราหฺมโณ ภควนฺตํ เอตทโวจ “สุตมฺเมตํ โภ โคตม ‘น สมโณ โคตโม พฺราหฺมเณ ชิณฺเณ วุฑฺเฒ มหลฺลเก อทฺธคเต วโยอนุปฺปตฺเต อภิวาเทติ วา, ปจฺจุฏฺเจติ วา, อาสเนน วา นิมนฺเตตี’ติ. ตยิทํ โภ โคตม ตเถว, น หิ ภวํ โคตโม พฺราหฺมเณ ... ตยิทํ โภ โคตม น สมฺปนฺนเมวา”ติ.	กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ท่านพระโคดม ข้าพเจ้าได้ทราบมาว่า พระสมณโคดม ไม่ยอมไหว้ ไม่ลุกรับ พวกพราหมณ์ผู้แก่ ผู้เฒ่า ผู้ใหญ่ ผู้ล่วงกาลผ่านวัย หรือไม่เชื้อเชิญให้นั่ง เรื่องที่ข้าพเจ้าได้ทราบมานั้นจริงทีเดียว ... (ซ้ำ) การที่ท่านพระโคดมทำเช่นนั้น ไม่สมควรเลย”
“นาหนฺตํ (น อหํ ตํ) พฺราหฺมณ ปสฺสามิ สเทวเก โลเก สมารเก สพฺรหฺมเก สสฺสมณ-	(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า) “พราหมณ์ เรายังไม่เห็นใคร ไม่ว่าในโลกไหนๆ (มนุษย์ เทวดา มาร พรหม) ในบริษัทไหนๆ

ภควนฺตํ เอตทโวจ (เอตํ อโวจ) :- กราบทูลคำนี้กะพระผู้มีพระภาค คือเมื่อเวรัญชพราหมณ์นั่ง ณ ที่สมควรแล้ว จึงกราบทูลคำที่ควรจะกราบทูล. เอตทโวจ ตัดสนธิออกเป็น เอตํ อโวจ มีการอาเทศนิคหิตเป็น ทฺ อักษรในนิคหิตสนธิ

สุตมฺเมตํ (สุตํ เม เอตํ) :- ข้อนี้ข้าพระองค์ได้ฟังมาแล้ว คือเป็นคำที่ควรกล่าวในบัดนี้ ท่านอธิบายศัพท์ว่า **เอตํ มยา สุตํ**

โภ โคตม :- พระโคดมผู้เจริญ เป็นคำที่เวรัญชพราหมณ์เรียกพระผู้มีพระภาคด้วยความเคารพที่ไม่พิเศษกว่าสมณะอื่นๆ เพราะการเรียกใครด้วยชื่อและด้วยโคตรนั้น เป็นคำที่ไม่สุภาพ ไม่เคารพนัก แต่เมื่อเคารพเพราะการได้ฟังธรรมเป็นต้นแล้ว จึงเปลี่ยนคำเรียกใหม่ว่า **ภนฺเต**

น สมโณ โคตโม :- **น** เป็นนิบาตใช้ในอรรถปฏิเสธบทเหล่านี้คือ **น อภิวาเทติ** ไม่ไหว้, **น ปจฺจุฏฺเจติ** ไม่ลุกรับ, **น อาสเนน นิมนฺเตติ** ไม่เชื้อเชิญให้นั่ง. เป็นคำที่พราหมณ์ได้ยินมาแล้วนำมากล่าวหาพระผู้มีพระภาคต่อ

พฺราหฺมเณ :- เป็นพราหมณ์โดยชาติ คือผู้เกิดในวรรณพราหมณ์ ผู้สวดคัมภีร์เวท. **ชิณฺเณ** :- เป็นคนแก่ชรา หลังค่อม เกิดก่อน และมีอายุยืนยาว คือแก่มากแล้วอยู่ในฐานะที่ผู้อื่นควรกราบไหว้. **วุฑฺเฒ** :- ผู้ถึงความเจริญด้วยวัยและด้วยวุฒิ คือเจริญทั้งวัยและวุฒิ เป็นที่นับหน้าถือตา มีชื่อเสียงปรากฏว่าเป็นผู้มีศีลและมารยาทอันดีงาม. **มหลฺลเก** :- เป็นผู้แก่โดยชาติ เพราะเกิดมานาน มีทรัพย์สมบัติมาก. **อทฺธคเต** :- เป็นผู้ล่วงกาลผ่านวัยมานาน คืออยู่มานานถึง ๒-๓ รัชกาลแล้ว ไม่เคยมีชื่อเสียงเสียหาย มีจริยาวัตรอันดี. **วโยอนุปตฺเต** :- ผู้ย่างเข้าปัจฉิมวัย คือวัยสุดท้าย แก่ถึงที่สุด

น อภิวาเทติ วา, น ปจฺจุฏฺเจติ วา, น อาสเนน นิมนฺเตติ:- ไม่กราบไหว้ หรือไม่ลุกขึ้นต้อนรับ หรือไม่เชื้อเชิญให้นั่งบนอาสนะที่สมควร คือไม่ทำสามีจิกรรมเลยสักอย่าง. **วา**ศัพท์ที่อยู่ในประโยคนี้ ใช้ในอรรถวิภาวนะ ทำให้ปรากฏแก่ชาวโลก

ตยิทํ โภ โคตม ตเถว :- ท่านพระโคดม เรื่องที่ได้ฟังมานั้นจริงทีเดียว คือพราหมณ์กล่าวย้ำข้อความเดิมว่าพระผู้มีพระภาคไม่กราบไหว้ ไม่ลุกรับ พราหมณ์ผู้แก่เฒ่า ผู้ใหญ่ ล่วงกาลผ่านวัยมานาน ทั้งไม่เชื้อเชิญให้นั่งอาสนะนั้น เมื่อได้มาพบ ได้สนทนา ไต่ถามทุกข์สุขกันแล้ว เห็นว่าเป็นจริงดังที่เขากล่าวหา. **ตยิทํ** ตัดสนธิออกเป็น ตํ อิทํ มีการลบนิคหิตแล้วลง ยฺ อาคม

ตยิทํ โภ โคตม น สมฺปนฺนเมว :- ท่านพระโคดม การที่ท่านไม่ทำเช่นนั้น ไม่สมควรเลย คือเวรัญชพราหมณ์ตำหนิพระผู้มีพระภาคว่า พระองค์ไม่ทำสามีจิกรรมมีการกราบไหว้เป็นต้นเช่นนั้น ถือว่าไม่สมควรเลย

นาหนฺตํ พฺรหฺมณ ปสฺสามิ ... วิปเตยฺย :- พระผู้มีพระภาคไม่ทรงตำหนิหรือกล่าวโทษเวรัญชพราหมณ์เลย

พฺราหฺมณิยา ปชาย สเทวมนุสฺสาย, ยมหํ อภิวาเทยฺยํ วา, ปจฺจุฏฺเฐยฺยํ วา, อาสเนน วา นิมนฺเตยฺยํ. ยํ หิ พฺราหฺมณ ตถาคโต อภิวาเทยฺย วา, ปจฺจุฏฺเฐยฺย วา, อาสเนน วา นิมนฺเตยฺย, มุทฺธาปิ ตสฺส วิปเตยฺยา”ติ.

(หมู่สัตว์ สมณพราหมณ์ เทวดา มนุษย์) ที่เราควรจะไหว้ ควรลุกรับหรือเชื้อเชิญให้นั่ง เพราะว่าตถาคตไหว้ ลุกรับ หรือเชื้อเชิญผู้ใดให้นั่ง ศีรษะของผู้นั้นจะต้องขาดตกไป”

[๓] “อรสรูโป ภวํ โคตโม”ติ.

“อตฺถิ เขฺวส พฺราหฺมณ ปริยาโย, เยน มํ ปริยาเยน สมฺมา วทมาโน วเทยฺย ‘อรสรูโป สมโณ โคตโม’ติ.

เย เต พฺราหฺมณ รูปรสา สทฺทรสา คนฺธรสา รสรสา โผฏฺฐพฺพรสา, เต ตถาคตสฺส ปหีนา อุจฺฉินฺนมูลา ตาลาวตฺถุกตา อนภาวงฺกตา อายตึ อนุปฺปาทธมฺมา. อยํ โข พฺราหฺมณ

พราหมณ์กล่าวหา ๙ ข้อ

[๓] “ท่านพระโคดม เป็นคนไม่มีรส”

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)

“พราหมณ์ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ .... (ซ้ำ)

เพราะรส คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ตถาคตละได้หมดสิ้น ตัดรากถอนโคน เหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้วเหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ ข้อที่เขากล่าวหาเรา

ที่กล่าวยกตนข่มท่าน มีแต่อาศัยความเยือกเย็นแห่งพระมหากรุณา ประสงค์จะกำจัดความไม่รู้ของพราหมณ์นั้น จึงตรัสตอบพราหมณ์ว่า “พราหมณ์ ทั้งในโลกนี้ เทวโลก มารโลก พรหมโลก หมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณะ พราหมณ์ เทวดา และมนุษย์ เรายังไม่เห็นบุคคลผู้ที่เราควรกราบไหว้ ควรลุกรับ หรือควรเชื้อเชิญให้นั่งเลย เพราะเมื่อตถาคตกราบไหว้ ลุกรับ หรือเชิญผู้ใดให้นั่ง ศีรษะของผู้นั้นจะขาดตกไป”.

คำว่า “**นาหนฺตํ**” นี้มีอธิบายว่า “เราแม้ตรวจดูอยู่ด้วยจักษุคือสัพพัญญุตญาณซึ่งไม่มีอะไรขัดขวางแล้ว ยังไม่เห็นใครเลยที่ควรกราบไหว้ ลุกรับ เชื้อเชิญให้นั่ง หรือแม้เราได้บรรลุสัพพัญญุตญาณในวันนี้แล้ว ไม่เห็นใครที่ควรนอบน้อม ไม่น่าอัศจรรย์เลย แม้ท้าวมหาพรหมผู้เป็นพระขีณาสพมีอายุหนึ่งหมื่นหกพันกัป ได้ประคอง อัญชลีต้อนรับเราด้วยโสมนัสว่า ท่านเป็นมหาบุรุษในโลก ท่านเป็นผู้เลิศในโลก เจริญที่สุด ประเสริฐที่สุดในโลก ผู้เยี่ยมกว่าท่านไม่มี เราจึงไม่เห็นผู้ที่เราควรกราบไหว้ เพราะเมื่อเราทำสามีจิกรรมมีการกราบไหว้เป็นต้นต่อผู้ใด ศีรษะของผู้นั้นจะต้องขาดตกลงพื้นดินในขณะนั้น ดุจผลตาลร่วงหล่นจากขั้วในยามราตรีฉะนั้น

[๓] **อรสรูโป ภวํ โคตโม** :- เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงชี้แจงเช่นนั้น พราหมณ์ก็จับเอาใจความที่ผู้เป็นเชฏฐบุรุษในโลกกล่าวไม่ได้ เพราะมีปัญญาน้อย จึงกล่าวหาพระพุทธองค์ต่อไปอีกว่า “ท่านพระโคดมเป็นผู้ไม่มีรส” เพราะพราหมณ์เข้าใจว่า การที่ชาวโลกกราบไหว้กัน ลุกรับกัน หรือเชื้อเชิญกันให้นั่ง เป็นสามัคคีรส จึงกล่าวหาพระผู้มีพระภาคว่า เป็นผู้ไม่มีรส

อตฺถิ เขฺวส พฺราหฺมณ :- พราหมณ์ เหตุนั่นมีอยู่แล, **อตฺถิ** เป็นกิริยาแปลว่า มีอยู่, **เขฺวส** เป็นสนธิตัดบทออกเป็น โข + เอส, **เอส** มาจาก เอโส มีการลบ โอ แล้วลง อ อาคม ด้วยสูตร โลปญฺจ ตตฺราการา

ปริยาโย :- ปริยายศัพท์มีอรรถ ๖ อย่างคือ **การณะ** (เหตุ), **เทสนา** (พระธรรมเทศนา), **วาระ** (วาระ ครั้ง คราว), **เววจนะ** (คำไวพจน์), **ปการะ** (ประเภท), **อวสระ** (โอกาส). ในที่นี้หมายเอาอรรถเหตุ เช่น **อิมินาปิ โข เต ราชญฺญ ปริยาเยน เอวํ โหตุ** มหาบพิตร เพราะเหตุนี้ พระองค์จึงทรงเป็นเช่นนี้, **เอโส โข ปริยาโย อตฺถิ** เหตุนี้มีอยู่

เย เต ... อนุปฺปาทธมฺมา :- พระพุทธองค์ตรัสว่า “พราหมณ์ เขากล่าวหาเราถูกต้องว่า ‘ท่านพระโคดม เป็น

ปริยาโย, ... โน จ โข ยำ ตฺวำ สนฺธาย วเทสี”ติ.	นั้นมีมูลอยู่ ... แต่ไม่ใช่ที่ท่านกล่าวถึง”
	(พราหมณ์กราบทูลต่อไปว่า)
[๔] “นิพฺโภโค ภวำ โคตโม”ติ.	[๔] “ท่านพระโคดม เป็นคนไม่มีสมบัติ”
	(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)
“อตฺถิ เขฺวส พฺราหฺมณ ปริยาโย, เยน มำ ปริยาเยน สมฺมา วทมาโน วเทยฺย ‘นิพฺโภโค สมโณ โคตโม’ติ. เย เต พฺราหฺมณ รูปโภคา สทฺทโภคา คนฺธโภคา รสโภคา โผฏฺฐพฺพโภคา, เต ตถาคตสฺส ปหีนา อุจฺฉินฺนมูลา ตาลาวตฺถุกตา อนภาวำกตา อายตึ อนุปฺปาทธมฺมา. อยำ โข พฺราหฺมณ ปริยาโย, ... โน จ โข ยำ ตฺวำ สนฺธาย วเทสี”ติ.	“พราหมณ์ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ .... (ซ้ำ) เพราะตถาคตละสมบัติคือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะได้หมดสิ้น ตัดรากถอนโคนเหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้วเหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ แต่ไม่ใช่ที่ท่านกล่าวถึง”

ผู้ไม่มีรส’ เพราะเหตุใด เหตุนั่นมีอยู่แล”. ปริยายหรือเหตุนั้น เป็นอย่างไร พราหมณ์ ตถาคตละรสในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะได้แล้ว อธิบายว่า รสในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ คือความยินดีในกามสุขย่อมเกิดขึ้นแก่ปุถุชนทั้งหลาย แม้จะสมมุติว่าเป็นผู้ประเสริฐด้วยอำนาจ ชาติ และอุบัติ แต่ยังยินดี เพลิดเพลิน กำหนัดในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปารมณ์เป็นต้น รสที่ฉุดรั้งโลกนี้ไว้เหมือนผูกที่คอ และบัณฑิตชาวโลกเรียกรสชนิดนี้ว่า “สามัคคีรส” เพราะถ้ามีความพร้อมเพรียงแห่งวัตถุและอารมณ์เป็นต้น ก็จะสามารถเกิดขึ้นได้ รสทั้งหมดที่ว่ามานั้น ตถาคตละได้แล้ว

เต ตถาคตสฺส ปหีนา :- รสในรูปเป็นต้นเสื่อมไปจากจิตสันดานของพระตถาคตแล้ว หรือพระตถาคตละได้แล้ว **ตถาคตสฺส** ในอรรถนี้เป็นฉัฏฐีวิภัตติในอรรถตติยา แปลว่า อันพระตถาคตละได้แล้ว. ที่เป็นเช่นนี้เพราะว่า รสในรูปเป็นต้น มีรากเหง้ามาจากตัณหาและอวิชชา อันพระตถาคตละได้ด้วยศัตราคืออริยมรรค

อุจฺฉินฺนมูลา :- ตัดรากถอนโคน ให้เหลือแต่พื้นที่ว่างเปล่า ทำจิตสันดานให้เป็นเพียงที่ตั้งแห่งรูปเป็นต้น โดยถือว่าเคยเป็นที่เกิดมาก่อนเท่านั้น. **ตาลาวตฺถุกตา** :- ทำให้เป็นเหมือนตาลยอดด้วนงอกขึ้นอีกไม่ได้

อนภาวำกตา :- ทำให้ไม่งอกขึ้นอีกในภายหลัง คือทำโดยอาการที่รสในรูปเป็นต้นจะไม่สามารถเกิดมีขึ้นได้ในภายหลัง. อนภาวำกตา ตัดบทออกเป็น อนุ อภาวำ กตา ในบางที่มีรูปเป็น อนภาวำคตา ถึงความไม่มีอีกในภายหลัง. **อายตึ อนุปฺปาทธมฺมา** :- มีสภาพไม่เกิดขึ้นอีกต่อไป เมื่อรูปเป็นต้นไม่มี รสในรูปจักมีได้อย่างไร

อยำ โข พฺราหฺมณ ปริยาโย :- พราหมณ์ บุคคลกล่าวหาเราอยู่ว่า ... เหตุนี้มีอยู่จริง

โน จ โข ยำ ตฺวำ สนฺธาย วเทสิ :- แต่มิใช่ที่ท่านกล่าวถึง คือเหตุที่ท่านกล่าวหมายเอานั้นไม่มี สามัคคีรสที่พราหมณ์กล่าวถึง หามีแก่พระตถาคตไม่ เมื่อเป็นเช่นนั้น พราหมณ์ก็กล่าวดูพระผู้มีพระภาคต่อไปอีกว่า

[๔] **นิพฺโภโค ภวำ โคตโม** :- เมื่อพราหมณ์ไม่สามารถกล่าวหาพระผู้มีพระภาคว่าเป็นผู้ไม่มีรสได้ จึงกล่าวหาอีกว่า ท่านพระโคดมเป็นคนไม่มีสมบัติ คือพราหมณ์เข้าใจว่า สามีจิกรรมมีการกราบไหว้ผู้เจริญวัยเป็นต้น เป็นสมบัติในโลก จึงกล่าวดูเช่นนั้น

อตฺถิ ... วเทสิ :- พระผู้มีพระภาคทรงพิจารณาเห็นพระองค์เองว่า เป็นผู้ไม่มีโภคะ คือการบริโภครูปารมณ์เป็นต้น ด้วยฉันทราคะเหมือนสัตว์ทั้งหลาย จึงตรัสรับรองว่า “พราหมณ์ ตามที่เขากล่าวหานั้นถูกต้องแล้ว แต่

	(พราหมณ์กราบทูลต่อไปว่า)
[๕] “อกิริยวาโท ภวํ โคตโม”ติ.	[๕] “ท่านพระโคดม สอนไม่ให้ทำ”
	(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)
“อตฺถิ เขฺวส พฺราหฺมณ ปริยาโย, เยน มํ ปริยาเยน สมฺมา วทมาโน วเทยฺย ‘อกิริยวาโท สมโณ โคตโม’ติ. อหญฺหิ พฺราหฺมณ อกิริยํ วทามิ กายทุจฺจริตสฺส วจีทุจฺจริตสฺส มโนทุจฺจริตสฺส, อเนกวิหิตานํ ปาปกานํ อกุสลานํ ธมฺมานํ อกิริยํ วทามิ. อยํ โข พฺราหฺมณ ปริยาโย, ... โน จ โข ยํ ตฺวํ สนฺธาย วเทสี”ติ.	“พราหมณ์ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ ... (ซ้ำ) เพราะเราสอนไม่ให้ทำกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ตลอดถึงการไม่ให้ทำบาปอกุศลธรรมต่างๆ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ แต่ไม่ใช่ที่ท่านกล่าวถึง”
	(พราหมณ์กราบทูลต่อไปว่า)
[๖] “อุจฺเฉทวาโท ภวํ โคตโม”ติ.	[๖] “ท่านพระโคดม สอนให้ทำลาย”
	(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)
“อตฺถิ เขฺวส พฺราหฺมณ ปริยาโย, เยน มํ ปริยาเยน สมฺมา วทมาโน วเทยฺย ‘อุจฺเฉทวาโท สมโณ โคตโม’ติ. อหญฺหิ พฺราหฺมณ อุจฺเฉทํ วทามิ ราคสฺส โทสสฺส โมหสฺส, อเนกวิหิตานํ ปาปกานํ อกุสลา	“พราหมณ์ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ .... (ซ้ำ) เพราะเราสอนให้ทำลายราคะ โทสะ โมหะ ตลอดถึงให้ทำลายบาปอกุศลธรรมต่างๆ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ แต่ไม่ใช่ที่ท่านกล่าวถึง”

ไม่ใช่สิ่งที่ท่านหมายเอา”

[๕] **อกิริยวาโท ภวํ โคตโม** :- พราหมณ์เห็นว่า พระผู้มีพระภาคไม่ทรงทำกรรมคือมารยาทสำหรับสกุล มีการกราบไหว้ชนผู้เจริญวัยกว่าเป็นต้น ที่ชาวโลกเขาพากันทำเพราะเห็นว่าเป็นสิ่งที่ดีงาม จึงกล่าวหาพระพุทธองค์ว่า “ท่านพระโคดมสอนไม่ให้ทำ”

อตฺถิ ... วเทสิ :- เมื่อพระผู้มีพระภาคพิจารณาเห็นว่า การไม่ทำกายทุจริตเป็นต้นมีอยู่ในพระองค์จริง จึงตรัสรับว่า “ที่เขากล่าวหานั้นถูกต้องแล้ว เจตนาที่จะพรากชีวิตสัตว์ ถือเอาสิ่งที่เจ้าของไม่ได้ให้ และประพฤติผิดครองธรรม อันเป็นกายทุจริต ๓ ตถาคตเว้นขาดแล้ว เจตนาในการพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบคาย และพูดเพ้อเจ้อ อันเป็นวจีทุจริต ๔ ตถาคตเว้นขาดแล้ว ความโลภอยากได้ การปองร้ายผู้อื่น และความเห็นผิด อันเป็นมโนทุจริต ๓ ตถาคตเว้นขาดแล้ว อกุศลแม้เหล่าอื่น ตถาคตก็เว้นขาดแล้ว” พระผู้มีพระภาคทรงพิจารณาเห็นพระองค์เองว่า เป็นผู้ไม่มีเจตนาทำอกุศลกรรมบถ มีกายทุจริตเป็นต้น จึงตรัสรับรองว่า “พราหมณ์ ตามที่เขากล่าวหานั้นถูกต้องแล้ว แต่ไม่ใช่สิ่งที่ท่านหมายเอา”

[๖] **อุจฺเฉทวาโท ภวํ โคตโม** :- พราหมณ์เห็นว่า พระผู้มีพระภาคไม่ทรงทำสามีจิกรรมมีการกราบไหว้เป็นต้น คิดว่า “อาศัยพระผู้มีพระภาคนี้ แบบแผนประเพณีของโลกนี้ จักถูกทำลายจนขาดสูญ” จึงกราบทูลว่า “ท่านพระโคดมสอนให้ทำลาย”

อตฺถิ ... วเทสิ :- เมื่อพระผู้มีพระภาคพิจารณาเห็นว่า พระองค์สอนให้ทำลายจริง คือสอนให้ทำลายราคะอันเป็นไปในกามคุณ ๕ ในจิตตุปบาทอันประกอบด้วยโลภมูลจิต ๘ ดวง สอนให้ทำลายโทสะอันเกิดขึ้นในอกุศลจิต ๒ ดวง ด้วยอนาคามิมรรค สอนให้ทำลายโมหะอันเกิดจากอกุศล ๒ ดวง ด้วยอรหัตตมรรค และสอนให้ทำลายอกุศลที่เหลือ

นํ ธมฺมานํ อุจฺเฉทํ วทามิ. อยํ โข พฺราหฺมณ ปริยาโย, ... โน จ โข ยํ ตฺวํ สนฺธาย วเทสี”ติ.	
	(พราหมณ์กราบทูลต่อไปว่า)
[๗] “เชคุจฺฉี ภวํ โคตโม”ติ.	[๗] “ท่านพระโคดม เป็นคนช่างรังเกียจ”
	(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)
“อตฺถิ เขฺวส พฺราหฺมณ ปริยาโย, เยน มํ ปริยาเยน สมฺมา วทมาโน วเทยฺย ‘เชคุจฺฉี สมโณ โคตโม’ติ. อหญฺหิ พฺราหฺมณ ชิคุจฺฉามิ กายทุจฺจริเตน วจีทุจฺจริเตน มโนทุจฺจริเตน, อเนกวิหิตานํ ปาปกานํ อกุสลานํ ธมฺมานํ สมาปตฺติยา ชิคุจฺฉามิ. อยํ โข พฺราหฺมณ ปริยาโย, ... โน จ โข ยํ ตฺวํ สนฺธาย วเทสี”ติ.	“พราหมณ์ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ ... (ซ้ำ) เพราะเราช่างรังเกียจกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต และบาปอกุศลธรรมต่าง ๆ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ แต่ไม่ใช่ที่ท่านกล่าวถึง”
	(พราหมณ์กราบทูลต่อไปว่า)
[๘] “เวนยิโก ภวํ โคตโม”ติ.	[๘] “ท่านพระโคดม เป็นคนช่างกำจัด”
	(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)
“อตฺถิ เขฺวส พฺราหฺมณ ปริยาโย, เยน มํ ปริยาเยน สมฺมา วทมาโน วเทยฺย ‘เวนยิโก สมโณ โคตโม’ติ. อหญฺหิ พฺราหฺมณ วินยาย ธมฺมํ เทเสมิ ราคสฺส โทสสฺส โมหสฺส, อเนกวิหิตานํ ปาปกานํ อกุสลานํ	“พราหมณ์ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ ... (ซ้ำ) เพราะเราแสดงธรรมเพื่อกำจัดราคะ โทสะ โมหะ และบาปอกุศลธรรมต่าง ๆ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ แต่ไม่ใช่ที่ท่านกล่าวถึง”

จากโลภะ โทสะ โมหะ ทั้ง ๓ นั้น ด้วยมรรค ๔ ตามสมควร จึงตรัสรับว่า “พราหมณ์ ตามที่เขากล่าวหานั้นถูกต้องแล้ว แต่ไม่ใช่สิ่งที่ท่านกล่าวถึง”

[๗] **เชคุจฺฉี ภวํ โคตโม** :- พราหมณ์เข้าใจว่า พระผู้มีพระภาคคงจะทรงรังเกียจมารยาทสำหรับสกุล มีการกราบไหว้ผู้เจริญวัยกว่าเป็นต้น จึงกราบทูลว่า “ท่านพระโคดม เป็นคนช่างรังเกียจ”

อตฺถิ ... วเทสิ :- เมื่อพระผู้มีพระภาคพิจารณาเห็นว่า พระองค์เป็นคนช่างรังเกียจจริง คือทรงรังเกียจ ทรงละอายต่อการทำกายทุจริต ๓ วจีทุจริต ๔ มโนทุจริต ๓ อันเป็นอกุศลธรรม จึงตรัสรับว่า “พราหมณ์ ตามที่เขากล่าวหานั้นถูกต้องแล้ว แต่ไม่ใช่สิ่งที่ท่านกล่าวถึง”. ส่วนบทว่า **กายทุจฺจริเตน** เป็นต้น เป็นตติยาวิภัตติในอรรถทุติยา

[๘] **เวนยิโก ภวํ โคตโม** :- พราหมณ์เข้าใจว่า พระผู้มีพระภาคเป็นผู้ช่างกำจัด ไม่ทรงทำกรรมมีการกราบไหว้เป็นต้น จึงกราบทูลว่า “ท่านพระโคดม เป็นคนช่างกำจัด คือทรงทำกรรมที่ควรทำแก่ผู้ประเสริฐในโลกนี้ให้พินาศไปแล้ว ยังไม่ทำสามีจิกรรมอีก พระโคดมนี้จึงควรถูกกำจัด ควรถูกข่มขี่”. บทว่า **เวนยิโก** มาจาก วินย + ณิก เมื่อลบ ณฺ แล้ว วุทธิ อิ เป็น เอ, **วินย** แปลว่ากำจัด คือทำให้พินาศ มีวิเคราะห์ว่า “**วินยตีติ วินโย, วินาเสติ, วินโย เอว เวนยิโก. วินยํ วา อรหตีติ เวนยิโก, นิคฺคหํ อรหติ. วินยาย ธมฺมํ เทเสตีติ เวนยิโก** ผู้กำจัด ชื่อว่าวินยะ

ธมฺมานํ วินยาย ธมฺมํ เทเสมิ. อยํ โข พฺราหฺมณ ปริยาโย, ... โน จ โข ยํ ตฺวํ สนฺธาย วเทสี”ติ.	(พราหมณ์กราบทูลต่อไปว่า)
[๙] “ตปสฺสี ภวํ โคตโม”ติ.	[๙] “ท่านพระโคดมเป็นคนช่างเผาผลาญ”
“อตฺถิ เขฺวส พฺราหฺมณ ปริยาโย, เยน มํ ปริยาเยน สมฺมา วทมาโน วเทยฺย ‘ตปสฺสี สมโณ โคตโม’ติ. ตปนียาหํ พฺราหฺมณ ปาปเก อกุสเล ธมฺเม วทามิ กายทุจฺจริตํ วจีทุจฺจริตํ มโนทุจฺจริตํ. ยสฺส โข พฺราหฺมณ ตปนียา ปาปกา อกุสลา ธมฺมา ปหีนา, อุจฺฉินฺนมูลา ตาลาวตฺถุกตา อนภาวํกตา อายตึ อนุปฺปาทธมฺมา, ตมหํ ‘ตปสฺสี’ติ วทามิ. ตถาคตสฺส โข พฺราหฺมณ ตปนียา ... อยํ โข พฺราหฺมณ ปริยาโย, ... โน จ โข ยํ ตฺวํ สนฺธาย วเทสี”ติ.	(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า) “พราหมณ์ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ ... (ซ้ำ) เพราะเรากล่าวถึงบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย คือกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริตว่าเป็นสิ่งที่ควรเผาผลาญ พราหมณ์ เราเรียกคนที่ละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่ควรเผาผลาญ ตัดรากถอนโคนเหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้วเหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ว่า เป็นคนช่างเผาผลาญ ตถาคตละบาปอกุศลธรรมต่างๆ ที่ควรเผาผลาญได้หมดสิ้น ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ แต่ไม่ใช่ที่ท่านกล่าวถึง”
[๑๐] “อปคพฺโภ ภวํ โคตโม”ติ.	(พราหมณ์กราบทูลต่อไปว่า) [๑๐] “ท่านพระโคดมเป็นคนไม่ผุดไม่เกิด”
“อตฺถิ เขฺวส พฺราหฺมณ ปริยาโย, เยน มํ ปริยาเยน สมฺมา วทมาโน วเทยฺย	(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า) “พราหมณ์ ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ เพราะเราเรียกคนที่ละการอยู่ในครรภ์และการเกิด

คือผู้ทำให้พินาศ, วินยะนั่นแหละ ชื่อว่าเวนยิกะ. หรือผู้ควรซึ่งการกำจัด ชื่อว่าเวนยิกะ คือผู้ควรข่มขี่. ผู้แสดงธรรมเพื่อการกำจัด ชื่อว่าเวนยิกะ. พระผู้มีพระภาคเป็นผู้กำจัดกิเลสมีราคะเป็นต้น จึงชื่อว่าเวนยิกะ”

อตฺถิ ... วเทสิ :- เมื่อพระผู้มีพระภาคพิจารณาเห็นว่า พระองค์เป็นคนช่างกำจัดกิเลสมีราคะเป็นต้น จึงตรัสรับว่า “พราหมณ์ ตามที่เขากล่าวหานั้นถูกต้องแล้ว แต่ไม่ใช่สิ่งที่ท่านหมายเอา”

[๙] **ตปสฺสี ภวํ โคตโม** :- พราหมณ์เข้าใจว่า พระผู้มีพระภาคเผาผลาญเหล่าชนผู้เจริญวัยผู้ทำสามีจิกรรมมีการกราบไหว้เป็นต้น ไม่ทำท่านเหล่านั้นให้ยินดี ให้ร่าเริง มีแต่ทำให้เดือดร้อน ให้ขัดเคือง ให้เกิดความ โทมนัสเท่านั้น อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเป็นคนกำพร้าไม่มีมารยาทของคนดี จึงกล่าวหาว่า “ท่านพระโคดม เป็นคนช่างเผาผลาญ”

ตปสฺสี :- มาจาก ตป + สี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต มีการซ้อน สฺ จึงมีรูปเป็น ตปสฺสี, มีวิเคราะห์ว่า “**ตปตีติ ตโป, โรเสติ วิเหเสติ. ตโป อสฺส อตฺถีติ ตปสฺสี. ตปนฺตีติ วา ตปา, อกุสลธมฺมา. เต ตเป อสฺสิ นิรสฺสิ ปหาสิ วิทฺธเสตีติ ตปสฺสี** ธรรมที่เผาผลาญ ชื่อว่าตปะ คือรบกวน เบียดเบียน, ผู้มีธรรมที่เผาผลาญ ชื่อว่าตปัสสี. หรือธรรมที่เผาผลาญ ชื่อว่าตปะ ได้แก่อกุศลธรรม, ผู้ทำลายอกุศลธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าตปัสสี”

อตฺถิ ... วเทสิ :- พระผู้มีพระภาคจึงตรัสรับว่า “พราหมณ์ ตามที่เขากล่าวหานั้นถูกต้องแล้ว แต่ไม่ใช่สิ่งที่ท่านหมายเอา”

[๑๐] **อปคพฺโภ** :- พราหมณ์เข้าใจว่า ผู้ทำกรรมมีการกราบไหว้เป็นต้น ย่อมได้ปฏิสนธิในเทวโลก ส่วนพระ

‘อปคพฺโภ สมโณ โคตโม’ติ. ยสฺส โข พฺราหฺมณ อายตึ คพฺภเสยฺยา ปุนพฺภวา ภินพฺพตฺติ ปหีนา, อุจฺฉินฺนมูลา ตาลาวตฺถุกตา อนภาวงฺกตา อายตึ อนุปฺปาทธมฺมา, ตมหํ ‘อปคพฺโภ’ติ วทามิ. ตถาคตสฺส โข พฺราหฺมณ อายตึ ... อยํ โข พฺราหฺมณ ปริยาโย, ... โน จ โข ยํ ตฺวํ สนฺธาย วเทสิ”.

[๑๑] เสยฺยถาปิ พฺราหฺมณ กุกฺกุฏิยา อณฺฑานิ อฏฺ วา ทส วา ทฺวาทส วา, ตานสฺสุ กุกฺกุฏิยา สมฺมา อธิสยิตานิ, สมฺมา ปริเสทิตานิ, สมฺมา ปริภาวิตานิ. โย นุ โข เตสํ กุกฺกุฏจฺฉาปกานํ ปจมตรํ

ใหม่ได้หมด ตัดรากถอนโคน เหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้วเหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ว่า เป็นคนไม่ผุดไม่เกิด ตถาคตละการอยู่ในครรภ์และการเกิดใหม่ได้หมดสิ้นแล้ว ข้อที่เขากล่าวหาเรานั้นมีมูลอยู่ แต่ไม่ใช่ที่ท่านกล่าวถึง”

ทรงอุปมาด้วยลูกไก่

[๑๑] “พราหมณ์ ไข่ ๘ ฟอง ๑๐ ฟอง หรือ ๑๒ ฟอง ที่แม่ไก่กกหรือฟักดีแล้ว ลูกไก่ตัวที่ใช้เล็บหรือจะงอยปากทำลายกระเปาะ ไข่ออกมาได้ก่อน

ผู้มีพระภาคไม่ทำกรรมเช่นนั้น จึงกล่าวหาว่า “ท่านพระโคดม เป็นคนไม่ผุดไม่เกิด”. **อปคพฺโภ** มีวิเคราะห์ว่า “**คพฺภ โต อปคโตติ อปคพฺโภ** ผู้ปราศจากครรภ์ ชื่อว่าอปคัพภะ คือผู้ไม่สมควรอุบัติในเทวโลก, **หีโน วา คพฺโภ อสฺสาติ อปคพฺโภ** หรือผู้มีครรภ์เลว ชื่อว่าอปคัพภะ คือผู้เหินห่างจากครรภ์ในเทวโลก ได้แต่ครรภ์เลว” พราหมณ์เห็นว่าพระพุทธเจ้าไม่เกิดในเทวโลก แต่มาเกิดในครรภ์ของมนุษยโลก จึงเป็นผู้มีครรภ์เลว ไม่ได้ผุดได้เกิดในเทวโลก

ยสฺส โข พฺราหฺมณ ... ปหีนา :- พระพุทธเจ้าตรัสว่า “พราหมณ์ เราละ เรากำจัดครรภ์ในอนาคตและการเกิดในภพใหม่ได้แล้วด้วยมรรคอันยอดเยี่ยม”

คพฺภเสยฺยา ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติ :- ในกำเนิด ๔ นั้น **คพฺภเสยฺยา** หมายเอาชลาพุชะ ส่วน **ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติ** หมายเอาอัณฑชะ สังเสทชะ และโอปปาติกะ, อีกอย่าง **คพฺพเสยฺยา** คือการนอนอยู่ในครรภ์ของสัตว์ **ปุนพฺภวาภินิพฺพตฺติ** คือการเกิดในภพใหม่ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสรับว่า “พราหมณ์ ตามที่เขากล่าวหานั้นถูกต้องแล้ว แต่ไม่ใช่สิ่งที่ท่านกล่าวถึง”

[๑๑] **เสยฺยถาปิ** :- พระผู้มีพระภาคทรงเป็นพระธรรมิสสระ ธรรมราชา ธรรมสามี ทรงทอดพระเนตรดูผู้ด่าอยู่ด้วยอักโกสวัตถุ ๘ มีคำว่า พระองค์เป็นผู้ไม่มีรสเป็นต้น ด้วยสายพระเนตรอันเยือกเย็นด้วยพระมหากรุณา ทรงกำจัดความมืดในหทัยของพราหมณ์ ดุจดวงจันทร์ในวันเพ็ญ และดุจดวงอาทิตย์ในสรทกาล (ฤดูใบไม้ร่วง คือตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๐ ถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒) ลอยอยู่บนท้องฟ้าปราศจากเมฆฝน แทงตลอดซึ่งธรรมธาตุอันถึงความงามแห่งพระธรรมเทศนา ทรงประกอบด้วยตาทิคุณอันไม่หวั่นไหวเพราะโลกธรรม ๘ ทรงมีจิตเสมอด้วยแผ่นดินใหญ่ ทรงดำริว่า “พราหมณ์นี้ทราบแต่ว่าตนเป็นใหญ่ เพราะมีผมหงอก ฟันหัก หนังเหี่ยวเป็นต้นเท่านั้น แต่ไม่ทราบว่าตนมีชาติติดตาม ชรารึงรัด พยาธิครอบงำ มรณะกำจัด เป็นดุจดอไนวัฏฏะอันจะต้องตายในวันนี้ เกิดเป็นเด็กแบเบาะในวันพรุ่งนี้อีก พราหมณ์นี้มาสู่สำนักของเราด้วยความอุตสาหะมาก ขอให้การมาของเขานั้น จงเป็นไปพร้อมกับประโยชน์เถิด” เมื่อจะทรงแสดงความที่พระองค์เป็นผู้เกิดก่อนซึ่งหาผู้เทียมทานมิได้ในโลกนี้ จึงแสดงธรรมพร้อมกับการอุปมาแก่พราหมณ์โดยนัยว่า “เสยฺยถาปิ” เป็นต้น. **เสยฺยถาปิ** เป็นนิบาตบทลงในอรรถยกอุปมาขึ้นแสดง

กุกฺกุฏิยา อณฺฑานิ อฏฺ วา ทส วา ทฺวาทส วา :- ไข่ของแม่ไก่ ๘ ฟอง ๑๐ ฟอง หรือ ๑๒ ฟอง ที่พระพุทธองค์ตรัสเอาจำนวนหลายอย่างเช่นนี้ พึงทราบว่าเป็นสำนวนโวหารที่มีความสละสลวยในทางโลก จะหมายเอากี่ฟองก็ได้เหมือนกัน

ปาทนขสิขาย วา มุขตุณฺฑเกน วา อณฺฑโกสํ ปทาเลตฺวา โสตฺถินา อภินิพฺพิชฺเฌยฺย, กินฺติ สฺวาสฺส วจนีโย 'เชฏฺโ วา กนิฏฺโ วา'ติ. 'เชฏฺโ'ติสฺส โภ โคตม วจนีโย, โส หิ เนสํ เชฏฺโ โหตีติ.	โดยสวัสดี ควรเรียกมันว่า เป็นตัวพี่ หรือตัวน้อง" "ควรเรียกว่าพี่ เพราะมันแก่กว่าเขา"
เอวเมว โข อหํ พฺราหฺมณ อวิชฺชาคตาย ปชาย อณฺฑภูตาย ปริโยนทฺธาย อวิชฺชณฺฑโกสํ ปทาเลตฺวา, เอโกว โลเก อนุตฺตรํ สมฺมา-	"เช่นเดียวกันนั่นแหละพราหมณ์ ในขณะที่หมู่สัตว์ ถูกกระเปาะไข่คืออวิชชาห่อหุ้มอยู่ เราได้ทำลายกระเปาะไข่คืออวิชชา ผู้เดียวเท่านั้นสำเร็จ

ตานสฺสุ :- ตัดบทออกเป็น ตานิ + อสฺสุ มีความหมายเท่ากับ ตานิ อณฺฑานิ ภเวยฺยุ ไข่เหล่านั้นมีอยู่

กุกฺกุฏิยา สมฺมา อธิสยิตานิ :- ไข่หลายฟองที่แม่ไก่ตัวให้กำเนิดนั้นกางปีกออกนอนกกอยู่ข้างบนให้ความอบอุ่นอย่างดี

สมฺมา ปริเสทิตานิ :- เมื่อแม่ไก่กกไข่อยู่เช่นนี้ ไข่ทั้งหลายย่อมได้รับอุณหภูมิพอเหมาะตามกาลอันสมควร

สมฺมา ปริเสวิตานิ :- ไข่ทั้งหลายที่แม่ไก่ฟักอยู่อย่างดีตามกาลอันสมควร เพื่อให้ได้รับกลิ่นของแม่ไก่

โย นุ โข ... อภินิพฺพิชฺเฌยฺย :- เมื่อไข่เหล่านั้นถูกแม่ไก่บริบาลอยู่เป็นอย่างดีด้วยวิธีทั้ง ๓ อย่างนี้ จึงเป็นไข่ไม่เน่าเสีย ยางเมือกที่ติดอยู่ตามฟองไข่ก็จะแห้งหายไป กระเปาะฟองไข่จะบางลง ปลายเล็บและจะงอยปากของลูกไก่ในฟองไข่จะแข็งแรง ลูกไก่ทั้งหลายจะเจริญเติบโต แสงสว่างข้างนอกจะส่องถึงข้างใน ลูกไก่ที่อยู่ภายในพากันใฝ่ฝันว่า "นานเหลือเกินที่พวกเรานอนงอปีกและเท้าอยู่ในที่คับแคบ ข้างนอกมีแสงสว่าง น่าจะเป็นที่อยู่อย่างสบายของพวกเรา" ต้องการออกมาสู่โลกภายนอก จึงใช้เท้าและจะงอยปากกะเทาะกระเปาะไข่ยื่นออกมา เมื่อกระเปาะไข่แยกแตกออก ลูกไก่ทั้งหลายก็พากันออกมาสลัดปีกพลางร้องพลาง ในจำนวนลูกไก่ที่ฟักเป็นตัวออกมาเหล่านั้น ตัวใดออกมาก่อน ชาวโลกพากันเรียกตัวนั้นว่า "ตัวพี่" เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์จะให้พราหมณ์ทราบว่าพระองค์เป็นผู้ใหญ่กว่าผู้อื่นด้วยอุปมาเช่นนี้ จึงตรัสถามพราหมณ์ว่า "ไก่ที่ใช้ปลายเล็บเท้าและจะงอยปากเจาะกระเปาะไข่ออกมาภายนอกก่อน ควรเรียกมันว่าอย่างไร"

เตสํ กุกฺกุฏจฺฉาปกานํ :- บรรดาลูกไก่เหล่านั้น มีเนื้อความเท่ากับ เตสํ กุกฺกุฏโปตกานํ

กินฺติ สฺวาสฺส วจนีโย :- ควรเรียกลูกไก่ตัวนั้นว่าอย่างไร ควรเรียกมันว่า "พี่" หรือ "น้อง"

เชฏฺโ :- บทนี้เป็นตัทธิต ศัพท์เดิมมาจาก วุฑฺฒ+อิฏฺ, มีการอาเทศ วุฑฺฒ เป็น ช (วุฑฺฒสฺส โช อิยิฏฺเสุ) และเมื่อลบสระหน้าที่ ช (สรา สเร โลปิ) แล้ว อาเทศสระ อิ หลังเป็นอสวัณณะเป็น เอ (กฺวจาสวณฺณํ ลุตฺเต) ประกอบกันเข้าเป็น เชฏฺ มีอรรถเท่ากัน วุฑฺฒตร ผู้เจริญกว่า

กนิฏฺโ :- บทนี้เป็นตัทธิต ศัพท์เดิมมาจาก ยุว+อิฏฺ, มีการอาเทศ ยุว เป็น กณฺ (ยุวาณฺจ) และอาเทศ ณฺ เป็น นฺ (เตสุ วุทฺธิฯ) ประกอบกันเข้าเป็น กนิฏฺ ผู้เยาว์กว่า

เอวเมว ... ปทาเลตฺวา :- พระผู้มีพระภาคประสงค์จะแสดงอุปมาเทียบเคียงให้พราหมณ์เข้าใจเนื้อความนั้น จึงตรัสว่า "ฉันนั้นแลพราหมณ์ แม้เราก็เปรียบเหมือนลูกไก่ตัวเจาะกระเปาะไข่ออกมาก่อนตัวนั้น ในบรรดาหมู่สัตว์ผู้ตกอยู่ในอวิชชา"

อวิชฺชาคตาย ปชาย :- หมู่สัตว์ผู้ตกอยู่ในอวิชชา, **อวิชฺชา วุจฺจติ อญฺญาณํ** ความไม่รู้ เรียกว่าอวิชชา, **อวิชฺชณฺฑโกสสฺส อนฺโต ปวิฏฺเสุ สตฺเตสุ** บรรดาสัตว์ทั้งหลายผู้เข้าไปภายในกระเปาะฟองไข่คืออวิชชา

อณฺฑภูตาย :- ผู้เป็น ผู้เกิดในฟองไข่, หมู่สัตว์ที่เกิดในฟองไข่ ชาวโลกเขาเรียกว่า **"อณฺฑภูตา"** ได้ฉันใด หมู่สัตว์ผู้เกิดในกระเปาะไข่คืออวิชชา ก็ถูกเรียกว่า "**อณฺฑภูตา**" ได้ฉันนั้นเหมือนกัน

สมฺโพธึ อภิสมฺพุทฺโธ, โสหํ พฺราหฺมณ เชฏฺโฐ เสฏฺโฐ โลกสฺส.	อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยม จึงเป็นพี่ใหญ่ผู้ประเสริฐที่สุดของโลก

ปริโยนทฺธาย :- ผู้ถูกอวิชชานั้นรึงรัด ผูกมัด ห่อหุ้ม พันไว้โดยรอบ

อวิชฺชณฺฑโกสํ ปทาเลตฺวา :- เราได้ทำลายกระเปาะฟองไข่อันสำเร็จจากอวิชชานั้นแล้ว. **เอโกว โลเก** :- ในโลกสันนิวาสนี้ทั้งสิ้น เราผู้เดียวเท่านั้น ไม่มีคนที่สอง. **อนุตฺตรํ** :- เว้นอริยมรรคอันยอดเยี่ยมแล้ว ถือว่าสัมมาสัมโพธิญาณประเสริฐกว่าธรรมทุกอย่าง

สมฺมาสมฺโพธึ :- ซึ่งความตรัสรู้เองโดยชอบ หรือตรัสรู้โดยชอบและด้วยพระองค์เอง หรือการตรัสรู้ที่นักปราชย์สรรเสริญด้วย อันดีด้วย ในที่นี้หมายเอาอรหัตมรรคญาณของพระผู้มีพระภาค, ถ้าจะถามว่า อรหัตมรรคของพระอรหันต์เหล่าอื่น จัดเป็นโพธิอย่างยอดเยี่ยมหรือไม่, ตอบว่า ไม่เป็น เพราะอรหัตมรรคของผู้อื่นไม่สามารถอำนวยคุณให้ได้ทุกอย่าง มีอธิบายดังนี้ อรหัตมรรคของพระอรหันต์บางท่าน ได้เฉพาะอรหัตผลเท่านั้น บางท่านได้เฉพาะวิชชา ๓ บางท่านได้เฉพาะอภิญญา ๖ บางท่าน ได้เฉพาะปฏิสัมภิทา ๔ บางท่านได้เฉพาะสาวกบารมีญาณ แม้ของพระปัจเจกพุทธเจ้าก็ได้เฉพาะปัจเจกโพธิญาณเท่านั้น ส่วนพระอรหัตมรรคของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมอำนวยให้ได้คุณสมบัติทุกอย่าง ดุจการอภิเษกของพระราชาที่ให้ได้ความเป็นใหญ่ในประเทศทั้งหมดฉันนั้น

โพธิศัพท์มีความหมาย ๔ นัย คือ (๑) เป็นปุงลิงค์มีความหมายว่า "**โพธิราชกุมาร**" เช่น **โพธิ ราชกุมาโร สญฺชิกาปุตฺตํ มาณวํ อามนฺเตสิ** (ม.ม. ๑๓/๓๒๔/๓๐๕) พระโพธิราชกุมารรับสั่งให้มาณพสัญชิกาบุตรเข้าเฝ้า (๒) เป็นปุงลิงค์และอิตถีลิงค์มีความหมายว่า "**ต้นโพธิ์**" เช่น **โพธิรุกฺขมูเล ปฐมาภิสมฺพุทฺโธ** (วิ.มหา. ๔/๑/๑) พระผู้มีพระภาคแรกตรัสรู้ ประทับอยู่ ณ ควงโพธิพฤกษ์ (๓) เป็นอิตถีลิงค์มีความหมายว่า "**พระสัพพัญญุตญาณ**" เช่น **ปปฺโปติ โพธึ** (ที.ปา. ๑๑/๒๑๗/๑๓๗) ทรงบรรลุพระสัพพัญญุตญาณ (๔) เป็นอิตถีลิงค์มีความหมายว่า "**อริยมรรคญาณ**" เช่น **โพธิ วุจฺจติ จตูสุ มคฺเคสุ ญาณํ** (ขุ.จูฬ. ๓๐/๑๐๗/๒๒๑) ญาณในมรรค ๔ ท่านเรียกว่าโพธิ

อภิสมฺพุทฺโธ :- เราได้รู้ยิ่งแล้ว ได้แทงตลอดแล้ว ได้บรรลุถึงแล้ว (อภิ+สํ+พุธ อวโพธเน+ต)

เหมือนแม่ไก่ทำกิริยา ๓ อย่าง คือ นอนกก ให้ความอบอุ่น และฟัก ซึ่งไข่ของตน ฉันใด พระผู้มีพระภาค ครั้งยังเป็นพระโพธิสัตว์ ประทับนั่งบนโพธิบัลลังก์ ทรงบำเพ็ญอนุปัสสนาทั้ง ๓ คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตาไว้ในจิตสันดานของพระองค์เอง ก็ฉันนั้น ทำให้ทรงได้รับผลดังนี้

(๑) ความไม่เสื่อมไปแห่งวิปัสสนาญาณ เปรียบเหมือนไข่ไก่ไม่เน่าเสีย

(๒) ความสิ้นไปแห่งความสิเนหา ที่ติดใจอยู่ในภพทั้ง ๓ เปรียบเหมือนความแห้งหายไปแห่งยางเมือกบนเปลือกไข่

(๓) ความเบาบางแห่งกระเปาะคืออวิชชา เปรียบเหมือนกระเปาะไข่ของแม่ไก่บางลง

(๔) ความกล้าแข็ง ผ่องใส องอาจแห่งวิปัสสนาญาณ เปรียบเหมือนเล็บเท้าและจะงอยปากของลูกไก่แข็งแรงขึ้น

(๕) ทรงทราบเวลาที่วิปัสสนาญาณแก่กล้าเต็มที่ เปรียบเหมือนเวลาที่ลูกไก่แก่ตัวเต็มที่

(๖) ทรงทำลายกระเปาะคืออวิชชาด้วยพระอรหัตมรรคที่ทรงบรรลุตามลำดับ ทรงกระพือปีกคืออภิญญา แล้วทรงทำให้รู้แจ้งในพุทธคุณทั้งหมดโดยความสวัสดี เปรียบเหมือนลูกไก่ใช้เล็บเท้าและจะงอยปากกะเทาะเปลือกกระเปาะไข่ออกมาแล้วกระพือปีกได้โดยสวัสดี

โสหํ พฺราหฺมณ เชฏฺโฐ เชฏฺโฐ โลกสฺส :- พราหมณ์ หมู่สัตว์พากันตกอยู่ในอวิชชา ส่วนเราได้ทำลายเปลือกไข่คืออวิชชานั้น ถึงความนับว่าเป็นผู้เจริญที่สุด ประเสริฐสุด เพราะเป็นผู้เกิดก่อนเขาโดยอริยชาติ ไม่มีใครทัดเทียมด้วยคุณทั้งปวง เปรียบเหมือนลูกไก่ตัวที่เจาะกระเปาะไข่ออกมาก่อนเขา ถึงความนับว่าเป็นตัวพี่ ฉันนั้น

อารทฺธํ โข ปน เม พฺราหฺมณ วีริยํ อโหสิ อสลฺลีนํ, อุปฏฺฐิตา สติ อปฺปมุฏฺฐา, ปสฺสทฺโธ กาโย อสารทฺโธ, สมาหิตํ จิตฺตํ เอกคฺคํ.	**ฌาน ๔** พราหมณ์ เราปรารภความเพียร ไม่ย่อหย่อน มีสติตั้งมั่น ไม่หลงลืม มีกายสงบ ไม่กระสับกระส่าย มีจิตแน่วแน่เป็นสมาธิ
โส โข อหํ พฺราหฺมณ วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ สวิตกฺกํ สวิจารํ วิเวกชํ ปีติสุขํ ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหาสึ.	**ปฐมฌาน** เราสงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย แล้วบรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจาร ปีติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่

อารทฺธํ โข ปน เม พฺราหฺมณ วีริยํ อโหสิ อสลฺลีนํ :- เมื่อพระผู้มีพระภาคประกาศความที่พระองค์เป็นผู้ประเสริฐที่สุดแก่พราหมณ์แล้ว จะทรงแสดงปฏิปทาอันเป็นเหตุให้พระองค์ได้บรรลุความเป็นผู้ประเสริฐที่สุดนั้น จึงทรงตรัสว่า “อารทฺธํ โข” เป็นต้น ความว่า “ดูก่อน พราหมณ์ ความเป็นผู้ประเสริฐที่สุดนี้ มิใช่เราบรรลุมาด้วยความเกียจคร้าน มิใช่ด้วยความหลงลืมสติ มิใช่ด้วยกระสับกระส่าย มิใช่เพราะมีจิตฟุ้งซ่าน แต่เราบรรลุได้มาด้วยความเพียร เรานั่งอยู่ ณ โพธิมณฑล ปรารภความเพียรประกอบด้วยองค์ ๔ (คือ เพียรระวังยับยั้งอกุศลธรรมไม่ให้เกิดขึ้น เพียรละอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เพียรเจริญกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และเพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วและให้เจริญมากยิ่งขึ้น) อย่างไม่ย่อหย่อน. **อารทฺธ** มาจาก อา+รภ ราภสฺเส+ต, มีการอาเทศ ต เป็น ธ (ธฒภเหหิ ธฒา จ) และอาเทศ ภฺ เป็น ทฺ (หจตุตฺถานมนฺตานำ โท เธ). วิริย มีวิเคราะห์ด้วยบทตัทธิตว่า “**วีรานำ ภาโว กมฺมำ วา วีริยำ** (วีร+อิ+ณฺย, ลบ ณฺ) ความเป็นผู้กล้า หรือการกระทำของผู้กล้า ชื่อว่า วีริยะ”, หรือวิเคราะห์ด้วยบทกิตว่า “**วิธินา อีรยิตพฺพำ ปวตฺเตตพฺพนฺติ วีริยำ** (วีร+อีร คติมฺหิ+อ, รัสสะ อี เป็น อิ, อาเทศ ร เป็น ย) ความเพียรที่ให้เป็นไปตามวิธี ชื่อว่าวีริยะ”

อุปฏฺฐิตา สติ อปฺปมุฏฺฐา :- เข้าไปตั้งสติไว้เฉพาะหน้าต่ออธรรมารมณ์ไม่หลงลืม ทำให้ปรากฏอยู่เฉพาะหน้า, **สติ**ศัพท์มีวิเคราะห์ว่า “**ปมาทำ สรติ หึสตีติ สติ** (สร หึสายำ+ติ, ลบ รฺ) ความรู้สึกตัวที่เบียดเบียนความประมาท ชื่อว่าสติ” หรือ “**สรติ จินฺเตตีติ สติ** (สร จินฺตายำ+ติ, ลบ รฺ) จิตที่ระลึกได้ ชื่อว่าสติ”

ปสฺสทฺโธ กาโย อสารทฺโธ :- มีกายสงบไม่กระสับกระส่าย คือแม้กายของเราก็สงบดีแล้วโดยความสงบกายและจิต เมื่อนามกายสงบแล้ว รูปกายก็สงบลง ปราศจากความกระวนกระวาย

สมาหิตำ จิตฺตำ เอกคฺคำ :- มีจิตแน่วแน่เป็นสมาธิ คือจิตของเราตั้งมั่น ดำรงมั่น แน่นแฟ้นดี มีอารมณ์เป็นหนึ่ง ไม่หวั่นไหว ไม่ดิ้นรน ไม่เหือดแห้ง

วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ :- เมื่อพระพุทธองค์จะทรงแสดงคุณวิเศษ ตั้งแต่ปฐมฌานจนถึงวิชชา ๓ ที่ได้บรรลุแล้วด้วยปฏิปทานี้ จึงตรัสแก่พราหมณ์ว่า “เราสงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว” คือเป็นผู้สงัดแล้ว สงบแล้วจากกาม เมื่อเข้าปฐมฌานก็ละกามอันเป็นข้าศึกได้ เพราะการบรรลุปฐมฌานเพราะการละกามนั่นเอง เมื่อกามยังมีอยู่ ปฐมฌานย่อมเป็นไปไม่ได้ เปรียบเหมือนเมื่อความมืดมีอยู่ ความสว่างก็มีไม่ได้ หรือการไปถึงฝั่งโน้นได้ ก็เพราะสละฝั่งนี้ได้ก่อน

วิวิจฺเจว :- เป็นสนธิ มาจาก วิวิจฺจ+เอว, **วิวิจฺจ** เป็นกิริยากิต มาจาก วิ+วิจ วิเวจเน+ตฺวา, อาเทศ ตฺวา เป็น รจฺจ (จนนฺเหิ รจฺจำ), ลบ จฺ และ ร (รมฺหิ รนฺโต ราทิ โน), มีความหมายเท่ากับ วิวิจฺจิตฺวา สงัดแล้ว. **เอว**ศัพท์ในที่นี้มีอรรถอวธารณะ กล่าวกำหนดเอาวิเวก ๓ อย่าง คือ กายวิเวก จิตฺตวิเวก และวิกขัมภนวิเวก

กาเมหิ :- ความพอใจ ความกำหนัด ความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจ และความดำริ, **กาม**ศัพท์เป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ วิเคราะห์ว่า "**กาเมตีติ กาโม, กามยติ รติจฺฉ อุปฺปาทยตีติ กาโม** อาการที่เกิดความอยากชื่อว่ากาม หรือกิเลสที่ทำความยินดีในกามให้เกิดขึ้น ชื่อว่ากาม" มีอรรถ ๕ อย่าง คือ (๑) **วัตถุกามะ** วัตถุกาม เช่น **กามา จิตฺรา มธุรา มโนรมา วิรูปรูเปน มเถนฺติ จิตฺตํ** (ม.ม. ๑๓/๓๐๗/๒๖๘) กามทั้งหลาย วิจิตร หวานชื่น รื่นรมย์ใจ จึงย่ำยีจิตด้วยรูปแบบต่างๆ (๒) **กิเลสกามะ** กิเลสกาม เช่น **ฉนฺโท กาโม ราโค กาโม** (ขุ.มหานิ. ๒๙/๑/๒) กิเลสกามน่าพอใจ น่าใคร่ (๓) **อิจฉา** ความต้องการ เช่น **กามุปาทานํ** (ที.มหา. ๑๐/๑๐๐/๕๑) ยึดมั่นตามความต้องการ (๔) **มทนะ** กามเทพหรือเทวบุตรมาร เช่น **กามเทวา กามคุเณหิ เจว อิทฺธิวิเสเสหิ จ อิตเร อิทฺธิวิเสเสเหว ทิพฺพนฺติ** (วิ.ฏี.๒/๓๘/๑๗) กามเทพเพลิดเพลินด้วยกามคุณและฤทธิ์พิเศษ ส่วน เทพบุตรอื่นนอกนี้เพลิดเพลิน ด้วยฤทธิ์พิเศษเท่านั้น (๕) **รตะ** เมถุน เช่น **อตฺตกามปาริจริยาย วณฺณํ ภาเสยฺย** (วิ.มหาวิ. ๑/๒๙๑/๒๒๓) กล่าวสรรเสริญการบำเรอตนด้วยเมถุน

วิวิจฺจ อกุศเลหิ ธมฺเมหิ :- สงัดแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหลาย, อกุศลธรรมคือความพอใจด้วยอำนาจแห่งความใคร่ ความพยาบาท ความหดหู่เคลิบเคลิ้ม ความฟุ้งซ่านรำคาญ ความลังเลสงสัย พระพุทธเจ้าทรงสงัดแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านี้

วิวิจฺจ ที่ ๑ ในรูป วิวิจฺเจว หมายเอา การละกามสุข การละสังกิเลสวัตถุ การละเหตุแห่งความอยาก ความบริสุทธิ์แห่งการประกอบความเพียร เพราะสงัดจากวัตถุกามทั้งหลาย, ความสงัดด้วยอำนาจการข่มกามฉันทะ, ความสงัดด้วยอำนาจการข่มโลภะอันต่างโดยปัญจกามคุณเป็นอารมณ์, ความสงัดด้วยอำนาจการข่มสังโยชน์ คือกามโอฆะ กามโยคะ กามาสวะ กามุปาทานะ อภิชฌากายคัณฐะ และกามราคะ, ความสงัดด้วยอำนาจการข่มตัณหาและกิเลสอันสัมปยุตด้วยตัณหา, ความสงัดด้วยอำนาจการข่มอกุศลจิตตุปบาท ๘ ในโลภะ

วิวิจฺจ ที่ ๒ หมายเอา การประคองเนกขัมมสุข การละสังกิเลส การละเหตุแห่งความโง่เขลา ความกล่อมเกลาอัธยาศัย เพราะสงัดจากกิเลสกามทั้งหลาย, ความสงัดด้วยอำนาจการข่มนิวรณ์ทั้ง ๕, ความสงัดด้วยอำนาจการข่มโทสะและโมหะอันมีอาฆาตวัตถุเป็นต้นเป็นอารมณ์, ความสงัดด้วยอำนาจการข่มสังโยชน์ คือโอฆะ โยคะ อาสวะ อุปาทาน และคัณฐะที่เหลือ, ความสงัดด้วยอำนาจการข่มอวิชชาและกิเลสอันสัมปยุตด้วยอวิชชา, ความสงัดด้วยอำนาจการข่มอกุศลจิตตุปบาทในโทสะ ๒ และโมหะ ๒

สวิตกฺกํ สวิจารํ วิเวกชํ ปีติสุขํ ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหาสึ :- บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจาร ปีติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่. **สวิตกฺกํ** คือเป็นไปพร้อมกับวิตก, **วิตกฺกนํ อูหนํ วิตกฺโก** ความตรึก คือความดำริ ชื่อว่าวิตก มีการตั้งจิตไว้ในอารมณ์เป็นอาการ มีการเริ่มดำริเป็นรส มีการนำจิตมาใส่ไว้ในอารมณ์เป็นที่ตั้ง. **สวิจารํ** คือเป็นไปพร้อมกับวิจาร, **วิจรณํ อนุสญฺจรณํ วิจาโร** การตรอง คือการที่จิตติดตามไป ชื่อว่าวิจาร มีการเคล้าคลออารมณ์เป็นอาการ มีการประกอบอยู่เนืองๆ เป็นรส มีการพัวพันแห่งจิตเป็นที่ตั้ง. ท่านแสดงอุปมาการประกอบต่อเนื่องกันระหว่างวิตกกับวิจารว่า วิตกคือการกระทบอารมณ์ครั้งแรกของจิต เป็นดุจเสียงการเคาะระฆัง เพราะมีสภาพหยาบและเริ่มขึ้นก่อน วิจารคือจิตผูกพันติดต่อ เป็นดุจเสียงกังวานของระฆัง เพราะมีสภาพละเอียด, วิตกแผ่ไปครั้งแรกจะมีการไหวตัวของจิต ดุจการกระพือปีกของนกที่กำลังจะบินขึ้นสู่อากาศ และดุจการบินโผร่อนลงสู่ดอกบัวของผึ้งซึ่งมีจิตจดจ่ออยู่ที่สีและกลิ่น วิจารมีความเป็นไปอย่างสงบ มิใช่การไหวตัวของจิต ดุจการ กางปีกบินร่อนของนกในอากาศและดุจการบินตอมลอยตัวนิ่งบนดอกบัวของผึ้ง, ปฐมฌานเป็นไปพร้อมกับวิตกและวิจาร ดุจต้นไม้ที่เป็นไปพร้อมกับดอกและผล เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "**สวิตกฺกํ สวิจารํ** เป็นไปพร้อมกับวิตก เป็นไปพร้อมกับวิจาร" แต่ในวิภังคบาลี ทรงแสดงเป็นบุคลาธิษฐานเป็นต้นว่า "**อิมินา จ วิตกฺเกน อิมินา จ วิจาเรน อุเปโต โหติ** (อภิ.วิ. ๓๕/๕๖๕/๓๑๐) ภิกษุผู้เข้าถึงแล้วด้วยวิตกและด้วยวิจารนี้". ส่วนการแตกต่างกันของวิตกกับวิจารจะแสดงในทุติยฌาน

วิเวกชํ :- **วิวิตฺติ นีวรณวิคโมติ วิเวโก** ความสงัด ความปราศจากนิวรณ์ ชื่อว่าวิเวก หรือธรรมที่ระงับนิวรณ์คือหมวดธรรมอันสัมปยุตด้วยฌาน ชื่อว่าวิเวก, **ตสฺมา วิเวกา ตสฺมึ วา วิเวเก ชาตนิติ วิเวกชํ** ปีติและสุขอันเกิดจากวิเวกหรือในวิเวกนั้น ชื่อว่าวิเวกชะ

ปีติสุขं :- **ปินยตีติ ปีติ** ธรรมที่ทำให้เอิบอิ่ม ชื่อว่าปีติ ปีติมีความปลาบปลื้มเป็นลักษณะ มีความซ่านไปเป็นรส มีความเบิกบานใจเป็นที่ตั้ง. **สุขนं สุขं, สุฏฺฐุ วา ขาทติ ขนติ จ กายจิตฺตาพาธานฺต สุขं** ความสบาย ชื่อว่าสุขะ หรือธรรมที่เคี้ยวกินและขุดทิ้ง ซึ่งอาพาธทรงกายและจิต ชื่อว่าสุขะ ความสุขมีความสำราญเป็นลักษณะ มีความ เพิ่มพูนธรรมอันสัมปยุตด้วยความสุขเป็นรส มีความอนุเคราะห์ปรากฏให้เห็น, ปีติคือความยินดีในอิฏฐารมณ์ที่ได้แล้ว ความสุขคือการเสวยรสแห่งอารมณ์ที่ได้แล้ว ปีติมีอยู่ในจิตตุปบาทใด ความสุขก็มีอยู่ในจิตตุปบาทนั้น, ปีติท่านสงเคราะห์เข้าในสังขารขันธ์ ความสุขท่านสงเคราะห์เข้าในเวทนาขันธ์, ปีติเปรียบเหมือนความอิ่มของบุคคลผู้เดินทางกันดารมาจนเหน็ดเหนื่อย ได้เห็นหรือได้ฟังว่ามีป่าไม้และลำธาร ความสุขเปรียบเหมือนความสบายใจของบุคคลผู้เดินทางกันดารมาจนเหน็ดเหนื่อย ได้เข้าไปพักอยู่ในร่มแห่งป่าไม้และได้ดื่มน้ำในลำธาร, ปีติและสุขมีอยู่ในฌานใด ฌานนั้นพระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า “ปีติสุขं”, ปีติ และสุขอันเกิดจากวิเวกมีอยู่ในฌานใด ฌานนั้นชื่อว่า “วิเวกชं ปีติสุขं”

ปฐมं ฌานं :- ฌานที่ ๑ คือฌานแรกตามลำดับการนับฌาน, ชื่อว่าฌานที่ ๑ เพราะบรรลุก่อน, **ปจฺจนีกธมฺเม ฌาเปตีติ ฌานं** คุณธรรมที่เผาธรรมอันเป็นข้าศึก(มีนิวรณ์เป็นต้น) ชื่อว่าฌาน, **อิมินา โยคิโน ฌายนฺตีติ ฌานं** เครื่องเผาธรรมอันเป็นข้าศึกของพระโยคีบุคคล ชื่อว่าฌาน, **โคจรं จินฺเตนฺติ ฌานं** จิตที่เพ่งอารมณ์ชื่อว่าฌาน

ฌานมี ๒ อย่าง คือ (๑) **อารมฺมณูปนิชฺฌาน** ฌานที่เข้าไปเพ่งอารมณ์ มีสมาบัติ ๘ พร้อมอุปจาระเป็นอารมณ์เพราะเข้าไปเพ่งอารมณ์คือกสิณ (๒) **ลกฺขณูปนิชฺฌาน** ฌานที่เข้าไปเพ่งลักษณะ มีวิปัสสนามรรคและผลเป็นอารมณ์ วิปัสสนาเข้าไปเพ่งไตรลักษณ์มีอนิจจะเป็นต้น ย่อมสำเร็จด้วยมรรค เพราะเพ่งลักษณะที่เป็นจริงแห่งนิโรธ มรรคจึงถูกเรียกว่า “ลักขณูปนิชฌาน”. แต่ในที่นี้ ฌาน ท่านหมายเอาอารัมมณูปนิชฌานเท่านั้น

อุปสมฺปชฺช :- เป็นกิริยากิต แปลว่า เข้าไปใกล้ คือเข้าถึง บรรลุ สำเร็จ. มาจาก อุป+สํ+ปท คติมฺหิ+ตฺวา, อาเทศนิคหิตเป็น มฺ (วคฺคนฺตํ วา วคฺเค), ตฺวา เป็น ย (สพฺเพหิ ตุนาทีนํ โย), ทฺย เป็น ช (ยวตๆ ตลนทการานๆ พฺยญฺชนานิ จลญชการตฺตๆ), ซ้อน ชฺ (ปร เทฺวภาโว ฯาเน). ในวิภังคบาลีกล่าวว่า “**ปฐมสฺส ฌานสฺส ลาโภ ปฏิลาโภ ปตฺติ สมฺปตฺติ ผุสนา สมฺผุสนา สจฺฉิกิริยา อุปสมฺปทา** (อภิ.วิ. ๓๕/๕๗๐/๓๑๑) การได้ การได้จำเพาะ การถึง การถึงพร้อม การกระทบถูกต้อง การทำให้แจ้ง การบรรลุซึ่งปฐมฌาน

วิหาสึ :- เป็นกิริยาอาขยาต แปลว่า อยู่แล้ว พักอยู่, มาจาก วิ+หร หรเณ+อึ, ลบ ร, ทีฆะ อ เป็น อา, ลง สฺ อาคม. คือเราเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยฌานเช่นนี้ จึงยังการสืบเนื่อง การประพฤติตาม การรักษา การเป็นไป การให้เป็นไป การจาริกไปและการพักอยู่แห่งอัตภาพให้สำเร็จ ด้วยอิริยาบถวิหาร. ถามว่า พระผู้มีพระภาคทรงทำอะไร จึงเข้าฌานนี้อยู่ ตอบว่า ทรงเจริญกัมมัฏฐาน, กัมมัฏฐานอะไร อานาปานัสสติกัมมัฏฐาน, ถ้าผู้อื่นต้องการอานาปานัสสติกัมมัฏฐาน ควรทำอย่างไร ควรเจริญกัมมัฏฐานนี้ หรือกัมมัฏฐานอื่นมีปฐวีกสิณเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งมีนัยปรากฏดีแล้วในวิสุทธิมรรค

วิตกฺกวิจารานๆ วูปสมา :- เพราะวิตกวิจารสงบระงับ คือเพราะวิตกและวิจารไม่ปรากฏในขณะแห่งทุติยฌาน, ธรรมในปฐมฌานทั้งหมดไม่มีอยู่ในทุติยฌาน เพราะธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น ในปฐมฌานเป็นอย่างหนึ่ง ในทุติยฌานก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง มีความแตกต่างกัน ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเช่นนี้ เพื่อให้ทราบว่า การบรรลุฌานแต่ละฌานไปตามลำดับ เพราะก้าวล่วงองค์ธรรมที่หยาบๆไปตามลำดับ

อชฺฌตฺตं สมฺปสาทนं เจตโส :- มีความผ่องใสภายในแห่งใจ คือ **นิยกชฺฌตฺตं** เกิดในตน เกิดในสันดานของตน, ศรัทธาและ ฌาน พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า “**สมฺปสาทนं**” เพราะประกอบด้วยความผ่องใส เหมือนผ้าเขียวเพราะย้อมด้วยสีเขียวเป็นต้น หรือฌานยังใจให้เลื่อมใสด้วยดี เพราะประกอบด้วยศรัทธาอันยังใจให้เลื่อมใส และเพราะสงบระงับความกำเริบอย่างวิตกและวิจาร

เจตโส เอโกทิภาวๆ :- มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น, สมาธิ เรียกว่า **เอโกทิ** มีวิเคราะห์ว่า “**เอโก อุเทตีติ เอโกทิ** ธรรมอันเป็นเอกผุดขึ้น ชื่อว่าเอโกทิ (เอก+อุ+ทา ทาเน+อิ) หมายความว่า สมาธิเป็นธรรมอันเลิศประเสริฐสุด

วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา อชฺฌตฺตํ สมฺปสาทนํ เจตโส เอโกทิภาวํ อวิตกฺกํ อวิจารํ สมาธิชํ ปีติสุขํ ทุติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหาสึ.	**ทุติยฌาน** เพราะวิตก วิจารสงบระงับไปแล้ว เราบรรลุทุติยฌาน มีความผ่องใสภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิเท่านั้นอยู่

ผุดขึ้น เพราะวิตกและวิจารไม่ผุดขึ้น, บุคคลที่ประเสริฐสุดในโลก เขาเรียกว่า ผู้เป็นเอกในโลก ฉันใด สมาธิที่เว้นจากวิตกวิจารก็เรียกว่า เป็นธรรมเอก ฉันนั้น, อีกอย่างหนึ่ง สมาธิ ชื่อว่าอุทิ มีวิเคราะห์ว่า "**สมฺปยุตฺตธมฺเม อุทายติ อุฏฺฐาเปตีติ อุทิ** สมาธิอันยังสัมปยุตธรรมให้ผุดขึ้น ให้ตั้งขึ้น ชื่อว่าอุทิ (อุ+ทา ทาเน+อิ), ทุติยฌาน ชื่อว่าเอโกทิภาวะ เพราะมีวิเคราะห์ว่า "**เอโกทึ ภาเวติ วฑฺฒยตีติ เอโกทิภาวํ** ทุติยฌานที่ยังสมาธิให้เจริญ ชื่อว่าเอโกทิภาวะ, สมาธินั้นเป็นของจิต มิใช่ของสัตว์ของบุคคล ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกสมาธิว่า "**เจตโส เอโกทิภาวํ**"

ถามว่า "ศรัทธาและสมาธิที่ชื่อว่าเอโกทินี้ มีอยู่ในปฐมฌานด้วยมิใช่หรือ แต่ทำไมพระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกเฉพาะทุติยฌานเท่านั้นว่า เอโกทิภาวะ"

ตอบว่า "ในปฐมฌานนั้น ศรัทธาและสมาธิยังไม่ผ่องใสดี เพราะวิตกและวิจารยังกำเริบได้อยู่ ดุจน้ำที่ขุ่นเพราะระลอกคลื่น มิใช่ยังไม่ผ่องใสด้วยดีเท่านั้น สมาธิในปฐมฌานก็ยังไม่ปรากฏด้วยดี ส่วนในทุติยฌานนี้ศรัทธาก็ผ่องใสดีมีกำลัง สมาธิก็ปรากฏชัดดีแล้ว พระผู้มีพระภาคจึงตรัสหมายเอาศรัทธาและสมาธิในทุติยฌานเท่านั้น ชื่อว่าเอโกทิภาวะ"

อวิตกฺกํ อวิจารํ :- ทุติยฌานไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร เพราะวิตกและวิจารไม่มีอยู่ในทุติยฌาน และเพราะละวิตกและวิจารได้ด้วยภาวนา, ในพระบาลีวิภังค์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "**อยญฺจ วิตกฺโก อยญฺจ วิจาโร สนฺตา โหนฺติ สมิตา วูปสนฺตา อตฺถงฺคตา อพฺภตฺถงฺคตา อปฺปิตา พฺยปฺปิตา โสสิตา วิโสสิตา พฺยนฺตีกตา, เตน วุจฺจติ อวิตกฺกํ อวิจารํ** (อภิ.วิ. ๓๕/๕๗๖/๓๑๒) วิตกและวิจารนี้สงบ ระงับ เข้าไประงับ ดับไปอย่างราบคาบ พินาศไป พินาศไปสิ้น เหือดแห้งไป เหือดแห้งไปสิ้น ถูกทำให้เสื่อมสิ้นไป ฉะนั้นจึงเรียกว่า ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร

สมาธิชํ ปีติสุขํ :- มีปีติและสุขอันเกิดจากสมาธิ คือเกิดจากปฐมฌานสมาธิ หรือจากสมาธิที่สัมปยุตกัน ทั้งในปฐมฌานและทุติยฌาน พระผู้มีพระภาคตรัสทุติยฌานเท่านั้นว่าเกิดจากสมาธิ เพราะเป็นสมาธิที่ไม่หวั่นไหว และผ่องใสยิ่ง และเพราะไม่กระเพื่อมด้วยอำนาจแห่งวิตกและวิจาร

ทุติยํ :- ที่ ๒ คือเป็นลำดับที่ ๒ แห่งการนับลำดับฌาน เพราะเป็นฌานที่บรรลุเป็นครั้งที่ ๒

ฌานํ :- ฌานในปฐมฌานมีองค์ ๕ ส่วนฌานในทุติยฌานมีองค์ ๓ ที่เป็นเช่นนี้เพราะนับตามนัยฌาน ๔, แต่ถ้านับตามนัยฌาน ๕ ทุติยฌานจะมีองค์ ๔ เพราะละวิตกเท่านั้น, องค์ของทุติยฌานในที่นี้มี ๓ คือ ปีติ สุข และเอกัคคตา

ปีติยา จ วิราคา :- ความรังเกียจหรือความก้าวล่วงปีติ ชื่อว่าวิราคะ, **จ**ศัพท์มีอรรถสัมปิณฑนะ ประมวลเอาความสงบหรือความเข้าไปสงบวิตกและวิจาร, เวลาใด ประมวลเอาความสงบ เวลานั้น สำรอกปีติและสงบเพิ่มขึ้นอีกเล็กน้อย ในอรรถนี้ วิราคะคือความรังเกียจ เพราะฉะนั้น จึงหมายถึงความรังเกียจและความก้าวล่วงปีติ, เวลาใดประมวลเอาความสงบระงับวิตกวิจาร เวลานั้น สำรอกปีติและสงบระงับวิตกวิจารเพิ่มขึ้นอีกเล็กน้อย ในอรรถนี้วิราคะคือความระงับ เพราะฉะนั้น จึงหมายถึงความความรังเกียจและความก้าวล่วงวิตกวิจาร

ถามว่า "พระผู้มีพระภาคตรัสว่า 'เพราะสงบระงับวิตกวิจาร' เท่ากับว่า ความสงบระงับวิตกวิจารก็เป็นอุบายบรรลุฌานอย่างหนึ่ง ใช่หรือไม่"

ตอบว่า "ในตติยฌานนี้ ท่านกล่าวถึงความสงบระงับวิตกวิจารส่วนที่ยังไม่สงบราบคาบ เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า 'เพราะก้างล่วงปีติ และเพราะสงบระงับวิตกวิจาร"

ปีติยา จ วิราคา อุเปกฺขโก จ วิหาสึ สโต จ สมฺปชาโน, สุขญฺจ กาเยน ปฏิสำเวเทสึ. ยนฺตำ อริยา อาจิกฺขนฺติ “อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารี’ติ, ตติยำ ฌานำ อุปสมฺปชฺช วิหาสึ.	**ตติยฌาน** เพราะปีติจางคลายไปแล้ว เรามีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย ได้บรรลุ ตติยฌานที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข

อุเปกฺขโก จ วิหาสึ :- เรามีอุเบกขาอยู่ คือเห็นว่าเสมอกัน ไม่เห็นเป็นฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง มีความเป็นกลาง เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยอุเบกขานั้นอันชัดเจน ไพบูล มีกำลัง

อุเบกขา ๑๐ อย่าง

๑.	**ฉฬงฺคุเปกฺขา**	อุเบกขาในในอารมณ์ ๖
๒.	**พฺรหฺมวิหารุเปกฺขา**	อุเบกขาในพรหมวิหาร
๓.	**โพชฺฌงฺคุเปกฺขา**	อุเบกขาในโพชฌงค์
๔.	**วีริยุเปกฺขา**	อุเบกขาในวิริยะ
๕.	**สงฺขารุเปกฺขา**	อุเบกขาในสังขาร
๖.	**เวทนุเปกฺขา**	อุเบกขาในเวทนา
๗.	**วิปสฺสนุเปกฺขา**	อุเบกขาในวิปัสสนา
๘.	**ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขา**	อุเบกขาในความวางตัวเป็นกลางในธรรมนั้น ๆ
๙.	**ฌานุเปกฺขา**	อุเบกขาในฌาน
๑๐.	**ปาริสุทฺธุเปกฺขา**	อุเบกขาในความบริสุทธิ์

กรุณาดูรายละเอียดเกี่ยวกับอุเบกขา ๑๐ ในวินยอรรถกถา ข้อ ๑๑ และธัมมสังคณีอรรถกถา ข้อ ๑๖๓ เป็นต้น

อุเบกขาที่ท่านหมายเอาในตติยฌานนี้ คืออุเบกขาที่มีความเป็นกลางเป็นลักษณะ มีความไม่คำนึงเป็นรส มีความไม่ขวนขวายเป็นที่ตั้ง มีความสำรอกปีติเป็นเหตุ

ถามว่า “ฌานุเปกขา โดยอรรถก็คือตัตรมัชฌัตตุเปกขานั่นเอง และฌานุเปกขานั้นก็มีอยู่ปฐมฌานและทุติยฌาน เพราะเหตุใด พระผู้มีพระภาคจึงไม่ตรัสไว้ในปฐมฌานและทุติยฌาน”

ตอบว่า “เพราะมีกิจยังไม่ปรากฏชัด ยังมีปฏิปักขธรรมคือวิตกวิจารและปีติครอบงำอยู่ ส่วนตติยฌานนี้ ฌานุเปกขามีกิจปรากฏชัด ดุจยกศีรษะขึ้น ไม่ถูกวิตก วิจารและปีติครอบงำ”

สโต จ สมฺปชาโน :- มีสติสัมปชัญญะ, วิเคราะห์ว่า **สรตีติ สโต** ผู้ระลึกได้ ชื่อว่าสตะ (สร จินฺตายำ+ต), **สมฺปชานาตีติ สมฺปชาโน** ผู้รู้สึกตัวได้ดี ชื่อว่าสัมปชานะ (สำ+ป+ญา อวโพธเน+นา+อ). สติมีความระลึกได้เป็นลักษณะ มีความไม่หลงลืมเป็นกิจ มีการควบคุมเป็นเหตุ, สัมปชัญญะมีความไม่หลงเป็นลักษณะ มีการพิจารณาเป็นกิจ มีความสอดส่องเป็นเหตุ. ลูกโคที่ยังติดแม่ เมื่อถูกพรากจากแม่โคแล้ว หากไม่คอยควบคุมไว้ ย่อมเข้าไปหาแม่โค อีกฉันใด ความสุขในตติยฌานนี้ก็ฉันนั้น เมื่อถูกพรากออกจากปีติแล้ว หากไม่ใช้สติและสัมปชัญญะควบคุมไว้ ก็จะเข้าหาปีติที่ละมาแล้วฉันนั้น, สัตว์ทั้งหลายมีความต้องการสุขอันหวานยิ่งในตติยฌาน เพราะไม่มีสุขอันยิ่งไปกว่านั้นด้วยอำนาจแห่งสติและสัมปชัญญะ

สุขญฺจ กาเยน ปฏิสำเวเทสึ :- ปรกติพระโยคีเข้าตติยฌานก็เสวยความสุข ออกจากฌานแล้วก็เสวยความสุขได้ ด้วยรูปกายอันประณีตยิ่ง มีความสุขอันสัมปยุตด้วยนามกาย หรือความสุขที่มีนามกายเป็นที่ตั้ง กระทบแผ่ซึมซาบไปทั่วแล้ว

สุขสฺส จ ปหานา ทุกฺขสฺส จ ปหานา ปุพฺเพว โสมนสฺสโทมนสฺสานํ อตฺถงฺคมา อทุกฺขมสุขํ อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ จตุตฺถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหาสึ.	**จตุตถฌาน** เพราะละสุขและทุกข์ได้แล้ว เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว เราได้บรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่”

ปฏิสํเวเทสึ :- เป็นกิริยาอาขยาตแปลว่า เสวย, มาจาก ปฏิ+สํ+วิท ณาเณ+เณ+อึ+สฺอาคม

ยนฺตํ อริยา อาจิกฺขนฺติ อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารี :- พระอริยบุคคลทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้ตื้น ประกาศ สรรเสริญ ซึ่งบุคคลผู้มีตติยฌาน สรรเสริญว่าอย่างไร สรรเสริญว่า “เป็นผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข” พระโยคีบุคคลแม้เข้าถึงตติยฌานเสวยสุขอันหวานชื่นใจ ถึงฝั่งแห่งความสุข ก็ไม่ถูกความสุขนั้นฉุดคร่าไป ไม่ถูกความสุขครอบงำ เพราะเป็นผู้มีสติตั้งมั่นทำให้ปีติเกิดขึ้นอีกไม่ได้ เสวยความสุขอันไม่เศร้าหมอง และพระอริยะส้องเสพกัน

ตติยํ ฌานํ :- ฌานที่ ๓ มีองค์ ๒ คือ สุขและเอกัคคตา

สุขสฺส จ ปหานา ทุกฺขสฺส จ ปหานา ปุพฺเพว โสมนสฺสโทมนสฺสานํ อตฺถงฺคมา :- เพราะละสุขและทุกข์ได้แล้ว เพราะความดับไปก่อนแห่งโสมนัสและโทมนัส คือเพราะละสุขและทุกข์ทางกายก่อนแล้วจึงละความสุขและทุกข์ทางใจ ละได้ในฌานก่อน มิใช่ละได้ในขณะแห่งจตุตถฌาน เพราะถึงความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งโสมนัสและโทมนัส

ถามว่า “จะละสุข ทุกข์ โสมนัส และโทมนัสได้เมื่อไร”

ตอบว่า “ละได้ในอุปจารขณะแห่งฌานทั้ง ๔ คือ โสมนัสละได้ในอุปจารขณะแห่งฌานที่ ๔ ส่วนทุกข์ โทมนัสและสุข ละได้ในอุปจารขณะแห่งฌานที่ ๑ ที่ ๒ และที่ ๓, การจัดลำดับว่า สุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัส เช่นนี้ จัดตามลำดับแห่งการละ

ถามว่า “ถ้าสุขทุกข์เป็นต้น พระโยคีบุคคลละได้ในอุปจารขณะแห่งฌานนั้นๆ เพราะอะไรพระผู้มีพระภาคจึงตรัสการดับแห่งสุขทุกข์เป็นต้นไว้ในฌานนั้นๆ เล่า”

ตอบว่า “การดับสุขทุกข์เป็นต้นในอุปจารขณะแห่งปฐมฌานเป็นต้น ไม่ประเสริฐนัก ส่วนการดับสุขทุกข์เป็นต้นในปฐมฌานเป็นต้น เป็นการดับอันประเสริฐที่สุด เช่น ทุกขินทรีย์แม้ดับแล้วในอุปจารขณะแห่งปฐมฌาน ซึ่งมีอาวัชชนะต่างกัน แต่จะสามารถเกิดขึ้นได้อีก เพราะสัมผัสกับเหลือบยุงลมแดดเป็นต้น เพราะความเดือดร้อนอันเกิดจากอิริยาบทอันไม่สม่ำเสมอเป็นต้น แต่จะเกิดขึ้นในอัปปนาไม่ได้เลย ทุกขินทรีย์ที่ดับในอุปจารขณะนั้นยังดับไม่สนิท เพราะยังหลงเหลือธรรมที่เป็นข้าศึก ส่วนในอัปปนา กายทั้งสิ้นหยั่งลงสู่ความสุขเพราะมีปีติซาบซ่าน และทุกขินทรีย์ของพระโยคีบุคคลผู้มีกายหยั่งลงสู่ความสุขดับไปแล้วอย่างสนิท เพราะธรรมที่เป็นข้าศึกถูกกำจัดให้ไปสิ้นแล้ว สุขินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ และโสมนัสสินทรีย์ก็นัยนี้

อทุกฺขมสุขํ :- ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข เป็นสภาพละเอียด คำนี้พระผู้มีพระภาคตรัสแสดงเวทนาที่ ๓ อันเป็นปฏิปักษ์ต่อทุกข์และสุข ไม่ใช่ตรัสเพียงว่าไม่มีทุกข์ไม่มีสุขเท่านั้น หมายถึงอุเบกขาที่เสวยอารมณ์อันต่างไปจากอารมณ์อันน่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ มีความเป็นกลางเป็นรส มีความดับทุกข์และสุขเป็นเหตุ

อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ :- มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ คือสติมีความบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาทำให้เกิดขึ้น ในฌานนี้ สติบริสุทธิ์ผุดผ่อง ความบริสุทธิ์แห่งสตินั้น อุเบกขาทำให้เกิด มิใช่ธรรมอื่นทำให้เกิด พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า “มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา” แม้ในพระบาลีวิภังค์ก็ว่า “**อยํ สติ อิมาย อุเปกฺขาย วิสทา โหติ ปริสุทฺธา ปริโยทาตา, เตน วุจฺจติ ‘อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ’** (อภิ.วิ. ๓๕/๕๙๗/) สตินี้ ปรากฏ บริสุทธิ์ ผุดผ่อง เพราะอุเบกขานี้,

เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา". อุเบกขาที่ทำให้สติบริสุทธิ์ในฌานนี้คือ ตัตรมัชฌัตตตา อุเบกขาที่มีความเป็นกลางในธรรมนั้นๆ. ในฌานนี้จะกล่าวว่า สติเท่านั้นบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา ก็ไม่ถูกต้องเลยทีเดียว เพราะธรรมอื่นๆที่สัมปยุตด้วยสติก็มีความบริสุทธิ์ทั้งหมด ที่พระพุทธองค์ตรัสเอาสติอย่างเดียวนั้น เพราะตรัสโดย**ปธานนัย** ถือเอาสติเป็นประธาน

อุเบกขาในจตุตถฌานนี้ แม้จะมีอยู่ในฌานที่ ๑ ที่ ๒ และที่ ๓ แต่ก็มีความบริสุทธิ์ไม่เท่ากัน ตัตรมัชฌัตตตา อุเบกขานี้ ในปฐมฌานถึงตติยฌานยังไม่บริสุทธิ์นัก เพราะถูกธรรมอันเป็นข้าศึกมีวิตกเป็นต้นครอบงำไว้ และเพราะยังไม่ได้อุเบกขาเวทนาอันเป็นสภาคกัน เปรียบเหมือนจันทเลขา ร่องรอยบนดวงจันทร์ในเวลากลางวัน ยังมีรอยด่างปรากฏ เพราะถูกแสงอาทิตย์อันเป็นข้าศึกครอบงำ และเพราะไม่ได้เวลากลางคืนอันเป็นสภาคกัน จึงยังไม่บริสุทธิ์, ต่อเมื่อปราศจากธรรมอันเป็นข้าศึกมีวิตกเป็นต้นและได้อุเบกขาเวทนาอันเป็นสภาคกันแล้ว ตัตรมัชฌัตตตาอุเบกขาจึงบริสุทธิ์หมดจด ผุดผ่อง เปรียบเหมือนมณฑลแห่งดวงจันทร์ในยามราตรี ปราศจากข้าศึกคือแสงอาทิตย์ครอบงำ และได้เวลากลางคืนอันเป็นสภาคกันแล้ว จึงบริสุทธิ์ ผ่องใส ฉันนั้น. เมื่อตัตรมัช-ฌัตตตาอุเบกขามีความบริสุทธิ์ผุดผ่อง จึงทำให้สติในจตุตถฌานนี้บริสุทธิ์ผุดผ่องกว่าสติในฌานทั้ง ๓ เบื้องต้น

จตุตฺถ ฌานนฺ :- ฌานที่ ๔ คือฌานที่ท่านบรรลุเป็นอันดับที่ ๔, จตุตถฌานนี้มีองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขาและเอกัคคตาแห่งจิต โดยเว้นสติ เพราะถูกอุเบกขาทำให้บริสุทธิ์ เปรียบเหมือนร่องรอยบนดวงจันทร์ หมดจด ไม่ปรากฏเพราะถูกแสงจันทร์ทำให้สว่างไสวแล้ว แม้จะไม่นับสติเข้าเป็นองค์ฌาน แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าจตุตถฌานนี้ไม่มีสติ แต่เพราะอุเบกขาปรากฏมากกว่าสติ จึงถือเอาอุเบกขาเป็นใหญ่เป็นประธาน

ฌาน ๔ ของบุคคล ๕ ประเภท

ฌาน ๔ ที่พรรณนามานี้ เอกัคคตาจิต คือจิตมีอารมณ์เดียว เป็นประโยชน์ของคนบางพวก เป็นบาทเบื้องต้นแห่งวิปัสสนาของคนบางพวก เป็นบาทเบื้องต้นแห่งอภิญญาของคนบางพวก เป็นบาทเบื้องต้นแห่งนิโรธของคนบางพวก เป็นประโยชน์ต่อการก้าวไปสู่ภพของคนบางพวก

บุคคล ๕ ประเภทนั้น ฌาน ๔ ของพระขีณาสพ มีจิตที่มีอารมณ์เป็นหนึ่งเป็นประโยชน์ ท่านตั้งใจไว้ว่า "เราเข้าฌานแล้ว จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง จักอยู่เป็นสุขตลอดวัน" แล้วบริกรรมในกสิณทำให้สมาบัติ ๘ เกิดขึ้น, ฌาน ๔ ของพระเสขะและปุถุชนผู้ตั้งใจไว้ว่า "เรามีจิตตั้งมั่นแล้วจักเห็นแจ้ง" แล้วให้ฌานเกิดขึ้น จัดเป็นบาทเบื้องต้นแห่งวิปัสสนา, บุคคลเหล่าใด ทำให้สมาบัติ ๘ เกิดขึ้นแล้ว จึงเข้าฌานที่มีอภิญญาเป็นบาทเบื้องต้น ออกจากสมาบัติแล้วปรารถนาอภิญญา ฌานที่เกิดขึ้นนั้น จัดเป็นบาทเบื้องต้นแห่งอภิญญา, บุคคลเหล่าใด ทำให้สมาบัติ ๘ เกิดขึ้นแล้ว จึงเข้านิโรธสมาบัติ ตั้งใจไว้ว่า "เราจักเป็นผู้มีจิตยังไม่บรรลุนิโรธนิพพาน อยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรมเท่านั้น ตลอด ๗ วัน" แล้วให้ฌานเกิดขึ้น จัดเป็นบาทเบื้องต้นแห่งนิโรธ, ส่วนบุคคลเหล่าใด ทำให้สมาบัติ ๘ เกิดขึ้นแล้ว ตั้งใจไว้ว่า "เรามีฌานไม่เสื่อม จักเกิดในพรหมโลก" แล้วให้ฌานเกิดขึ้น จัดเป็นประโยชน์ต่อการก้าวไปสู่ภพ

สมาบัติ ๙ หรือ อนุปุพพวิหารสมาบัติ ๙

สมาบัติ ๙ แบ่งออกเป็น ๓ หมวด คือ

๑. หมวดรูปฌานสมาบัติ ๔ คือ **ปฐมฌาน** มี วิตก วิจาร ปีติ สุขและเอกัคคตา เป็นอารมณ์, **ทุติยฌาน** มี ปีติ สุขและเอกัคคตา เป็นอารมณ์, **ตติยฌาน** มี สุขและเอกัคคตา เป็นอารมณ์, **จตุตถฌาน** มี อุเบกขาและเอกัคคตา เป็นอารมณ์

๒. หมวดอรูปฌานสมาบัติ ๔ คือ **อากาสานัญจายตนะ** มีที่ว่างไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์, **วิญญาณัญจายตนะ** มีวิญญาณไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์, **อากิญจัญญายตนะ** มีภาวะที่ไม่มีอะไรๆเป็นอารมณ์, **เนวสัญญานาสัญญายตนะ** มีภาวะที่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญา ก็ไม่ใช่ เป็นอารมณ์

	วิชชา ๓ **ปุพเพนิวาสานุสติญาณ**
[๑๒] โส เอวํ สมาหิเต จิตฺเต ปริสุทฺเธ ปริโยทาเต อนงฺคเณ วิคตูปกฺกิเลเส มุทุภูเต กมฺมนิเย ฐิเต อาเนญฺชปฺปตฺเต	[๑๒] “เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้

๓. หมวดนิโรธสมาบัติ ๑ คือ สมาบัติที่กำหนดนิโรธนิพพานเป็นอารมณ์

ฌาน ๔ ของพระผู้มีพระภาคนั้นเกิดขึ้น ณ โคนโพธิพฤกษ์ เป็นบาทเบื้องต้นแห่งวิปัสสนาด้วย แห่งอภิญญาด้วย แห่งนิโรธด้วย บันดาลกิจทั้งปวงให้สำเร็จด้วย บัณฑิตจึงกล่าวว่า “อำนวยคุณให้ทุกอย่าง ทั้งที่เป็นโลกียะและโลกุตตระ”

[๑๒] ลำดับต่อไป พระผู้มีพระภาคจะทรงแสดงคุณแต่ละอย่างที่จตุตถฌานอำนวยให้

โส เอวํ :- **โส** มีความหมายว่า **โส อหํ** แปลว่า เรานั้น, **เอวํ** เป็นนิบาตแสดงลำดับแห่งจตุตถฌาน
เอวํ สมาหิเต จิตฺเต :- เมื่อจิตตั้งมั่นแล้วด้วยสมาธิในจตุตถฌาน
ปริสุทฺเธ (จิตฺเต) :- เมื่อจิตบริสุทธิ์ เพราะมีสติที่อุเบกขาทำให้บริสุทธิ์
ปริโยทาเต (จิตฺเต) :- เมื่อจิตผุดผ่อง คือผ่องใสเพราะมีความบริสุทธิ์นั่นเอง
อนงฺคเณ (จิตฺเต) :- เมื่อจิตไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน เพราะกิเลสเพียงดังเนินมีราคะเป็นต้นนั้น อันมรรคกำจัดแล้ว
วิคตูปกฺกิเลเส (จิตฺเต) :- เมื่อจิตปราศจากความเศร้าหมอง เพราะไม่มีกิเลสเพียงดังเนินนั่งเอง
มุทุภูเต (จิตฺเต) :- เมื่อจิตอ่อนโยน เพราะอบรมดีแล้ว มีความชำนาญ อยู่ในอำนาจ

กมฺมนิเย (จิตฺเต) :- เมื่อจิตควรแก่การใช้งาน เพราะมีความอ่อนโยนนั่นเอง จิตอ่อนโยน ควรแก่การใช้งาน เป็นดุจทองคำ ที่ไล่มลทินสิ่งสกปรกออกหมดแล้ว, จิตอ่อนโยนและควรแก่การงานนั้นจะมีได้ เพราะเป็นจิตที่ผ่านการอบรมมาดีแล้ว ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “**นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกธมฺมมฺปิ สมนุปสฺสามิ, ยํ เอวํ ภาวิตํ พหุลีกตํ มุทุ จ โหติ กมฺมญฺญญฺจ, ยถยิทํ ภิกฺขเว จิตฺตนฺติ** (องฺ.เอก. ๒๐/๔๗/๘) ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้สักอย่าง ที่อบรมแล้ว ทำให้มากแล้ว จะอ่อนโยนและควรแก่การงาน เหมือนจิตนี้เลย”

ฐิเต (จิตฺเต) :- เมื่อจิตตั้งมั่น เพราะตั้งอยู่ในธรรมทั้งหลายมีความบริสุทธิ์เป็นต้น และเพราะจิตตั้งอยู่ในอำนาจของตน โดยความอ่อนโยนและควรแก่การใช้งาน

อาเนญฺชปฺปตฺเต (จิตฺเต) :- เมื่อจิตไม่หวั่นไหว เพราะตั้งมั่นนั่นเอง และเพราะเป็นจิตอันธรรมทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นประคองไว้แล้ว

จิตที่ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว เพราะประกอบด้วยธรรมเครื่องประคองจิต ๖ อย่าง คือ

๑) **สทฺธาปริคฺคหิตญฺหิ จิตฺตํ อสฺสทฺธิเยน น อิญฺชติ.**
จิตที่มีศรัทธาประคองไว้ ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะความไม่มีศรัทธา

๒) **วีริยปริคฺคหิตํ จิตฺตํ โกสชฺเชน น อิญฺชติ.**
จิตที่มีความเพียรประคองไว้ ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะความเกียจคร้าน

๓) **สติปริคฺคหิตํ จิตฺตํ ปมาเทน น อิญฺชติ.**
จิตที่มีสติประคองไว้ ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะความประมาท

๔) **สมาธิปริคฺคหิตํ จิตฺตํ อุทฺธจฺเจน น อิญฺชติ.**
จิตที่มีสมาธิประคองไว้ ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะความฟุ้งซ่าน

ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณาย จิตฺตํ อภินินฺนาเมสึ. โส อเนกวิหิตํ ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสรามิ, เสยฺยถีทํ เอกมฺปิ ชาตึ เทฺวปิ ชาติโย ติสฺโสปิ ชาติโย จตสฺโสปิ ชาติโย ปญฺจปิ ชาติโย ทสปิ ชาติโย วีสมฺปิ ชาติโย ตึสมฺปิ ชาติโย จตฺตาลีสมฺปิ ชาติโย ปญฺญาสมฺปิ ชาติโย ชาติสตมฺปิ, ชาติสหสฺสมฺปิ ชาติสตสหสฺสมฺปิ, อเนเกปิ สํวฏฺฏกปฺเป อเนเกปิ วิวฏฺฏกปฺเป อเนเกปิ สํวฏฺฏวิวฏฺฏกปฺเป;	เรานั้นได้น้อมจิตไปเพื่อปุพเพนิวาสานุสติญาณ ระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ คือ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง ๓ ชาติบ้าง ๔ ชาติบ้าง ๕ ชาติบ้าง ๑๐ ชาติบ้าง ๒๐ ชาติบ้าง ๓๐ ชาติบ้าง ๔๐ ชาติบ้าง ๕๐ ชาติบ้าง ๑๐๐ ชาติบ้าง ๑,๐๐๐ ชาติบ้าง ๑๐,๐๐๐ ชาติบ้าง ตลอดสังวัฏฏกัปบ้าง ตลอดวิวัฏฏกัปบ้าง ตลอดสังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัปบ้าง หลายกัปว่า

๕) **ปญฺญาปริคฺคหิตํ จิตฺตํ อวิชฺชาย น อิญฺชติ.**
จิตที่มีปัญญาประคองไว้ ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะความไม่รู้

๖) **โอภาสคตํ จิตฺตํ กิเลสนฺธกาเรน น อิญฺชติ.**
จิตที่มีความสว่าง ย่อมไม่หวั่นไหวเพราะความมืดคือกิเลส

อีกอย่างหนึ่ง จิตที่ตั้งมั่นด้วยสมาธิในจตุตถฌานเช่นนี้ **เป็นจิตบริสุทธิ์** เพราะไกลจากนิวรณ์, **เป็นจิตผุดผ่อง** เพราะก้าวล่วงองค์ฌานมีวิตกเป็นต้น, **เป็นจิตไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน** เพราะไม่มีความประพฤติอันต่ำ เพราะไม่มีปัจจัยแห่งกามราคะ, **เป็นจิตปราศจากอุปกิเลส** เพราะปราศจากความเศร้าหมองแห่งจิตมีอภิชฌาเป็นต้น, **เป็นจิตอ่อนโยน** เพราะมีความชำนาญ, **เป็นจิต ควรแก่การใช้งาน** เพราะเป็นเบื้องต้นแห่งความสำเร็จ, **เป็นจิตตั้งมั่นและไม่หวั่นไหว** เพราะประณีตด้วยความบริบูรณ์แห่งภาวนา

จิตที่ประกอบด้วยองค์ ๘ อย่างนี้ ย่อมควรแก่ความตั้งใจมั่น เป็นเบื้องต้น เป็นที่ตั้งแห่งการทำให้แจ้งด้วยอภิญญา

ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณาย จิตฺตํ อภินินฺนาเมสึ :- เราได้น้อมจิตไปเพื่อปุพเพนิวาสานุสติญาณ. **ปุพฺเพนิวาส** คือขันธ์ที่ตนเคยมีอยู่ในกาลก่อนอันเป็นอดีตชาติ หมายถึง ขันธ์ที่ตนเคยอาศัยอยู่ เคยเสวย เคยเกิดขึ้นในขันธสันดาน หรือธรรมที่ตนเคยปฏิบัติ เคยเป็นอารมณ์ เคยรู้แจ้ง เคยกำหนดได้ด้วยวิญญาณของตน เคยตามระลึกถึงในสังสารวัฏ. **อนุสฺสติ** คือระลึกถึง ระลึกได้ ตามเห็นในชาตินั้นๆ. **อนุสฺสติ** คือ **สติ**, ญาณอันประกอบด้วยสติ เรียกว่าญาณ, เราได้น้อมจิตไป เพื่อบรรลุปุพเพนิวาสานุสติญาณ เพื่อถึงญาณนั้น. **อภินินฺนาเมสึ** คือได้น้อมไปเฉพาะหน้า, บทนี้เป็นกิริยาอาขยาต มาจาก อภิ+นิ+นมุ มนเน+เณ+อึ+สฺอาคม

โส อเนกวิหิตํ ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสรามิ :- เราตามระลึกถึงขันธ์ที่เคยอยู่ในกาลก่อนหลายชาติ, **อเนกวิหิตํ** หลายชาติ มิใช่ชาติเดียว. **ปุพฺเพนิวาสํ** สันดานอันเราเคยอยู่ในภพนั้นๆ ที่ล่วงเลยไปตามลำดับ. **อนุสฺสรามิ** เราตามระลึกไปเรื่อยๆ ตามลำดับดังนี้คือ ๑ ชาติบ้าง ๒ ชาติบ้าง ๓ ชาติบ้าง เป็นต้น

พระมหาบุรุษทั้งหลายมีบารมีเต็มเปี่ยมแล้ว ไม่ต้องทำบริกรรม พอน้อมจิตตรงไปเท่านั้น ก็ระลึกชาติได้ ส่วนบุรุษผู้เป็น อาทิกัมมิกะ(ผู้เริ่มทำ)ทั้งหลาย ต้องทำบริกรรมจึงจะสามารถระลึกชาติได้

เสยฺยถีทํ :- เป็นนิบาตลงในอรรถอารัทธัปปการทัสสนะ แสดงชาติต่างๆที่พระพุทธองค์เริ่มไว้ว่า **เอกมฺปิ ชาตึ** เป็นต้น

เอกมฺปิ ชาตึ :- ๑ ชาติบ้าง ได้แก่ขันธสันดานในหนึ่งภพ ตั้งแต่ปฏิสันธิถึงจุติ. บทว่า **เทฺวปิ ชาติโย** ก็มีนัยเช่นนี้

อเนกปิ สํวฏฺฏกปฺเป :- ตลอดหลายสังวัฏฏกัป คือกัปที่กำลังเสื่อมลง ชื่อว่าสังวัฏฏกัป กัปที่กำลังเจริญขึ้นชื่อว่าวิวัฏฏกัป พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “**จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว กปฺปสฺส อสงฺเขยฺยานิ, กตมานิ จตฺตาริ, สํวฏฺโฏ สํวฏฺฏฏฺฐายี วิวฏฺโฏ วิวฏฺฏฏฺฐายี** (วิ.อฏ. ๑/๑๓/๑๒๘) ภิกษุทั้งหลาย อสงไขยแห่งกัปมี ๔ อย่าง คือ สังวัฏฏกัป

‘อมุตฺราสึ เอวนฺนาโม เอวโคตฺโต เอววณฺโณ เอวมาหาโร เอวสุขทุกฺขปฏิสํเวที เอวมายุปริยนฺโต; โส ตโต จุโต อมุตฺร อุทปาทึ; ตตฺราปาสึ เอวนฺนาโม เอวโคตฺโต เอววณฺโณ เอวมาหาโร เอวสุขทุกฺขปฏิสํเวที เอวมายุปริยนฺโต; โส ตโต จุโต อิตฺถปปนฺโน’ติ.	ในภพโน้น เรามีชื่ออย่างนั้น มีตระกูล มีวรรณะ มีอาหาร เสวยสุขทุกข์ และมีอายุอย่างนั้นๆ จุติจากภพนั้นก็ไปเกิดในภพโน้น มีชื่อ มีตระกูล มีวรรณะ มีอาหาร เสวยสุขทุกข์ และมีอายุอย่างนั้นๆ จุติจากภพนั้นจึงมาเกิดในภพนี้ เราระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ พร้อมทั้งลักษณะทั่วไป และชีวประวัติ อย่างนี้

สังวัฏฏฐายีกัป วิวัฏฏกัป วิวัฏฏฐายีกัป”.

บรรดากัปทั้ง ๔ นั้น **สังวัฏฏัปมี ๓** คือ **เตโชสังวัฏฏกัป** (กัปที่พินาศไปเพราะไฟ) **อาโปสังวัฏฏกัป** (กัปที่พินาศไปเพราะน้ำ) **วาโยสังวัฏฏกัป** (กัปที่พินาศไปเพราะลม)

ขอบเขตแห่งสังวัฏฏกัปมี ๓ คือ ชั้นอาภัสสระ ชั้นสุภกิณหะ ชั้นเวหัปผละ, เวลาที่กัปพินาศไปเพราะไฟ โลกย่อมถูกไฟเผาตั้งแต่ภายใต้ชั้นอาภัสสระลงมา, เวลาที่กัปพินาศไปเพราะน้ำ โลกย่อมถูกน้ำท่วมทำลายให้แหลกเหลวตั้งแต่ภายใต้ชั้นสุภกิณหะลงมา, เวลาที่กัปพินาศไปเพราะลม โลกย่อมถูกลมพัดให้กระจัดกระจายไปตั้งแต่ภายใต้ชั้นเวหัปผละลงมา

ส่วนมากแล้ว ย่อมทำให้พุทธเขตอย่างหนึ่งพินาศไปด้วย

พุทธเขตมี ๓ คือ **ชาติเขต** (เขตที่ประสูติ) **อาณาเขต** (เขตที่ทรงแสดงธรรม) **วิสยเขต** (เขตแห่งพระสัพพัญญุตญาณ). เวลาที่พระพุทธเจ้าถือปฏิสนธิและประสูติ ทำให้หมื่นจักรวาลหวั่นไหว, เวลาที่ทรงแสดงธรรม อานุภาพแห่งพระปริตร คือ รตนปริตร เมตตาปริตร ขันธปริตร ธชัคคปริตร อาฏานาฏิยปริตร โมรปริตร ทำให้แสนโกฏิจักรวาลหวั่นไหว, เวลาที่พระพุทธองค์ประสงค์จะแสดงอิทธิด้วยพระสัพพัญญุตญาณให้โลกธาตุมีประมาณเพียงใดหวั่นไหว ก็ย่อมหวั่นไหวหาที่สุดไม่ได้

เมื่ออาณาเขตพินาศ ย่อมทำให้ชาติเขตพินาศไปด้วย เมื่อชาติเขตพินาศย่อมทำให้เขตที่เหลือพินาศไปด้วยพร้อมกัน, เมื่อชาติเขตตั้งอยู่ เขตที่เหลือย่อมตั้งได้รวมกัน

ถามว่า “พระพุทธเจ้าทรงระลึกถึงสังวัฏฏกัปและวิวัฏฏกัปน้อยบ้าง มากบ้างนั้น ทรงระลึกได้โดยนัยอย่างไร”

ทรงระลึกได้โดยนัยว่า “อมุตฺราสึ” เป็นต้น

อมุตฺราสึ :- เรามีอยู่ในที่โน้น คือเราเคยได้มีแล้ว ในสังวัฏฏกัป ในภพ ในกำเนิด ในคติ ในวิญญาณฐิติ ในสัตตาวาส หรือในสัตตนิกาย ชื่อโน้น. **อุมตฺราสึ** เป็นสนธิ ศัพท์เดิมคือ อมุตฺร + อาสึ, **อาสึ** เป็นกิริยาอาขยาต มีอรรถว่า “เราเป็นแล้ว” สำเร็จรูปมาจาก **อ**อาคม+**อส** ภุวิ+**อึ**อัชชตนี, ลบสระหน้าแล้วทีฆะสระหลัง

เอวนฺนาโม :- ในภพโน้น เรามีชื่อว่าเวสสันดร หรือโชติบาล

เอวโคตฺโต :- เราเป็นภควโคตร หรือโคตมโคตร

เอววณฺโณ :- เราเป็นคนผิวขาว หรือผิวดำคล้ำ

เอวมาหาโร :- เราได้กินข้าวคลุกเนื้ออย่างดี หรือเก็บกินผลไม้หล่นเอง

เอวสุขทุกฺขปฏิสํเวที :- เราได้เสวยสุขทุกข์โดยสามิสและนิรามิส ที่เป็นไปทางกายและทางจิตเป็นอันมาก

เอวมายุปริยนฺโต :- เรามีอายุกำหนดได้ร้อยปี หรือหมื่นสี่พันปี

โส ตโต จุโต อมุตฺร อุทปาทึ :- เรานั้น จุติจากภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาส หรือสัตตนิกายนั้นแล้ว ได้เกิดขึ้นในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาส หรือสัตตนิกายโน้นอีก

อิติ สาการ์ สอุทฺเทสๆ อเนกวิหิตๆ ปุพฺเพ-นิวาสๆ อนุสฺสรามิ.	

ตตฺราปาสึ :- เป็นสนธิ ศัพท์เดิมคือ ตตฺร+อปิ+อาสึ, แม้ในภพ กำเนิด คติ วิญญาณฐิติ สัตตาวาส หรือสัตตนิกายแม้นั้น เราก็ได้มีแล้ว โดยมีชื่อ โคตร ผิวพรรณ อาหาร สุข ทุกข์ อายุ อย่างนี้อีก

พระผู้มีพระภาคทรงระลึกว่า “อมุตฺราสึ” เป็นการระลึกไปตามลำดับ, ระลึกว่า “โส ตโต จุโต อมุตฺร อุทปาทึ” เป็นการระลึกย้อนกลับ, เมื่อเป็นเช่นนี้ พึงเข้าใจว่า พระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงสวรรค์ชั้นดุสิตเป็นที่สุดแห่งภพก่อน จึงตรัสว่า “อมุตฺร อุทปาทึ”, และตรัสหมายถึงภพนี้ด้วยคำว่า “อิธูปปนฺโน”

ตตฺราปาสึ เอวๆนาโม :- เราได้เป็นเทพบุตรนามว่า เสตุเกตุ บนสวรรค์ชั้นดุสิตนั้น

เอวๆโคตฺโต :- เรามีโคตรอย่างเดียวกับเทวดาเหล่านั้น

เอวๆวณฺโณ :- เรามีผิวพรรณผุดผ่องดุจทอง

เอวมาหาโร :- เรามีอาหารทิพย์อันขาวสะอาด

เอวๆสุขทุกฺขปฏิสๆเวที :- เราได้เสวยสุขอันเป็นทิพย์ ส่วนทุกข์เป็นเพียงทุกข์ประจำสังขารเท่านั้น

เอวมายุปริยนฺโต :- เรามีอายุกำหนดได้ ๕๗๖,๐๐๐,๐๐๐ ปี (สตฺตปณฺณาสวสฺสโกฏิสฏฺฐิวสฺสสต-สหสฺสายุปริยนฺโต)

โส ตโต จุโต อมุตฺร อุทปาทึ :- เราจุติจากภพนั้นแล้ว เกิดบนสวรรค์ชั้นดุสิตโน้น เมื่อจุติจากสวรรค์ชั้นดุสิตแล้ว

อิธูปปนฺโน :- จึงมาเกิดขึ้นในพระครรภ์ของพระมหามายาเทวีในภพนี้

อิติ :- เป็นนิบาตในอรรถปการะ ด้วยประการฉะนี้

สาการ์ สอุทฺเทสๆ :- เราระลึกตามได้หลายชาติ พร้อมทั้งลักษณะอาการทั่วไป มีผิวพรรณดีหรือไม่ดีเป็นต้น พร้อมด้วยชีวประวัติ มีชื่อและโคตรอย่างนั้นเป็นต้น

ถามว่า “พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้นหรือที่ระลึกถึงบุพเพนิวาสได้” ตอบว่า “ไม่ใช่แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้นที่ระลึกถึงบุพเพนิวาสได้ พระปัจเจกพุทธเจ้า พระสาวกพุทธเจ้าก็ระลึกได้ แม้แต่พวกเดียรถีย์ ก็ระลึกได้เช่นกัน แต่ว่าระลึกได้ไม่มากนัก เพราะพวกเดียรถีย์ระลึกชาติได้เพียง ๔๐ กัปเท่านั้น ย้อนหลังจากนั้นไปไม่สามารถระลึกถึงได้”

ถามว่า “เพราะเหตุใด” ตอบว่า “เพราะมีปัญญาหย่อนกำลังกว่า กำลังปัญญาของพวกเดียรถีย์นั้นอ่อนกว่า เพราะไม่ได้กำหนดนามและรูป จึงระลึกได้เฉพาะตามลำดับขันธ์เท่านั้น ไม่สามารถระลึกถึงจุติและปฏิสนธิได้ เพราะไม่สามารถกำจัดอวิชชาแล้วเข้าสู่ญาณที่ตนปรารถนาได้”

ถามว่า “พระอสีติมหาสาวกล่ะ ระลึกชาติได้เท่าไร” ตอบว่า “พระอสีติมหาสาวกระลึกชาติได้แสนกัป พระอัครสาวกทั้ง ๒ ระลึกได้ ๑ อสงไขยและแสนกัป พระปัจเจกพุทธเจ้า ระลึกได้ ๒ อสงไขยและแสนกัป ส่วนพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายระลึกชาติได้ไม่มีกำหนด ระลึกได้ตามพระพุทธประสงค์”

อยๆ โข เม พฺราหฺมณ รตฺติยา ปฐเม ยาเม ปฐมา วิชฺชา อธิคตา :- พราหมณ์ เราบรรลุวิชชาที่ ๑ นี้ ในยามแรกแห่งราตรี, **เม** คือ **มยา** มาจาก อมฺห+นา แปลว่า อันเรา, **วิชฺชา** คือความรู้แจ้ง มิวิเคราะห์ว่า “**วิทติ ชานาตีติ วิชฺชา** ปัญญาที่รู้แจ้ง ชื่อว่าวิชชา (วิท ญาเณ+ย+อา, อาเทศ ทฺย เป็น ช, ซ้อน ชฺ, ลบสระหน้า), **วิชฺชา เวเท จ สิปฺเป จ ติวิชฺชาโท จ พุทฺธิยๆ** (ธาน. ๑๐๓๔) **วิชฺชา**ศัพท์ใช้ในอรรถ ๔ อย่าง คือ คัมภีร์เวท ศิลปะ วิชชา ๓ และปัญญารู้แจ้ง, ในที่นี้หมายเอาอรรถรู้แจ้งในวิชชา ๓, ถามว่า “รู้แจ้งอะไร” ตอบว่า “รู้แจ้งบุพเพนิวาส”

อวิชฺชา วิหตา :- กำจัดความมืดคืออวิชชาแล้ว, โมหะที่ปกปิดวิชชาไว้ ท่านเรียกว่าอวิชชา เพราะเป็นเหตุ

อยํ โข เม พฺราหฺมณ รตฺติยา ปฐเม ยาเม ปฐมา วิชฺชา อธิคตา, อวิชฺชา วิหตา; วิชฺชา อุปฺปนฺนา, ตโม วิหโต, อาโลโก อุปฺปนฺโน; ยถา ตํ อปฺปมตฺตสฺส อาตาปิโน ปหิตตฺตสฺส วิหรโต. อยํ โข เม พฺราหฺมณ ปฐมา อภินิพฺภิทา อโหสิ กุกฺกุฏจฺฉาปกสฺเสว อณฺฑโกสมฺหา.

พราหมณ์ เราได้บรรลุวิชชาที่ ๑ ในยามแรกแห่งราตรี ความมืดมิดคืออวิชชา เรากำจัดได้แล้ว แสงสว่างคือวิชชาได้เกิดขึ้นแก่เรา เปรียบเหมือนแสงสว่างเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจ พราหมณ์ นี้คือการเจาะกระเปาะไข่คืออวิชชาออกมาครั้งที่ ๑ ของเรา เหมือนการเจาะออกจากกระเปาะไข่ของลูกไก่”

จุตูปปาตญาณ

[๑๓] “โส เอวํ สมาหิเต จิตฺเต ปริสุทฺเธ ปริโยทาเต อนงฺคเณ วิคตูปกฺกิเลเส มุทุภูเต กมฺมนิเย ฐิเต อาเนญฺชปฺปตฺเต, สตฺตานํ จุตูปปาตญาณาย จิตฺตํ อภินินฺนาเมสึ.

[๑๓] “เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผุดผ่องไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมองอ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างนี้ เรานั้นได้น้อมจิตไปเพื่อจุตูปปาตญาณ เห็นหมู่

ทำให้ไม่รู้แจ้ง บุพเพนิวาส

วิชฺชา อุปฺปนฺนา :- วิชชาเกิดขึ้นแล้ว, แสงสว่างคือวิชชาเกิดขึ้นแล้ว เพื่อทำลายความมืดคืออวิชชา

ตโม วิหโต :- กำจัดความมืดคือโมหะได้แล้ว, โมหะ ท่านเรียกว่าตมะ เพราะปกปิดให้มืดมิด

อาโลโก อุปฺปนฺโน :- แสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว, วิชชานั่นแหละท่านเรียกว่าอาโลกะ เพราะทำให้สว่างแจ้งชัด เมื่อบรรลุวิชชา วิชชาเกิดขึ้น ย่อมกำจัดอวิชชาได้ ทำให้อวิชชาพินาศไป

ยถา ตํ :- ทั้ง ๒ บท เป็นนิบาต, บางอาจารย์รวมเป็นนิบาตตัวเดียวกันว่า ยถาตํ ใช้ในอรรถอุปมา, เปรียบเหมือนแสงสว่างเกิดขึ้นแล้ว

อปฺปมตฺตสฺส อาตาปิโน ปหิตตฺตสฺส วิหรโต :- แก่บุคคลผู้ไม่ประมาทเพราะอยู่โดยไม่ปราศจากสติ ผู้มีความเพียรเผากิเลสเพราะทำให้กิเลสเร่าร้อนด้วยความเพียร ผู้ส่งจิตไปแล้วเพราะไม่มีความห่วงใยในกายและชีวิต

พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายว่า “เรากำจัดอวิชชาได้แล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว กำจัดความมืดได้แล้ว แสงสว่าง เกิดขึ้นแล้ว ผลของการประกอบความเพียรอยู่เนืองๆนั้น เราได้รับแล้ว”

อยํ โข เม พฺราหฺมณ ปฐมา อภินิพฺภิทา อโหสิ กุกฺกุฏจฺฉาปกสฺเสว อณฺฑโกสมฺหา :- พราหมณ์ นี้คือการเจาะกระเปาะไข่ออกมาครั้งที่ ๑ ของเรา เหมือนการเจาะกระเปาะไข่ของลูกไก่, การเจาะออกครั้งที่ ๑ คือความเกิดเป็นพระอริยะครั้งที่ ๑ นี้แล ได้มีแล้วแก่เรา เพราะทำลายกระเปาะไข่คืออวิชชา อันปกปิดขันธ์ที่เราเคยอยู่อาศัยในภพก่อนได้แล้ว ด้วยจะงอยปากอันทรงพลังคือบุพเพนิวาสานุสสติญาณ เหมือนลูกไก่ที่ใช้จะงอยปากอันแข็งแรงเจาะกระเปาะไข่ออกมาได้โดยสวัสดีฉันนั้น

[๑๓] **โส เอวํ ... อาเนญฺชปฺปตฺเต** :- มีคำอธิบายเหมือนปุพเพนิวาสานุสสติญาณ

สตฺตานํ จุตูปปาตญาณาย จิตฺตํ อภินินฺนาเมสึ :- เราน้อมจิตไปเพื่อญาณที่รู้จุติและอุปัติของสัตว์ทั้งหลาย

โส ทิพฺเพน ... ปสฺสามิ :- เรานั้นเห็นหมู่สัตว์ด้วยจักษุทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์, พระมหาสัตว์ทั้งหลายผู้มีบารมีเต็มเปี่ยมแล้ว ไม่ต้องทำบริกรรมอีก พอน้อมจิตไปเท่านั้น ก็เห็นสัตว์ทั้งหลายผู้กำลังจุติกำลังอุบัติ ทั้งชั้นต่ำ ชั้นสูง งาม ไม่งาม เกิดดี เกิดไม่ดี ด้วยทิพยจักษุอันบริสุทธิ์เกินจักษุของมนุษย์ ส่วนผู้เพิ่งจะเริ่มบำเพ็ญบารมี ต้องทำการบริกรรมจึงจะเห็น สำหรับวิธีการบริกรรม นั้นสามารถศึกษาเพิ่มเติมได้จากคัมภีร์วิสุทธิมรรค

โส ทิพฺเพน จกฺขุนา วิสุทฺเธน อติกฺกนฺตมานุสเกน สตฺเต ปสฺสามิ จวมาเน อุปปชฺชมาเน หีเน ปณีเต สุวณฺเณ ทุพฺพณฺเณ, สุคเต ทุคฺคเต ยถากมฺมูปเค สตฺเต ปชานามิ	สัตว์ผู้กำลังจุติ กำลังอุบัติ ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ เรารู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม

ทิพฺเพน จกฺขุนา :- จักษุประสาทที่เป็นเช่นกับจักษุทิพย์ ชื่อว่าทิพพะ, จักษุของเทวดาที่เกิดจากกรรมอันสุจริต ไม่มีน้ำดี เสลดและเลือดเป็นต้นเจือปน สามารถรับอารมณ์จากที่ไกลได้ เพราะมีสภาพพ้นจากกิเลสที่ทำให้เศร้าหมอง หรือเป็นจักษุที่เกิดจากกำลังแห่งวิริยภาวนา, จักษุทิพย์ของพระผู้มีพระภาค ทรงได้ด้วยอำนาจทิพพวิหาร มีความรุ่งเรืองเทียบเท่าแสงสว่าง สามารถมองเห็นแม้รูปที่อยู่นอกฝาเรือนเป็นต้น, **จกฺขุ** มีวิเคราะห์ศัพท์ว่า “**จกฺขติ รูปํ อสฺสาเทตีติ จกฺขุ** ตาที่ชอบมองรูป ชื่อว่า จักขุ, **จกฺขติ ปสฺสตีติ จกฺขุ** ตาที่มองเห็น ชื่อว่าจักขุ” (จกฺข ทสฺสเน+อุ)

วิสุทฺเธน :- อันบริสุทธิ์ คือเป็นเหตุแห่งทิฏฐิบริสุทธิ์ ด้วยการมองเห็นการจุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย, หากผู้ใดเห็นเพียงจุติเท่านั้น ไม่เห็นอุบัติของสัตว์ ผู้นั้นย่อมมีความเห็นว่า “เป็นอุจเฉททิฏฐิ ขาดสูญ”, ผู้ใดเห็นเพียงอุบัติเท่านั้น ไม่เห็นจุติของสัตว์ทั้งหลาย ผู้นั้นย่อมมีความเห็นว่า “เป็นนวสัตตปาตุภาวทิฏฐิ ปรากฏมีแต่สัตว์เกิดใหม่”, ผู้ใดเห็นทั้งสองอย่างนั้น ผู้นั้นย่อมเห็นเกินทิฏฐิทั้งสองอย่างนั้นไป เพราะฉะนั้น การเห็นของบุคคลนั้นจึงชื่อว่าทิฏฐิวิสุทธิ, ส่วนพระผู้มีพระภาคได้ทอดพระเนตร เห็นทั้งสองอย่างนั้นแล้ว จึงชื่อว่ามีทิพยจักษุ อันบริสุทธิ์ เพราะเห็นการจุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลาย, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าบริสุทธิ์ เพราะละอุปกิเลส ๑๑ อย่าง ตามที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า “...

๑.	**วิจิกิจฺฉํ จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลสํ ปชหึ**	ละความลังเลสงสัยเครื่องเศร้าหมองจิตได้แล้ว
๒.	**อมนสิการํ จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลสํ ปชหึ**	ละความไม่พิจารณาถี่ถ้วนเครื่องเศร้าหมองจิตได้แล้ว
๓.	**ถีนมิทฺธํ จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลสํ ปชหึ**	ละความง่วงเหงาเศร้าซึมเครื่องเศร้าหมองจิตได้แล้ว
๔.	**ฉมฺภิตตฺตํ จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลสํ ปชหึ**	ละความหวาดผวาเครื่องเศร้าหมองจิตได้แล้ว
๕.	**อุปฺปิลํ จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลสํ ปชหึ**	ละความประหม่าตื่นเต้นเครื่องเศร้าหมองจิตได้แล้ว
๖.	**ทุฏฺฐุลฺลํ จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลสํ ปชหึ**	ละความหยาบกระด้างเครื่องเศร้าหมองจิตได้แล้ว
๗.	**อจฺจารทฺธวีริยํ จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลสํ ปชหึ**	ละความพยายามเกินพอดีเครื่องเศร้าหมองจิตได้แล้ว
๘.	**อติลีนวีริยํ จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลสํ ปชหึ**	ละความพยายามย่อหย่อนเครื่องเศร้าหมองจิตได้แล้ว
๙.	**อภิชปฺปำ จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลสำ ปชหึ**	ละความอยากที่รบเร้าเครื่องเศร้าหมองจิตได้แล้ว
๑๐.	**นานตฺตสญฺญํ จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลสำ ปชหึ**	ละความมั่นหมายหลายอย่างเครื่องเศร้าหมองจิตได้แล้ว
๑๑.	**อตินิชฺฌายิตตฺตำ จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลสำ ปชหึ**	ละความเพ่งพินิจเกินไปเครื่องเศร้าหมองจิตได้แล้ว

เรานั้นเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรเผากิเลส ส่งจิตไปดีแล้ว มีความรู้สึกว่าเห็นแสงสว่างแต่ไม่เห็นรูป หรือเห็นรูปแต่ไม่เห็นแสงสว่าง เป็นต้น”

อติกฺกนฺตมานุสเกน :- เหนือจักษุของมนุษย์ เพราะเห็นเกินกว่ามนุษย์ธรรมดาจะมองเห็น หรือเพราะเหนือกว่ามังสจักษุของมนุษย์ ด้วยทิพยจักษุอันบริสุทธิ์

สตฺเต ปสฺสามิ :- เห็นหมู่สัตว์ คือตรวจดูสัตว์ทั้งหลายด้วยทิพยจักษุเหนือมนุษย์นั้น

จวมาเน อุปปชฺชมาเน :- ทั้งผู้อยู่ในขณะเคลื่อนตายไปและขณะเกิดมาใหม่

หีเน :- ชั้นต่ำ คือถูกเขาติเตียน ดูหมิ่น เหยียดหยาม โดยชาติ ตระกูล และโภคทรัพย์เป็นต้น ที่เป็นเช่นนี้ เพราะวิบากกรรมอันเกิดจากโมหะ

ปณีเต :- ชั้นสูง คือผู้ตรงข้ามกับคนชั้นต่ำนั้น เพราะวิบากกรรมอันเกิดจากอโมหะ

สุวณฺเณ :- ดี คือมีผิวพรรณงาม น่ารัก น่าปรารถนา น่าชอบใจ เพราะวิบากกรรมอันเกิดจากอโทสะ

'อิเม วต โภนฺโต สตฺตา กายทุจฺจริเตน สมนฺนาคตา, วจีทุจฺจริเตน สมนฺนาคตา, มโนทุจฺจริเตน สมนฺนาคตา, อริยานํ อุปวาทกา, มิจฺฉาทิฏฺฐิกา, มิจฺฉาทิฏฺฐิกมฺมสมาทานา;	ว่า สัตว์ที่ประกอบกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นผิด และชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นผิด

ทุพฺพณฺเณ :- ไม่ดี คือมีผิวพรรณไม่งาม ไม่น่ารัก ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าชอบใจ เพราะวิบากกรรมอันเกิดจากโทสะ

สุคเต :- เกิดดี คือผู้ไปสู่สุคติ มั่งคั่งมีทรัพย์มาก เพราะวิบากกรรมอันเกิดจากอโลภะ

ทุคฺคเต :- เกิดไม่ดี คือผู้ไปสู่ทุคติ ยากจน อดอยาก แร้นแค้น เพราะวิบากกรรมอันเกิดจากโลภะ

ยถากมฺมูปเค :- ผู้เป็นไปตามกรรม คือได้รับผลกรรมที่ตนเคยสั่งสมไว้แล้วทั้งสุจริตและทุจริต, ยถากัม-มูปคตญาณ คือปัญญาญาณที่รู้สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม

ยถากัมมูปคตญาณนี้ เกิดขึ้นตามลำดับดับนี้ ภิกษุในศาสนานี้เจริญอาโลกกสิณ มุ่งหน้าต่อนรกชั้นต่ำ มองเห็นสัตว์นรกทั้งหลายผู้เสวยทุกขเวทนาเผ็ดกล้า การเห็นนี้ก็จัดเป็นทิพยจักษุ เมื่อใส่ใจอยู่ว่า "สัตว์นรกเหล่านี้ทำกรรมอะไรหนอ จึงมาเสวยทุกข์อยู่อย่างนี้" ขณะนั้น ญาณอันมีกรรมเป็นอารมณ์ก็เกิดขึ้นว่า "เพราะทำกรรมอย่างนี้", เมื่อเจริญอาโลกกสิณ มุ่งหน้าต่อเทวโลกชั้นสูง ย่อมเห็นทวยเทพในสวนนันทวัน มิสสกวัน และปารุสกวันเป็นต้น ผู้กำลังเสวยสมบัติอันเป็นทิพย์อยู่ การเห็นนี้ก็จัดเป็นทิพยจักษุ ใส่ใจอยู่ว่า "เทพเหล่านี้ทำกรรมอะไรหนอ จึงได้เสวยสมบัติอย่างนี้" ญาณอันมีกรรมเป็นอารมณ์ก็เกิดขึ้นว่า "เพราะทำกรรมอย่างนี้" เหล่านี้เรียกว่า ยถากัมมูปคตญาณ ที่สำเร็จพร้อมกับทิพยจักษุนั่นเอง

อิเม วต โภนฺโต สตฺตา กายทุจฺจริเตน สมนฺนาคตา วจีทุจฺจริเตน ... มโนทุจฺจริเตน :- สัตว์เหล่านี้ ประกอบ คือมีอยู่พร้อมมูล ทำอยู่บ่อยๆ ซึ่งกายทุจริต คือประพฤติชั่ว ทำความเสียหายทางกาย, ประกอบวจีทุจริต คือประพฤติชั่ว ทำความเสียหายทางวาจา, ประกอบมโนทุจริต คือประพฤติชั่ว ทำความเสียหายทางใจ, **สมนฺนาคตา** สำเร็จมาจาก สมฺ+นฺอาคม+อา+คมุ คติมฺหิ+ต (อาเทศนิคหิตเป็น นฺ)

อริยานํ อุปวาทกา :- กล่าวใส่ร้ายพระอริยะ ด่า ตำหนิ ติเตียนพระอริยบุคคล มีพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระสาวกพุทธเจ้า แม้ต่ำสุดคฤหัสถ์ผู้เป็นโสดาบัน ด้วยอันติมวัตถุ (จนถึงที่สุดแห่งความเป็นสมณะคือกล่าวตู่ด้วยอาบัติปาราชิก) หรือด้วยการทำลายคุณความดีต่างๆ

กล่าวใส่ร้ายด้วยอันติมวัตถุ คือกล่าวใส่ร้ายว่า "ท่านเหล่านั้นไม่ประพฤติสมณธรรม ท่านเหล่านั้นไม่ใช่สมณะ", กล่าวใส่ร้ายด้วยการทำลายคุณ คือกล่าวใส่ร้ายว่า "ท่านเหล่านั้นไม่มีฌาน ไม่มีวิโมกข์ ไม่มีมรรค ไม่มีผล". จะกล่าวใส่ร้ายทั้งที่รู้และไม่รู้ก็ตาม ก็ชื่อว่ากล่าวใส่ร้ายพระอริยเจ้าเหมือนกัน, กรรมที่เกิดจากการกล่าวใส่ร้ายพระอริยะนี้เป็นกรรมหนัก สามารถห้ามสวรรค์ (สคฺคาวรณ) ห้ามมรรค (มคฺคาวรณ)

ผู้ใดก็ตาม กล่าวใส่ร้ายพระอริยเจ้า ผู้นั้นควรเข้าไปหาท่าน กราบ คุกเข่า หรือประคองอัญชลี เพื่อขอขมาให้ท่านอดโทษด้วยตนเองว่า "ข้าพเจ้าได้กล่าวคำนี้ ขอให้ท่านได้โปรดอดโทษให้ข้าพเจ้าด้วยเถิด" หรือขอขมาต่อสงฆ์ว่า "ข้าพเจ้าได้กล่าวคำนี้กับพระเถระนั้น ของสงฆ์จงให้ท่านอดโทษแก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด" แม้ท่านจะเสียชีวิตแล้ว ก็ควรไปยังสถานที่ที่เกี่ยวข้องกับท่านอย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อขอขมา เมื่อทำเช่นนั้น ก็ย่อมกลับมาเป็นปรกติได้ตามเดิม หากไม่ทำ จะได้รับโทษเท่าอนันตริยกรรมทีเดียว

มิจฺฉาทิฏฺฐิกา :- มีความเห็นผิดวิปริตไป. **มิจฺฉาทิฏฺฐิกมฺมสมาทานา** :- ผู้ให้คนอื่นสมาทาน ถือปฏิบัติกายกรรมเป็นต้น อันมีมิจฉาทิฏฐิเป็นมูล ชื่อว่าสมาทานถือปฏิบัติกรรมทุกอย่างตามอำนาจมิจฉาทิฏฐิ, อริยุปวาทะจัดเป็นวจีทุจริต มิจฉาทิฏฐิ จัดเป็นมโนทุจริต, อริยุปวาทะมีโทษเท่ากับอนันตริยกรรม

เต กายสฺส เภทา ปรํ มรณา อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ อุปปนฺนา. อิเม วา ปน โภนฺโต สตฺตา กายสุจริเตน สมนฺนาคตา วจีสุจริเตน สมนฺนาคตา มโนสุจริเตน สมนฺนาคตา, อริยานํ อนุปวาทกา สมฺมา-ทิฏฺฐิกา สมฺมาทิฏฺฐิกมฺมสมาทานา;	พวกเขาหลังจากตายแล้วจะไปบังเกิดในอบาย ทุคติ วินิบาต นรก แต่หมู่สัตว์ที่ประกอบกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ไม่กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นชอบ ชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นชอบ
เต กายสฺส เภทา ปรํ มรณา สุคตึ สคฺคํ โลกํ อุปปนฺนา'ติ.	พวกเขาหลังจากตายแล้ว จะไปบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์
อิติ ทิพฺเพน จกฺขุนา วิสุทฺเธน อติกฺกนฺตมานุสเกน สตฺเต ปสฺสามิ จวมาเน อุปปชฺชมาเน หีเน ปณีเต สุวณฺเณ ทุพฺพณฺเณ สุคเต ทุคฺคเต, ยถากมฺมูปเค สตฺเต ปชานามิ.	เราเห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจุติ กำลังอุบัติ ทั้งชั้นต่ำและชั้นสูง งามและไม่งาม เกิดดีและไม่ดี ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิ์เหนือมนุษย์ เรารู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมอย่างนี้
อยํ โข เม พฺราหฺมณ รตฺติยา มชฺฌิเม ยาเม ทุติยา วิชฺชา อธิคตา, อวิชฺชา วิหตา, วิชฺชา อุปฺปนฺนา, ตโม วิหโต, อาโลโก อุปฺปนฺโน. ยถา ตํ อปฺปมตฺตสฺส อาตาปิโน ปหิตตฺตสฺส วิหรโต.	พราหมณ์ เราได้บรรลุวิชชาที่ ๒ ในยามที่ ๒ แห่งราตรี ความมืดมิดคือ อวิชชา เรากำจัดได้แล้ว แสงสว่างคือวิชชาได้เกิดขึ้นแก่เรา เปรียบเหมือนแสงสว่างเกิดแก่บุคคลผู้ไม่ประมาท มีความเพียรอุทิศกายและใจอยู่
อยํ โข เม พฺราหฺมณ ทุติยาภินิพฺภิทา อโหสิ กุกฺกุฏจฺฉาปกสฺเสว อณฺฑโกสมฺหา".	พราหมณ์ นี้คือการเจาะกระเปาะไข่คืออวิชชาออกมาครั้งที่ ๒ ของเรา เหมือนการเจาะออกจากกระเปาะไข่ของลูกไก่"

กายสฺส เภทา :- เพราะกายแตก คือสละอุปาทินนกขันธ์ ที่ยังมีกิเลสยึดครองอยู่ หรือเพราะชีวิตินทรีย์ขาดสูญ

ปรํ มรณา :- หลังจากตายไป คือหลังจากละไม่ถือเอาขันธ์นั้น หรือต่อจากจุติจิตไป

อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ :- คำว่า อปายะ ทุคคติ วินิปาตะ เป็นไวพจน์ของ นิรยะ, นรกชื่อว่าอบาย เพราะปราศจากความเจริญคือบุญ อันเป็นเหตุแห่งสวรรค์และนิพพาน หรือเพราะไม่มีความสุขเจริญขึ้น, ชื่อว่า ทุคติ เพราะมีที่ไปอันทุกข์ยากลำบาก หรือมีที่เกิดเพราะกรรมชั่วเป็นเหตุ, ชื่อว่าวินิบาต เพราะเป็นสถานที่อันผู้ทำบาปตกไปอยู่แล้วหมดอำนาจ หรือเพราะเป็นสถานที่ที่พวกสัตว์กำลังพินาศ, ชื่อว่านิรยะ เพราะเป็นที่ซึ่งไม่มีความดี ไม่มีความเจริญ. พระผู้มีพระภาคมักจะแสดงกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานด้วยอปายศัพท์ แสดงเปตวิสัย ด้วยทุคฺคติศัพท์ แสดงอสุรกายด้วยวินิปาตศัพท์ และแสดงนรกด้วยนิรยศัพท์

สุคตึ สคฺคํ โลกํ :- สุคติโลกสวรรค์, คติที่ดี ชื่อว่าสุคติ, สถานที่ซึ่งมีรูปารมณ์เป็นต้นที่ดีเลิศ ชื่อว่าสัคคะ, ทั้งสองรวมกันเรียกว่าโลก เพราะพินาศแตกสลายไปได้

วิชฺชา :- วิชชาคือทิพยจักษุ ชื่อว่าวิชชา, อวิชชาที่ปกปิดจุติและปฏิสนธิของสัตว์ ชื่อว่าอวิชชา

คำที่เหลือมีอธิบายเหมือนกับบุพเพนิวาสานุสสติญาณ

[๑๔] “โส เอวํ สมาหิเต จิตฺเต ปริสุทฺเธ ปริโยทาเต อนงฺคเณ วิคตูปกฺกิเลเส มุทุภูเต กมฺมนิเย ฐิเต อาเนญฺชปฺปตฺเต, อาสวานํ ขยญาณาย จิตฺตํ อภินินฺนาเมสึ. โส ‘อิทํ ทุกฺข’นฺติ ยถาภูตํ อพฺภญฺญาสึ, ‘อยํ ทุกฺขสมุทโย’ติ ยถาภูตํ อพฺภญฺญาสึ, ‘อยํ ทุกฺขนิโรโธ’ติ ยถาภูตํ อพฺภญฺญาสึ, ‘อยํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา’ติ ยถาภูตํ อพฺภญฺญาสึ; ‘อิเม อาสวา’ติ ยถาภูตํ อพฺภญฺญาสึ, ‘อยํ อาสวสมุทโย’ติ ยถาภูตํ อพฺภญฺญาสึ, ‘อยํ อาสวนิโรโธ’ติ ยถาภูตํ อพฺภญฺญาสึ, ‘อยํ อาสวนิโรธคามินี ปฏิปทา’ติ ยถาภูตํ อพฺภญฺญาสึ.

อาสวักขยญาณ

[๑๔] “เมื่อจิตเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อนเหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ เรานั้น ได้น้อมจิตไปเพื่ออาสวักขยญาณ ได้รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินี ปฏิปทา

[๑๔] **อาสวานํ ขยญาณาย จิตฺตํ อภินินฺนาเมสึ** :- เราน้อมจิตไปเพื่ออาสวักขยญาณ คือน้อมวิปัสสนาจิต ไปเพื่ออรหัตตมรรคญาณ ในที่นี้ท่านเรียกอรหัตตมรรคว่า ธรรมที่สิ้นอาสวะ เพราะทำให้อาสวะสิ้นไป

โส อิทำ ทุกฺขนฺติ ยถาภูตำ อพฺภญฺญาสึ ... :- เรานั้นรู้ ทราบ แทงตลอดซึ่งทุกขสัจทั้งหมดตามความเป็นจริง ตามลักษณะที่เป็นจริงว่า “นี้ทุกข์ ทุกข์มีประมาณเท่านี้ ไม่มีทุกข์ยิ่งไปกว่านี้”, เรารู้แจ้งแทงตลอดซึ่งตัณหาอันยังทุกข์นั้นให้เกิดตามความเป็นจริง ตามลักษณะความเป็นจริงว่า “นี้ทุกขสมุทัย ตัณหาเป็นเหตุแห่งทุกข์” เมื่อทุกข์และตัณหาทั้งสองนั้น เป็นไปแล้วดับลง ณ ที่ใด เราย่อมรู้ชัด ทราบได้ แทงตลอดตามความเป็นจริง ซึ่งที่คือนิพพานนั้น อันไม่มีทุกข์และตัณหาว่า “นี้ทุกขนิโรธ นิพพานสถานที่ดับทุกข์” และเรารู้ชัด ทราบ แทงตลอด ตามความเป็นจริง ซึ่งอริยมรรคอันเป็นเหตุให้บรรลุถึงความดับทุกข์และตัณหานั้นว่า “นี้ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ข้อปฏิบัติให้ดำเนินไปถึงความดับทุกข์และตัณหา”

อิเม อาสวา :- ครั้นทรงแสดงสัจจะทั้ง ๔ โดยสรุปเช่นนี้แล้ว จะทรงแสดงรายละเอียดของกิเลสทั้งหลาย จึงตรัสว่า “เรารู้อาสวกิเลสเหล่านี้ตามความเป็นจริงว่า ‘นี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินี ปฏิปทา”

ตสฺส เม เอวำ ชานโต เอวำ ปสฺสโต กามาสวาปิ จิตฺตำ วิมุจฺจิตฺถ :- เมื่อเรานั้นรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ จิตย่อมหลุดพ้นจากกามาสวะ, คำเหล่านี้พระผู้มีพระภาคตรัสหมายเอามรรคและวิปัสสนา, จิตย่อมหลุดพ้นจากกามาสวะในขณะแห่งมรรค ในขณะแห่งผลนั้นถือว่าหลุดพ้นไปแล้ว, ทรงแสดงปัจจเวกขณญาณว่า “เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว จึงได้ปัญญาญาณรู้ว่าหลุดพ้นแล้ว” และทรงแสดงภูมิแห่งปัจจเวกขณญาณว่า “ชาติสิ้นแล้ว”

ถามว่า “ชาติไหนของพระพุทธองค์ถือว่าสิ้นแล้ว และพระองค์ก็ทรงทราบชาตินั้นได้อย่างไร”

ตอบว่า “ชาติอันเป็นอดีตของพระพุทธองค์ ไม่ถือว่าสิ้นไปด้วยมรรคภาวนา เพราะชาตินั้นสิ้นไปก่อนแล้ว ชาติอันเป็นอนาคตของพระองค์ก็ถือว่ายังไม่สิ้น เพราะชาตินั้นยังไม่เกิดขึ้น ชาติที่เป็นปัจจุบันของพระองค์ก็ถือว่ายังไม่สิ้น เพราะชาตินี้ยังมีอยู่ ส่วนชาติที่ต่างกันโดยประเภทแห่งขันธ์ ๑ ขันธ์ ๔ และขันธ์ ๕ ที่จะเกิดขึ้นในเอกโวการภพ (ภพที่มีขันธ์เดียว) จตุโวการภพ (ภพที่มีขันธ์ ๔) และปัญจโวการภพ (ภพที่มีขันธ์ ๕) จัดว่าสิ้นไป เพราะจะไม่เกิดขึ้นอีกต่อไปเป็นธรรมดา เพราะมรรคที่ทรงอบรมดีแล้ว พระพุทธองค์เมื่อทรงพิจารณากิเลสที่ละได้ด้วยมรรคภาวนาแล้ว ก็ทรงทราบว่า “เมื่อไม่มีกิเลส แม้กรรมจะมีอยู่ ก็จะไม่มีปฏิสนธิอีกต่อไป” จึงได้ชื่อว่าทรงรู้ชาตินั้นแล้ว

ตสฺส เม เอวํ ชานโต เอวํ ปสฺสโต กามาสวาปิ จิตฺตํ วิมุจฺจิตฺถ, ภวาสวาปิ จิตฺตํ วิมุจฺจิตฺถ, อวิชฺชาสวาปิ จิตฺตํ วิมุจฺจิตฺถ, วิมุตฺตสฺมึ 'วิมุตฺต'มิติ ญาณํ อโหสิ. 'ขีณา ชาติ, วุสิตํ พฺรหฺมจริยํ, กตํ กรณียํ, นาปรํ อิตฺถตฺตายา'ติ อพฺภญฺญาสึ.	เมื่อเรารู้เห็นอยู่อย่างนี้ จิตได้หลุดพ้นจากกามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป
อยํ โข เม พฺราหฺมณ รตฺติยา ปจฺฉิเม ยาเม ตติยา วิชฺชา อธิคตา, อวิชฺชา วิหตา, วิชฺชา อุปฺปนฺนา, ตโม วิหโต, อาโลโก อุปฺปนฺโน. ยถา ตํ อปฺปมตฺตสฺส อาตาปิโน ปหิตตฺตสฺส วิหรโต.	พราหมณ์ เราได้บรรลุวิชชาที่ ๓ ในยามที่ ๓ แห่ง ราตรี ความมืดมิดคือ อวิชชาเรากำจัดได้แล้ว แสงสว่าง คือวิชชาได้เกิดขึ้นแก่เรา เปรียบเหมือนแสงสว่างเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่

พฺรหฺมจริยํ :- มรรคพรหมจรรย์ คือพระเสขบุคคล ๗ จำพวก กับกัลยาณปุถุชน ยังเป็นผู้ต้องอยู่อบรมพรหมจรรย์ พระขีณาสพเป็นผู้อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว เมื่อพระพุทธองค์ทรงพิจารณาถึงพรหมจริยวาสของพระองค์ ก็ทรงรู้ว่า "พรหมจรรย์ เราอยู่จบแล้ว"

กตํ กรณียํ :- กิจที่ควรทำ เราทำเสร็จแล้ว คือกิจทั้ง ๑๖ อย่าง (คือมรรค ๔ ในสัจจะ ๔) เราทำให้จบแล้ว โดยรู้ว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้ สมุทัยควรละ นิโรธควรทำให้แจ้ง และมรรคควรอบรมให้เจริญ, พระเสขบุคคล ๗ และกัลยาณปุถุชน ยังต้องทำกิจเหล่านี้อยู่ ส่วนพระขีณาสพไม่ต้องทำแล้ว เพราะอยู่จบแล้ว, พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาเห็นว่า "กิจที่ควรทำ เราทำเสร็จแล้ว"

นาปรํ อิตฺถตฺตาย :- ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก คือพระผู้มีพระภาคทรงทราบว่า บัดนี้ กิจคือการอบรมด้วยมรรค เพื่อความเป็นอย่างนี้ เพื่อความเจริญแห่งโสฬสกิจ หรือเพื่อความสิ้นไปแห่งกิเลสอย่างนี้ ของเราไม่มีอีก

อยํ โข เม ... ปหิตตฺตสฺส วิหรโต :- พระดำรัสนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสแสดงการบรรลุญาณที่ ๓ อันเป็นเหตุสิ้นไปแห่ง อาสวะทั้งหลาย อันมีปัจจเวกขณญาณคอยประคับประคองแล้ว แก่เวรัญชพราหมณ์

วิชฺชา ได้แก่ พระปัญญาอันสัมปยุตด้วยอรหัตตมรรคญาณ, **อวิชฺชา** ได้แก่ ความไม่รู้ที่ปกปิดสัจจะ ๔ ไว้

อยํ โข เม พฺราหฺมณ ตติยาภินิพฺภิทา อโหสิ :- พราหมณ์ การชำแรกออก คือความเป็นพระอริยะครั้งที่ ๓ นี้ ได้มีแล้วแก่เรา เพราะได้ทำลายกระเปาะฟองคืออวิชชาที่ปกปิดสัจจะ ๔ ด้วยจะงอยปากคืออาสวักขยญาณ ดุจการเจาะออกจากกระเปาะไข่ของลูกไก่ ด้วยจะงอยปากและเล็บเท้า ฉันนั้น

ถามว่า "พระผู้มีพระภาคทรงแสดงพระประสงค์อะไรด้วยพระดำรัสนี้"

ตอบว่า "ทรงแสดงพระประสงค์ว่า ลูกไก่ตัวนั้นได้ทำลายกระเปาะฟองไข่แล้ว ออกมาจากกระเปาะไข่นั้น จัดว่าเกิดครั้งเดียว ส่วนเราได้ทำลายกระเปาะฟองไข่คืออวิชชาที่ปกปิดขันธ์อันเราเคยอาศัยอยู่ในกาลก่อนนั้น บรรลุวิชชาคือบุพเพนิวาสานุสสติญาณ นี้เป็นการเกิดครั้งแรก, จากนั้นได้ทำลายกระเปาะฟองคืออวิชชาที่ปกปิด จุติและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลายไว้ บรรลุวิชชาคือทิพยจักขุญาณ นี้เป็นการเกิดครั้งที่ ๒ ต่อมาได้ทำลายกระเปาะฟองคืออวิชชาที่ปกปิดสัจจะ ๔ บรรลุวิชชาคืออาสวักขยญาณ นี้เป็นการเกิดครั้งที่ ๓ ชาตินี้ของเราจึงเป็นอริยชาติ ดีงาม และบริสุทธิ์หมดจด"

พระผู้มีพระภาคทรงตรัสเช่นนี้ เป็นการประกาศอดีตังสญาณด้วยบุพเพนิวาสานุสสติญาณ ประกาศปัจจุปปันนังสญาณและอนาคตังสญาณด้วยทิพยจักขุญาณ ประกาศพระคุณที่เป็นโลกียะและโลกุตตระทั้งสิ้นด้วยอาสวักขยญาณ ประกาศสัพพัญญุคุณทั้งหมดด้วยวิชชา ๓ ประกาศฐานะที่พระองค์เป็นผู้เจริญและประเสริฐที่สุดด้วยอริยชาติ แก่เวรัญชพราหมณ์

อยํ โข เม พฺราหฺมณ ตติยาภินิพฺภิทา อโหสิ กุกฺกุฏจฺฉาปกสฺเสว อณฺฑโกสมฺหา”ติ.	พราหมณ์ นี้คือการเจาะกระเปาะไข่คืออวิชชา ออกมาครั้งที่ ๓ ของเรา เหมือนการเจาะออกจาก กระเปาะไข่ของลูกไก่”
	เวรัญชพราหมณ์แสดงตนเป็นอุบาสก
[๑๕] เอวํ วุตฺเต, เวรญฺโช พฺราหฺมโณ ภควนฺตํ เอตทโวจ “เชฏฺโ ภวํ โคตโม, เสฏฺโ ภวํ โคตโม, อภิกฺกนฺตํ โภ โคตม,	[๑๕] เมื่อตรัสอย่างนี้ เวรัญชพราหมณ์ ได้ กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “ท่านพระโคดม เป็นพี่ใหญ่ ผู้ประเสริฐที่สุด ท่านพระโคดม ภาษิต

[๑๕] **เอวํ วุตฺเต** :- เมื่อพระผู้มีพระภาคผู้ทรงอนุเคราะห์แก่ชาวโลก จะทรงอนุเคราะห์แก่พราหมณ์ จึงได้ตรัสบอกว่า พระองค์เป็นผู้เจริญและประเสริฐที่สุด ด้วยอริยชาติ ตามที่กล่าวแล้วอย่างนั้น

เวรญฺโช พฺราหฺมโณ :- เวรัญชพราหมณ์มีกายและจิตเต็มเปี่ยมด้วยปีติอันแผ่ซ่านไปทั่ว รู้และเข้าใจว่าพระผู้มีพระภาคเป็นผู้เจริญและประเสริฐที่สุด จึงตำหนิตนเองว่า “เราได้กล่าวกับพระสัพพัญญูผู้ประเสริฐกว่าชาวโลกทั้งมวล ทั้งทรงประกอบด้วยคุณอเนกอนันต์ว่า ‘ไม่รู้จักทำการกราบไหว้คนเหล่าอื่นเป็นต้น’ ช่างน่าติเตียนความไม่รู้อะไรของเราจริงๆ” แล้วตกลงใจว่า “พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้ เป็นผู้เจริญที่สุดในโลก เพราะเป็นผู้เกิดก่อนโดยอริยชาติ เป็นผู้ประเสริฐที่สุด เพราะไม่มีผู้ใดเสมอด้วยคุณทั้งปวง”

เชฏฺโ ภวํ โคตโม เสฏฺโ ภวํ โคตโม :- พราหมณ์กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ท่านพระโคดมเป็นผู้เจริญที่สุด ท่านพระโคมเป็นผู้ประเสริฐที่สุด”

อภิกฺกนฺตํ โภ โคตม :- เมื่อพราหมณ์จะแสดงความชื่นชมพระผู้มีพระภาค จึงกราบทูลว่า “ข้าแต่ท่านพระโคดม ภาษิตของพระองค์ชัดเจนไพเราะยิ่งนัก” กล่าวเช่นนี้ซ้ำถึง ๒ ครั้ง ด้วยความเลื่อมใสและความสรรเสริญ

อภิกฺกนฺตศัพท์เป็นได้ทั้ง ๓ ลิงค์ ใช้ในอรรถ ๕ อย่าง คือ (๑) **สุนทระ** ความดีงาม เช่น **อยํ เม ปุคฺคโล ขมติ อิเมสํ จุตุนฺนํ ปุคฺคลานํ อภิกฺกนฺตตโร จ ปณีตตโร จ** (องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๑๐๐/๑๓๓) ข้าพเจ้าชอบใจบุคคลนี้ ซึ่งดีงามและสูงส่งกว่าบุคคล ๔ จำพวกนี้ (๒) **อภิกกมะ** การก้าวไปข้างหน้า เช่น **อภิกฺกมถายสฺมนฺโต** (ที.ปา. ๑๑/๒๐/๑๒) ผู้มีอายุ เชิญก้าวไปข้างหน้า (๓) **อภิรูปะ** ผิวพรรณงาม เช่น **อภิกฺกนฺเตน วณฺเณน สพฺพา โอภาสยํ ทิสา** (ขุ.วิมาน. ๒๖/๕๑/๘๙) ผู้มีผิวพรรณงามยิ่ง ยังทิศทั้งปวงให้สว่างไสว (๔) **ขยะ** ความเสื่อมสิ้นไป เช่น **อภิกฺกนฺตา ภนฺเต รตฺติ นิกฺขนฺโต ปจฺโม ยาโม** (วิ.จุลฺล. ๗/๔๔๗/๒๘๓) พระพุทธเจ้าข้า ราตรีสิ้นแล้ว ปฐมยามผ่านไปแล้ว (๕) **อัพภนโมทนะ** ความยินดียิ่ง เช่น **อภิกฺกนฺตํ โภ โคตม** (วิ.มหาวิ. ๑/๔/๙) ท่านพระโคดมผู้เจริญ ภาษิตของพระองค์ไพเราะยิ่งนัก

การกล่าวคำซ้ำกันนี้ ใช้ในลักษณะต่างกัน ๙ อย่าง คือ

ภเย โกเธ ปสํสายํ ตุริเต โกตูหลจฺฉเร
หาเส โสเก ปสาเท จ กเร อาเมฑิตํ พุโธ. (วิ.อฏ. ๑/๑๕/๑๓๙, ธาน. ๑๐๗)

บัณฑิตกล่าวคำซ้ำอย่างนี้คือ ในเวลากลัว เวลาโกรธ เวลาสรรเสริญคุณ เวลารีบด่วน เวลาตื่นตกใจ เวลาอัศจรรย์ เวลาร่าเริงสนุกสนาน เวลาเศร้าโศก และเวลาเลื่อมใส (หรือจิตผ่องใส)

เช่น เวลากลัว **สปฺโป สปฺโป, โจโร โจโร**. เวลาโกรธ **วิชฺฌ วิชฺฌ, ปหร ปหร**. เวลาสรรเสริญ **สาธุ สาธุ**. เวลารีบด่วน **คจฺฉ คจฺฉ, ลุนาหิ ลุนาหิ**. เวลาตื่นตกใจ **อาคจฺฉ อาคจฺฉ**. เวลาอัศจรรย์ **พุทฺโธ พุทฺโธ**. เวลาร่าเริง **อภิกฺกมถายสฺมนฺโต อภิกฺกมถายสฺมนฺโต**. เวลาเศร้าโศก **กหํ เอกปุตฺตก กหํ เอกปุตฺตก**. เวลาเลื่อมใส **อโห สุขํ อโห สุขํ**

อภิกฺกนฺตํ โภ โคตม. เสยฺยถาปิ โภ โคตม นิกฺกุชฺชิตํ วา อุกฺกุชฺเชยฺย, ปฏิจฺฉนฺนํ วา วิวเรยฺย, มูฬฺหสฺส วา มคฺคํ อาจิกฺเขยฺย,	ของพระองค์ชัดเจนไพเราะยิ่งนัก ท่านพระโคดม ภาษิตของพระองค์ ชัดเจนไพเราะยิ่งนัก พระองค์ทรง ประกาศธรรมแจ่มแจ้ง โดยประการ ต่างๆ เปรียบ

ปาพจน์คือพระธรรมวินัยของพระพุทธเจ้าดียิ่งนัก เพราะมีคุณ ๑๘ อย่าง

๑. **โทสนาสนโต** เพราะทำลายโทษคือกิเลสมีราคะเป็นต้นให้พินาศ
๒. **คุณาธิคมนโต** เพราะให้บรรลุคุณธรรมมีศีลเป็นต้น
๓. **สทฺธาชนนโต** เพราะให้เกิดศรัทธา
๔. **ปญฺญาชนนโต** เพราะให้เกิดปัญญา
๕. **สาตฺถโต** เพราะมีอรรถ ๓ อย่าง คือโลกียัตถะ โลกุตตรัตถะ และปรมัตถะ
๖. **สพฺยญฺชนโต** เพราะมีพยัญชะอันเป็นสภาวนิรุตติหรือมคธภาษาที่ให้เนื้อความอย่างชัดเจน
๗. **อุตฺตานปทโต** เพราะมีบทเข้าใจง่ายไม่ซับซ้อน
๘. **คมฺภีรตฺถโต** เพราะมีเนื้อความสุขุมลุ่มลึก
๙. **กณฺณสุขโต** เพราะฟังนุ่มนวลไพเราะโสต
๑๐. **หทยงฺคมโต** เพราะมีอรรถบริสุทธิ์เข้าถึงหทัย
๑๑. **อนตฺตุกฺกํสนโต** เพราะไม่ยกตนขึ้นอวดอ้าง อันกำจัดมานะและอติมานะ
๑๒. **อปรวมฺภนโต** เพราะไม่ข่มขู่ดูหมิ่นผู้อื่น
๑๓. **กรุณาสีตลโต** เพราะชุ่มเย็นด้วยพระกรุณา บำบัดความเร่าร้อนจากราคะเป็นต้น
๑๔. **ปญฺญาวทาตโต** เพราะตรัสเพื่อประเทืองปัญญา ผ่องใส กำจัดความมืดคือกิเลส
๑๕. **อาปาถรมณียโต** เพราะน่ารื่นรมย์ตามครรลอง ดุจเสียงนกการะเวกร้อง
๑๖. **วิมทฺทกฺขมโต** เพราะทนต่อการถูกย่ำยี มีอรรถบริสุทธิทั้งเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด
๑๗. **สุยฺยมานสุขโต** เพราะเป็นสุขในขณะฟังอยู่
๑๘. **วีมํสิยมานหิตโต** เพราะได้รับประโยชน์จากการใคร่ครวญพิจารณา

เสยฺยถาปิ :- เป็นข้ออุปมาที่เวรัญชพราหมณ์ชมเชยพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า ๔ อย่าง

นิกฺกุชฺชิตํ วา อุกฺกุชฺเชยฺย :- เหมือนหงายภาชนะที่เขาคว่ำไว้

ปฏิจฺฉนฺนํ วา วิวเรยฺย :- เหมือนเปิดภาชนะที่เขาปกปิดไว้ด้วยหญ้าและใบไม้เป็นต้น

มูฬฺหสฺส วา มคฺคํ อาจิกฺเขยฺย :- เหมือนชี้มือบอกทางแก่บุคคลผู้หลงทางว่า “ทางนี้จึงจะถูก”

อนฺธกาเร วา เตลปชฺโชตํ ธาเรยฺย :- เหมือนส่องประทีปในที่มืดมิดให้สว่างไสว, **อนฺธการ** หมายถึงความมืดมิดมีองค์ ๔ คือ (๑) **กาฬปกฺขจาตุทฺทสี** วันแรม ๑๔ ค่ำ (๒) **อฑฺฒรตฺต** เวลาเที่ยงคืน (๓) **ฆนวนสณฺฑ** ป่าดงทึบ (๔) **เมฆปฏล** ก้อนเมฆบดบัง

เวรัญชพราหมณ์แสดงความชื่นชมพระผู้มีพระภาคว่า “ท่านพระโคดมผู้เจริญ พระองค์ยังข้าพระองค์ผู้เมินหน้าหนีจากพระสัทธรรม ให้ได้พบพระสัทธรรม เหมือนพลิกภาชนะที่คว่ำไว้ให้หงายขึ้น, ทรงเปิดเผยพระศาสนาที่ถูกชัฏคือมิจฉาทิฏฐิปกปิดไว้ ตั้งแต่ศาสนาของพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้าอันตรธานไปจนถึงบัดนี้ ให้เห็นปรากฏ เหมือนเปิดฝาภาชนะออก หรือเหมือนเปิดสิ่งที่ปกคลุมไว้ออก, ทรงตรัสบอกทางสวรรค์และนิพพานให้แก่ข้าพระองค์ผู้กำลังเดินหลงทางไปสู่ความชั่ว ให้กลับมาเดินถูกทาง เหมือนบอกทางแก่คนหลงทาง, ทรงส่องแสงสว่างคือเทศนา อันกำจัดความมืดคือโมหะที่ปกปิดรูปคือพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น แก่ข้าพระองค์ผู้จมปักอยู่กับความมืดคือโมหะ เหมือนส่องประทีปในที่มืด ฉันนั้น โดยทรงตั้งพระหฤทัยว่า ‘ผู้มีดวงตาจักมองเห็น’, ทรงประกาศพระธรรมแก่ข้าพระองค์โดยอเนกปริยาย” ครั้นชื่นชมเช่นนี้แล้ว มีจิตเลื่อมใสในพระรัตนตรัย จึงกราบทูลแสดงตนเป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนา ถึงพระ

อนฺธกาเร วา เตลปชฺโชตํ ธาเรยฺย ‘จกฺขุมนฺโต รูปานิ ทกฺขนฺตี’ติ, เอวเมวํ โภตา โคตเมน อเนกปริยาเยน ธมฺโม ปกาสิโต.	เหมือนบุคคลหงายของที่คว่ำ เปิดของที่ปิด บอกทางแก่ผู้หลงทาง หรือตามประทีปในที่มืด ด้วยตั้งใจว่า คนมีตาดีจักเห็นรูป
เอสาหํ ภวนฺตํ โคตมํ สรณํ คจฺฉามิ ธมฺมญฺจ ภิกฺขุสงฺฆญฺจ. อุปาสกํ มํ ภวํ โคตโม ธาเรตุ อชฺชตคฺเค ปาณุเปตํ สรณํ คตํ.	ข้าพระองค์นี้ ขอถึงท่านพระโคดมพร้อมทั้งพระธรรมและพระสงฆ์เป็นสรณะ ขอท่านพระโคดมจงทรงจำข้าพระองค์ว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะ ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต และขอท่านพระโคดม

รัตนตรัยเป็นที่พึ่งว่า “**เอสาหํ ภวนฺตํ โคตมํ สรณํ คจฺฉามิ ธมฺมญฺจ ภิกฺขุสงฺฆญฺจ. อุปาสกํ มํ ภวํ โคตโม ธาเรตุ อชฺชตคฺเค ปาณุเปตํ สรณํ คตํ** ข้าพระองค์นี้ ขอถึงท่านพระโคดมพร้อมทั้งพระธรรมและพระสงฆ์เป็นสรณะ ขอท่านพระโคดมจงทรงจำข้าพระองค์ว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะ ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไปจนตลอดชีวิต”

เอสาหํ :- เป็นบทสนธิ ตัดออกเป็น เอโส อหํ แปลว่า ข้าพระองค์นั้น

ภวนฺตํ โคตมํ สรณํ คจฺฉามิ :- ขอถึงพระโคดมผู้เจริญว่าเป็นที่พึ่ง คือขอถึง ขอคบหา ขอส้องเสพ ขอเข้าไปนั่งใกล้พระโคดมผู้เจริญ ขอรู้ซึ้ง ด้วยความประสงค์ว่า “ท่านพระโคดมเป็นที่พึ่ง เป็นผู้ไปเบื้องหน้า เป็นผู้ป้องกันความทุกข์โศก เป็นผู้ทำประโยชน์เกื้อกูลแก่ข้าพระองค์”

รูปว่า “**คจฺฉามิ**” มาจาก **คมุ** ธาตุ ซึ่งแปลว่า **ไป** ดังนั้น เมื่อมีปริภาสากำหนดไว้ว่า “**เย คตฺยตฺถา เต พุทฺธฺยตฺถา ปวตฺติปาปุณตฺถกา** (ธาตฺวตฺถสงฺคห. ๑๙) ธาตุเหล่าใดมีอรรถว่า ไป ธาตุเหล่านั้นย่อมมีอรรถว่า รู้ เป็นไป และถึงหรือบรรลุ” **คจฺฉามิ** ในที่นี้จึงมีอรรถว่า **ชานามิ** (ทราบ) และ **พุชฺฌามิ** (รู้ซึ้ง) ด้วย

ธมฺมญฺจ ภิกฺขุสงฺฆญฺจ :- พระธรรมด้วย พระภิกษุสงฆ์ด้วย, คือขอถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ว่าเป็นที่พึ่ง

ธรรม ในที่นี้ท่านแสดงอรรถวิเคราะห์ว่า “**อธิคตมคฺเค สจฺฉิกตนิโรเธ ยถานุสิฏฺจ ปฏิปชฺชมาเน จ จตูสุ อปาเยสุ อปตมาเน ธาเรตีติ ธมฺโม, โส อตฺถโต อริยมคฺเค เจว นิพฺพานญฺจ** (วิ.อฏ. ๑/๑๕/๑๔๐) สภาพที่ทรงไว้ซึ่งบุคคลผู้บรรลุมรรค ทำนิพพานให้แจ้งแล้ว และปฏบัติตามคำสั่งสอน ไม่ให้ตกไปในอบาย ๔ ชื่อว่าธัมมะ, ธรรมนั้น โดยอรรถได้แก่อริยมรรคและนิพพาน”. แม้จะอาศัยคำนี้ ธรรมก็มิได้มีเพียงเท่านี้ ยังหมายเอาผลและปริยัติด้วย เมื่อรวมกันเข้าเป็นมรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ และปริยัติ ๑ ท่านจึงเรียกว่า “พระสัทธรรม ๑๐ ประการ”

ปทรูปสิทธิว่า “**อปาเยสฺวปตมาเน อธิคตมคฺคาทิเก สตฺเต ธาเรติ ธรติ เตนาติ วา, สลกฺขณํ ธาเรติ ปจฺจเยหิ ธรียตีติ วา ธมฺโม** (รูปสิทฺธิ. ๗/๕๘๘-๙) ธรรมที่ทรงไว้ซึ่งสัตว์ผู้บรรลุมรรคเป็นต้นไม่ให้ตกไปในอบาย หรือทรงสัตว์ไว้ด้วยมรรคเป็นต้นนั้น หรือทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน หรือถูกปัจจัยทั้งหลายทรงไว้ ชื่อว่าธัมมะ”

โมคคัลลานะว่า “**อตฺตานํ ธาเรนฺโต อปาเย วฏฺฏทุกฺเข จ อปตมาเน กตฺวา ธาเรตีติ ธมฺโม, ปริยตฺยาทิ** (โมคฺ. ๗/๑๓๖) ธรรมที่ทรงไว้ซึ่งตน (ผู้มีธรรม) ไม่ให้ตกไปในอบายและทุกข์ในวัฏฏะ ชื่อว่าธัมมะ ได้แก่ปริยัติธรรมเป็นต้น”

สัททนีติว่า “**ธมฺโมติ อเนกวิเธสุ ธมฺเมสุ โลกุตฺตโร อุปฺปาทิโต สจฺฉิกโต จ, จตูสุ อปาเยสุ สํสาเร วา สตฺเต อปตมาเน ธาเรตีติ ธมฺโม. อถวา โสตาปนฺนาทีหิ อริเยหิ ธาริยติ น ปุถุชฺชเนหีติ ธมฺโม. จตุภูมิโก ปน สกลกฺขณํ ธาเรตีติ ธมฺโม, กกฺขฬตฺตาทินา ผุสนาทินา สนฺติอาทินา สกสกภาเวน ปณฺฑิเตหิ ธาริยติ สลฺลกฺขียตีติปิ ธมฺโม. เตปิฏโก ปน ปาฬิธมฺโม, สกตฺถปรตฺถาทิเภเท อตฺเถ ธาเรตีติ ธมฺโม. เกจิ ตุ วิทู “ปาปเก อกุสเล ธมฺเม ธุนาติ กมฺปติ วิทฺธเสตีติ**

ธมฺโม” (นีติ. ธาตุ. ๓๓๖-๗) คำว่า “ธมฺม” หมายเอาโลกุตตระที่เกิดขึ้นและทำให้แจ้งแล้วในธรรมอันมีอเนกประการ, ธรรมที่ทรงไว้ซึ่งสัตว์ไม่ให้ตกไปในอบาย ๔ หรือในสงสาร ชื่อว่าธัมมะ, ธรรมที่พระอริยบุคคลมีพระโสดาบันเป็นต้นทรงไว้ มิใช่ปุถุชนทรงไว้ ชื่อว่าธัมมะ, ธรรมที่มีอยู่ในภูมิทั้ง ๔ ที่ทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน ชื่อว่าธัมมะ, ธรรมที่บัณฑิตทรงไว้แล้วพิจารณาโดยเป็นธรรมของตนๆ เป็นต้นว่า หยาบกระด้าง กระทบสัมผัส และสงบ ชื่อว่าธัมมะ, ส่วนพระไตรปิฎกหมายถึงธรรมที่รักษาไว้ซึ่งพระพุทธวจนะ, ธรรมที่ทรงไว้ซึ่งประโยชน์ต่างกัน มีประโยชน์ตนและประโยชน์ท่านเป็นต้น ชื่อว่าธัมมะ, ผู้รู้บางท่านกล่าวว่า ธรรมที่กำจัดบาปอกุศล ชื่อว่าธัมมะ”

ธมฺม ศัพท์เดิมมาจาก **ธร** ธรเณ + **รมฺม**ปัจจัย, ลบ รฺ ที่สุดธาตุ และ ร ต้นปัจจัย ด้วยสูตร รมฺหิ รนฺโต ราทิ โน (กจ. ๕๓๙)

สงฺฆ์ ในที่นี้มีอรรถวิเคราะห์ว่า “**สหนติ สมคฺคํ กมฺมํ สมุปคจฺฉติ, สมฺมเทว กิเลสทรเถ หนตีติ วา สงฺโฆ** (วิ.จูฬ. ๖/๑๘๓/ ๒๑๐) ผู้เข้าถึงสามัคคีกรรม หรือผู้ทำลายความรุ่มร้อนเพราะกิเลสตามสมควร ชื่อว่าสังฆะ. **ทิฏฺฐิสีลสงฺฆาเตน สหโตติ สงฺโฆ, โส อตฺถโต อฏฺฐอริยปุคฺคลสมูโห** (วิ.อฏ. ๑/๑๕/๑๔๐) ภิกษุชื่อว่าสงฆ์ เพราะอยู่ร่วมกันด้วยความเห็นและศีลที่ทัดเทียมกัน, สงฆ์นั้น โดยอรรถคือหมู่พระอริยบุคคล ๘”

สงฺฆ ศัพท์เดิมมาจาก **สํปุพฺพ** + **หน** หึสาคตีสุ + **ร**ปัจจัย, อาเทศ หนฺ เป็น ฆ ด้วย สหนญฺญาย วา โร โฆ (กจ. ๕๓๘), นิคหิต เป็น งฺ บ้าง ด้วย วคฺคนฺตา วา วคฺเค (กจ. ๓๑), ลบ ร ปัจจัย ด้วย รมฺหิ รนฺโต ราทิ โน

สรณ ศัพท์ใช้ในอรรถ ๕ อย่าง คือ (๑) **วธะ** การฆ่า (๒) **เคหะ** บ้านพักอาศัย (๓) **รักขิตะ** ที่พึ่งที่ป้องกัน (๔) **รักขณะ** การรักษาคุ้มครอง (๕) **อมตะ** นิพพาน, **สรณ** ศัพท์เดิมมาจาก **สร** คติจินฺตาหึสาสุ + **ยุ**ปัจจัย, อาเทศ ยุ เป็น อน ด้วย อนกา ยุณฺวูนํ (กจ. ๖๒๒), น เป็น ณ ด้วย โณ นสฺส หรือด้วยจศัพท์ใน โท ธสฺส จ (กจ. ๒๐). รายระเอียดเกี่ยวกับสรณะ ผู้ถึงสรณะ ประเภทแห่งสรณะ และผลของสรณะ นักศึกษาสามารถดูเพิ่มเติมได้ในปปัญจสูทนีอรรถกถาเภรวสูตร มัชฌิมนิกาย, ปรมัตถโชติกาอรรถกถาสรณะ ขุททกนิกาย, และสุมังคลวิลาสินี อรรถกถา ทีฆนิกาย

อุปาสกํ มํ ภวํ โคตโม ธาเรตุ :- พระโคดมผู้เจริญโปรดทรงจำข้าพระองค์ไว้ว่า เป็นอุบาสก, ส่วนอุบาสกเป็นใคร มีศีลอย่างไร มีอาชีพอย่างไร มีอะไรเป็นวิบัติ มีอะไรเป็นสมบัติ สามารถดูรายละเอียดได้จากปปัญจสูทนี อรรถกถาเหมือนกัน

อุปาสก ศัพท์มีอรรถวิเคราะห์ว่า “**รตนตฺตยมุปคนฺตฺวา อาสยนฺตีติ อปาสกา** ผู้เข้าไปนั่งใกล้พระรัตนตรัย ชื่อว่าอุบาสก”, ศัพท์เดิมมาจาก **อุป**ปุพฺพ + **อาส** อุปเวสเน + **ณฺวุ**ปัจจัย, อาเทศ ณฺวุ เป็น อก ด้วย อนกา ยุณฺวูนํ (กจ.๖๒๒), ลบสระหน้า

อชฺชตคฺเค :- ในวันนี้เป็นต้นไป, **อชฺชตคฺเค** เป็นบทสนธิ ตัดออกเป็น อชฺช + ตฺอาคม + อคฺเค, **อชฺช** แปลว่า ในวันนี้ ศัพท์เดิมมาจาก อชฺชนิบาตบ้าง มาจาก อิม + ชฺช ปัจจัยบ้าง โดยอาเทศ อิม เป็น อ, **อคฺเค** แปลว่า ในเบื้องต้น หรือเป็นต้นไป

อคฺค ศัพท์ใช้ในอรรถ ๔ อย่าง คือ (๑) **อาทิ** เบื้องต้น เช่น **อชฺชตคฺเค สมฺม โทวาริก อาวรามิ ทฺวารํ นิคณฺฐานํ** ... (ม.ม. ๑๓/๗๐/๔๗) นายประตูสหายเรา ตั้งแต่วันนี้ เราจะปิดประตูกันพวกนิครนถ์ (๒) **โกฏิ** ปลาย หรือยอด เช่น **เตเนว องฺคุลคฺเคน ตํ องฺคุลคฺคํ ปรามสติ** (อภิ.กถา. ๓๗/๔๔๑/๒๖๗) ลูบคลำปลายนิ้วด้วยปลายนิ้วนั้น (๓) **โกฏฺฐาสะ** ส่วน เช่น **อนุชานามิภิกฺขเว วิหารคฺเคน คาเหตุ** (วิ.จุลฺล. ๗/๓๑๘/๘๙) ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ถือส่วนหนึ่งในวิหาร (๔) **เสฏฺฐะ** ประเสริฐหรือเลิศ เช่น **ตถาคโต เตสํ อคฺคมกฺขายติ** (องฺ.จตุกฺก. ๒๑/๑๕/๑๙) พระตถาคตชาวโลกกล่าวว่าประเสริฐกว่าสัตว์เหล่านั้น

ปาณุเปตํ สรณํ คตํ :- ผู้เข้าถึงพระรัตนตรัยด้วยชีวิตคือตลอดชีวิต, เวรัญชพราหมณ์กราบทูลว่า “ชีวิตของข้าพระองค์ยังมีอยู่ตราบใด ท่านพระโคดมจงจำไว้ว่า ข้าพระองค์เป็นอุบาสกผู้เข้าถึงพระรัตนตรัยอยู่ตราบนั้น หากจะมีใครนำมีดมาขู่ตัดศีรษะเพื่อให้พูดผิดว่า พระพุทธเจ้าไม่ใช่พระพุทธเจ้า พระธรรมไม่ใช่พระธรรม หรือพระสงฆ์ไม่ใช่พระ

อธิวาเสตุ จ เม ภวํ โคตโม เวรญฺชายํ วสฺสาวาสํ สทฺธึ ภิกฺขุสงฺเฆนา”ติ. อธิวาเสสิ ภควา ตุณฺหีภาเวน.	พร้อมกับภิกษุสงฆ์ทรงรับคำนิมนต์ ของข้าพระองค์ อยู่จำพรรษาที่เมืองเวรัญชาด้วยเถิด” พระผู้มีพระภาคทรงรับคำนิมนต์โดยดุษณีภาพ
อถ โข เวรญฺโช พฺราหฺมโณ ภควโต อธิวาสนํ วิทิตฺวา อุฏฺฐายาสนา ภควนฺตํ อภิวาเทตฺวา ปทกฺขิณํ กตฺวา ปกฺกามิ.	ครั้นเวรัญชพราหมณ์ทราบว่าพระผู้มีพระภาคทรงรับนิมนต์แล้ว ลุกขึ้นจากอาสนะ ถวายบังคมพระผู้มีพระภาค กระทำประทักษิณ แล้วจากไป

สงฆ์ เช่นนี้จะไม่มีเลย” ถือว่าพราหมณ์ได้มอบกายถวายตนแก่พระรัตนตรัยแล้ว

อธิวาเสตุ จ เม ภวํ โคตโม เวรญฺชายํ วสฺสาวาสํ สทฺธึ ภิกฺขุสงฺเฆน :- เมื่อพราหมณ์มอบกายถวายตนแก่พระรัตนตรัยแล้ว มีความประสงค์จะอุปัฏฐากพระพุทธเจ้าพร้อมทั้งบริษัท จึงกราบทูลว่า “ขอท่านพระโคดมพร้อมกับภิกษุสงฆ์ทรงรับคำนิมนต์ ของข้าพระองค์ อยู่จำพรรษาที่เมืองเวรัญชาตลอดไตรมาสเพื่ออนุเคราะห์ข้าพระองค์ด้วยเถิด”,

อธิวาเสสิ ภควา ตุณฺหีภาเวน :- พระผู้มีพระภาคทรงรับโดยดุษณีภาพ คือไม่ทรงไหวกายหรือเปล่งวาจาอย่างใดเลย ทรงรับคำนิมนต์ของพราหมณ์นั้นด้วยพระหฤทัยอันประกอบด้วยขันติ

อธิวาเสตุ และ **อธิวาเสสิ** เป็นบทกิริยาอาขยาต แปลว่ารับ ศัพท์เดิมมาจาก **อธิปุพฺพ** + **วส** นิวาเส + **เณ**ปัจจัย + **ตุ,อี**. ลบ ณฺ ของเณปัจจัย ด้วย การิตานํ โณ โลปํ (กจ. ๕๒๓), วุทธิ อ ที่ วสฺ เป็น อา ด้วย อสงฺโยคนฺตสฺส วุทฺธิ การิเต (กจ. ๔๘๓), **ตุ**ปัญจมีวิภัตติใช้ในอรรถนิมนต์, **อี**อัชชตนีวิภัตติใช้ในอรรถอดีตกาลในวันนี้

อถ โข เวรญฺโช พฺราหฺมโณ ภควโต อธิวาสนํ วิทิตฺวา :- ขณะนั้นเวรัญชพราหมณ์คิดว่า “ถ้าท่านพระโคดมไม่ทรงรับคำนิมนต์ของเรา คงจะคัดค้านด้วยกายหรือด้วยวาจา แต่ก็ไม่ทรงคัดค้าน พระองค์คงจะรับคำนิมนต์ของเราด้วยพระหฤทัยนั่นเอง” ทราบว่าพระผู้มีพระภาครับคำนิมนต์ เพราะตนเป็นผู้ฉลาดในการกำหนดรู้. **วิทิตฺวา** เป็นกิริยากิต มาจาก วิท ญาเณ + อิ +ตฺวา, แปลว่า รู้แล้ว ทราบแล้ว เข้าใจแล้ว

อุฏฺฐายาสนา :- เมื่อเวรัญชพราหมณ์ทราบอย่างนั้นแล้ว จึงลุกขึ้นจากอาสนะ, **อุฏฺฐายาสนา** เป็นบทสนธิมาจาก อุฏฺฐาย ลุกขึ้นแล้ว + อาสนา จากอาสนะ, **อุฏฺฐาย** เป็นกิริยากิต มาจาก อุ + ฐา คตินิวตฺติมฺหิ + ตฺวา, อาเทศ ตฺวา ปัจจัยเป็น ย ด้วย สพฺเพหิ ตุนาทีนํ โย (กจ. ๕๙๗), **อาสนา** มาจาก อาสน + สฺมา, อาเทศ สฺมา เป็น อา ด้วย สฺมาสฺมึนํ วา (กจ. ๑๐๘)

ภควนฺตํ อภิวาเทตฺวา :- เมื่อลุกขึ้นจากอาสนะแล้ว ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคในทิศทั้ง ๔ พร้อมกับทำประทักษิณ ด้วยความเคารพยิ่ง, **อภิวาเทตฺวา** เป็นกิริยากิต มาจาก อภิ + วท กถเน + เณ + ตฺวา, แปลว่า ไหว้แล้ว ถวายบังคมแล้ว นอบน้อมแล้ว นมัสการแล้ว เคารพแล้ว

ปทกฺขิณํ กตฺวา :- ทำประทักษิณ คือเวียนรอบพระผู้มีพระภาคไปทางขวา ๓ รอบ ให้ด้านขวาของตนหันเข้าหาพระผู้มีพระภาค การทำเช่นนี้เป็นการแสดงความเคารพแก่บุคคลที่ตนเคารพยิ่ง ขณะที่เวียนขวาไปถึงทิศนั้นๆ ก็ไหว้ ๑ ครั้ง เมื่อเวียน ๑ รอบ ก็จะต้องไหว้ ๔ ครั้ง ทำเช่นนี้ถึง ๓ รอบ

ดังนั้น ควรแปลบาลีว่า ภควนฺตํ อภิวาเทตฺวา ปทกฺขิณํ กตฺวา ให้เป็นกาลเดียวกัน คือถวายบังคมไปด้วย ทำประทักษิณไปด้วยในขณะเดียวกัน

ปกฺกามิ :- เวรัญชพราหมณ์แม้จะเคยติเตียนพระผู้มีพระภาคว่า “พระสมณโคดมไม่ทรงทำสามีจิกรรมมีการกราบไหว้พราพมณ์ผู้เจริญโดยชาติเป็นต้น” แต่บัดนี้ ได้รู้ซึ้งถึงพระพุทธคุณแล้ว แม้จะถวายบังคมด้วยกาย วาจา และใจ หลายครั้งหลายหน ก็ยังไม่อิ่มใจอยู่นั่นเอง จึงพนมมือยกขึ้นตั้งบนศีรษะ หันหน้าเข้าหาพระผู้มีพระภาคเดินถอยหลังออกไปเรื่อยๆ จนกว่าจะพ้นสายตาแล้ว จึงเดินหลีกไป, **ปกฺกามิ** เป็นกิริยาอาขยาต มาจาก ป + กมุ ปทวิกฺเขเป + อีอชฺชตนี

[๑๖] เตน โข ปน สมเยน เวรญฺชา ทุพฺภิกฺขา โหติ ทฺวีหิติกา เสตฏฺฐิกา สลากาวุตฺตา, น สุกรา อุญฺเฉน ปคฺคเหน ยาเปตุํ.

เตน โข ปน สมเยน อุตฺตราปถกา อสฺสวาณิชา ปญฺจมตฺเตหิ อสฺสสเตหิ เวรญฺชํ วสฺสาวาสํ อุปคตา โหนฺติ. เตหิ อสฺสมณฺฑลิกาสุ ภิกฺขูนํ ปตฺถปตฺถปุลกํ ปญฺญตฺตํ โหติ.

เมืองเวรัญชาเกิดข้าวยากหมากแพง

[๑๖] สมัยนั้น เมืองเวรัญชาเกิดข้าวยากหมากแพง ประชาชนมีความเป็นอยู่แร้นแค้น ใช้สลากปันส่วนซื้ออาหาร ล้มตายกันกระดูกขาวเกลื่อน ยากที่พระอริยะจะบิณฑบาตยังชีพได้

ต่อมา พวกพ่อค้าม้าชาวเมืองอุตตราบถ มีม้าอยู่ประมาณ ๕๐๐ ตัว เข้าพักแรมช่วงฤดูฝนในเมืองเวรัญชา พวกเขาตระเตรียมข้าวนึ่ง เพื่อถวายพระภิกษุรูปละประมาณ ๑ แล่ง ไว้ที่คอกม้า

[๑๖] **เตน โข ปน สมเยน เวรญฺชา ทุพฺภิกฺขา โหติ** :- สมัยที่เวรัญชพราหมณ์ทูลอาราธนาพระผู้มีพระภาคให้ประทับจำพรรษาอยู่ที่เมืองเวรัญชานั้น เมืองเวรัญชาเกิดทุพภิกขภัยข้าวยากหมากแพง ผู้คนลำบากยากแค้น

ทุพฺภิกฺขา :- ภิกษาหาได้ยาก หาภิกษาหารได้ยาก ข้าวยากหมากแพง ทุพภิกขภัย, มาจาก ทุ + ภิกฺข, ซ้อน พฺ. เหตุที่ภิกษาหาได้ยากนั้น แม้จะมีข้าวปลาอุดมสมบูรณ์หรือในฤดูที่ปุพพัณณชาติและอปรัณณชาติราคาตกต่ำก็ตาม แต่ผู้คนไม่มีศรัทธา ไม่เลื่อมใสในพระศาสนา ส่วนเมืองเวรัญชานี้ไม่ได้เป็นเช่นนั้น เพราะเกิดฝนแล้ง ข้าวกล้าแห้งตายเสียหาย ผู้คนอดอยาก

ทฺวีหิติกา :- ประชาชนมีความยากแค้นแสนสาหัส มีความพยายามทุกข์ยากลำบาก ๒ อย่าง คือ (๑) **จิตฺตอิริยา** มีจิตหวาดหวั่นว่า “พวกเราเที่ยวขออยู่ที่นี่ จักได้หรือไม่ได้หนอ” (๒) **จิตฺตอีหา** มีจิตพยายามว่า “พวกเราจะสามารถอยู่รอดหรือไม่รอดหนอ”.

เสตฏฺฐิกา :- ผู้คนล้มตายจนกระดูกขาวเกลื่อนไปทั่ว. มีซากศพของคนกำพร้าที่เที่ยวขอทั้งวันก็ไม่ได้อะไรหิวโหยจนล้มตายเป็นจำนวนมาก กระดูกกระจัดกระจายขาวเกลื่อนกลาด. หรือบาลีว่า “**เสตฏฺฐิกา**” แปลว่าโรคตายขาว คือข้าวกล้าเป็นโรคเชื้อราตายขาวเกลื่อนกลาดไปทั่วท้องทุ่งนา

สลากาวุตฺตา :- ใช้สลากแบ่งส่วนซื้ออาหาร คือเมื่อข้าวปลาอาหารมีน้อย แม้จะมีทรัพย์ก็ต้องจับสลากเพื่อแบ่งซื้ออาหารพอประทังชีวิตไปวันๆเท่านั้น แม้จะมีทรัพย์มากก็ซื้อได้เพียงเล็กน้อย ผู้จับสลากไม่ได้ก็ซื้อไม่ได้ ต้องทนอดอาหารจนกว่าจะถึงวันรุ่งขึ้น จึงจะได้จับสลากใหม่ ส่วนผู้ไม่มีทรัพย์นั้นต้องเที่ยวขอเศษอาหาร หากขอไม่ได้ก็ต้องอดทนหิวโหยจนกว่าจะตายไป

น สุกรา อุญฺเฉน ปคฺคเหน ยาเปตุํ :- ภิกษุจะยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยการถือบาตรแสวงหาภิกษาหารย่อมเป็นไปได้ยาก เพราะภิกษุพากันเที่ยวไปบิณฑบาตถึง ๗-๘ หมู่บ้าน ก็ได้ภิกษาหารไม่พอจะยังอัตภาพให้เป็นไป ได้ไม่พอฉันอิ่ม. **น สุกรา** ไม่ง่ายนัก คือยากลำบาก, **อุญฺเฉน** ด้วยเสบียงหรือการแสวงหา, **ปคฺคเหน** ด้วยการถือบาตร, **ยาเปตุํ** เพื่อยังอัตภาพให้เป็นไป

เตน โข ปน สมเยน :- สมัยนั้น คือสมัยที่พระผู้มีพระภาคอาศัยประทับอยู่ที่เมืองเวรัญชานั้น

อุตฺตราปถกา อสฺสวาณิชา ปญฺจมตฺเตหิ อสฺสสเตหิ เวรญฺชํ วสฺสาวาสํ อุปคตา โหนฺติ :- พวกพ่อค้าม้าชาวเมืองอุตตราปถชนบท รับซื้อม้าได้ ๕๐๐ ตัว แล้วต้อนไปขายหวังเอากำไร ๒-๓ เท่า เดินทางมาถึงเมืองเวัญชาก็เข้าฤดูฝนพอดี จึงพากันหยุดพักอยู่ที่นั่นจนกว่าจะหมดกาลฝน

ถามว่า “เพราะเหตุใด พวกพ่อค้าม้าจึงพากันหยุดพักที่เมืองเวรัญชานี้”. ตอบว่า “เพราะว่าเมืองเวรัญชานี้ ไม่สะดวกที่จะเดินทางในฤดูฝนตลอด ๔ เดือน”

ภิกฺขู ปุพฺพณฺหสมยํ นิวาเสตฺวา ปตฺตจีวรมาทาย เวรญฺชํ ปิณฺฑาย ปวิสิตฺวา ปิณฺฑํ อลภมานา อสฺสมณฺฑลิกาสุ ปิณฺฑาย จริตฺวา ปตฺถปตฺถปุลกํ อารามํ อาหริตฺวา อุทุกฺขเล โกฏฺเฏตฺวา โกฏฺเฏตฺวา ปริภุญฺชนฺติ.	รุ่งเช้า ภิกษุทั้งหลายครองอันตรวาสก ถือบาตรและจีวรไปบิณฑบาตในเมืองเวรัญชา บิณฑบาตไม่ได้เลย จึงไปที่คอกม้า รับข้าวนึ่งรูปละประมาณ ๑ แล่ง นำไปตำให้ละเอียดแล้วฉัน

พวกพ่อค้าม้าจึงพากันปลูกสร้างเพิงสำหรับพักพิงในฤดูฝนที่น้ำท่วมไม่ถึง แก่พวกตนและฝูงม้า ในบริเวณภายนอกพระนคร คอกม้าที่สร้างขึ้นนั้นใครๆก็เรียกว่า “อสฺสมณฺฑลิกา”

เตหิ อสฺสมณฺฑลิกาสุ ภิกฺขูนํ ปตฺถปตฺถปุลกํ ปญฺญตฺตํ โหติ :- พวกพ่อค้าม้าพากันจัดข้าวนึ่ง ๑ แล่งๆ ไว้ที่คอกม้าสำหรับภิกษุทั้งหลาย, ข้าวนึ่ง ๑ แล่งนี้ พออิ่มสำหรับคนหนึ่งๆ. **ปตฺถ นาฬิ** แปลว่าแล่ง ประมาณ ๔ ฟายมือ

ปุลกํ นาม นิตฺถุสํ กตฺวา อุสฺเสเทตฺวา คหิตยวตณฺฑุลา วุจฺจนฺติ (วิ.อฏ. ๑/๑๖/๑๔๔) ข้าวสารเหนียว (หรือข้าวสารบาเล่ย์) ที่กระเทาะเปลือกแล้ว นึ่งให้สุกแล้ว จึงถือเอา ชื่อว่าปุลกะ. ข้าวสารเหนียวนี้ พวกพ่อค้าม้าบรรทุกเกวียนไปด้วย เผื่อไปถึงสถานที่ใดหาอาหารม้าได้ยาก ก็จะใช้เป็นอาหารเลี้ยงม้า

ถามว่า “เพราะเหตุใด พวกพ่อค้าม้าเหล่านั้น จึงจัดเตรียมข้าวนึ่งไว้สำหรับภิกษุทั้งหลาย”.

ตอบว่า “เพราะชนชาวอุตตราปถชนบทก็มีศรัทธาเลื่อมใสพระพุทธศาสนา เป็นพุทธมามกะ ธัมมมามกะ สังฆมามกะ เหมือนกับชนชาวทักขิณาปถชนบท เวลาที่พวกเขาเข้าไปในเมือง เห็นภิกษุ ๗-๘ รูป นุ่งห่มเรียบร้อย อิริยาบถสงบเสงี่ยม เที่ยวบิณฑบาตไปทั่วเมืองก็ไม่ได้อะไรเลย ทั้ง ๒-๓ วัน จึงพากันคิดว่า ‘พระคุณเจ้าทั้งหลาย อาศัยเมืองนี้อยู่จำพรรษา คงเที่ยวบิณฑบาตไม่ได้ เพราะผู้คนกำลังประสบฉาตกภัยอดอยากยากแค้น พวกเราเป็นอาคันตุกะ ไม่สะดวกที่จะจัดเตรียมข้าวต้มหรือข้าวสวยไว้ถวาย ม้าของพวกเราก็ยังได้อาหารวันละ ๒ ครั้ง เช้า-เย็น พวกเราควรแบ่งข้าว ๑ แล่ง ถวายภิกษุรูปหนึ่งๆ จากอาหารมื้อเช้าของม้าตัวหนึ่งๆ ม้าก็จะพอเป็นไปได้ ภิกษุก็จะยังอัตภาพให้เป็นไปได้”

พวกพ่อค้าจึงพากันไปหาภิกษุทั้งหลายแล้วกราบเรียนว่า “ขอพระคุณเจ้าทั้งหลายจงรับข้าวสารนี้รูปละ ๑ แล่ง แล้วทำเป็นอาหารอย่างใดอย่างหนึ่งฉันเถิด ขอรับ” พากันจัดข้าวเป็นแล่งๆ ไว้ที่คอกม้าทุกวันสำหรับภิกษุทั้งหลาย

ปญฺญตฺตํ :- ตั้งไว้ วางไว้ เป็นเหมือนนิตยภัต. ปญฺญตฺต มาจาก ป+ญา+ต, ซ้อน ญฺ และ ตฺ

ปุพฺพณฺหสมยํ :- ช่วงเวลาเช้า ตลอดช่วงเช้า. บิณฑบาตตลอดช่วงเช้า

นิวาเสตฺวา :- นุ่งห่มจีวร ผลัดเปลี่ยนจีวรในวิหารแล้ว

ปตฺตจีวรมาทาย :- ถือเอาบาตรและจีวร คือครองจีวรเรียบร้อยแล้วจึงอุ้มบาตรด้วยมือ ๒ ข้าง บางทีก็ถือเอาบาตรและจีวรเดินออกไป แล้วครองจีวรภายนอกวิหาร. บทนี้ตัดสนธิออกเป็น ปตฺตจีวรํ + อาทาย, **อาทาย** มาจาก อา + ทา ทาเน + ตฺวา, อาเทศ ตฺวา เป็น ย. **ปตฺตจีวรํ** เป็นสมาหารทวันทสมาส

เวรญฺชํ ปิณฺฑาย ปวิสิตฺวา ปิณฺฑํ อลภมานา :- ภิกษุทั้งหลายพากันเข้าไปยังเมืองเวรัญชาเพื่อบิณฑบาต เมื่อไม่ได้อะไรๆ คือเที่ยวบิณฑบาตไปทั่วทั้งเมือง อย่าว่าแต่ก้อนข้าวเลยที่ไม่ได้ แม้แต่คำว่า นิมนต์ไปโปรดสัตว์ข้างหน้าเถิด ก็ไม่ได้ยิน

อสฺสมณฺฑลิกาสุ ปิณฺฑาย จริตฺวา ปตฺถปตฺถปุลกํ อารามํ อาหริตฺวา :- จึงเที่ยวไปบิณฑบาตที่คอกม้า ถือเอาข้าวนึ่งรูปละ ๑ แล่ง แล้วกลับมายังอาราม

อุทุกฺขเล โกฏฺเฏตฺวา โกฏฺเฏตฺวา ปริภุญฺชนฺติ. :- เมื่อไม่มีใครที่จะเป็นกัปปิยการกะรับเอาข้าวนั้นไปทำเป็นข้าวต้มหรือข้าวสวยแล้ว ถวายแก่ภิกษุเหล่านั้น ทั้งการหุงต้มเองย่อมไม่สมควรแก่สมณสารูป ภิกษุเหล่านั้นจึง

อายสฺมา ปนานนฺโท ปตฺถปุลกํ สิลายํ ปิสิตฺวา ภควโต อุปนาเมติ. ตํ ภควา ปริภุญฺชติ.	ส่วนพระอานนท์บดข้าวนึ่งประมาณ ๑ แล่ง บนหินบดแล้วน้อมเข้าไปถวายพระผู้มีพระภาค พระองค์เสวยข้าวนั้น

รวมกัน ๘ รูปบ้าง ๑๐ รูปบ้าง ปรึกษากันว่า “เราจักหลีกเลี่ยงการหุงต้มเอง แล้วทำวิธีนี้” ใช้ครกโขกข้าวนั่นให้แหลก คลุกน้ำให้เหนียวนุ่มแล้วจึงฉัน

อายสฺมา ปนานนฺโท ปตฺถปุลกํ สิลายํ ปิสิตฺวา ภควโต อุปนาเมติ. ตํ ภควา ปริภุญฺชติ :- พวกพ่อค้าได้น้อมข้าวนั้น พร้อมกับเนยใส น้ำผึ้ง และน้ำตาลกรวดสำหรับปรุง เข้าไปถวายพระผู้มีพระภาค พระอานนทเถระนำเอาข้าวนั้นไปบดที่ศิลาแล้ว ปรุงด้วยเนยใส น้ำผึ้ง และน้ำตาลกรวด เสร็จแล้วน้อมเข้าไปถวายแด่พระผู้มีพระภาค ขณะเดียวกันนั้น เหล่าเทวดาได้เติมทิพโอชาลงในข้าวที่พระอานนทเถระปรุงแล้วนั้น พระผู้มีพระภาคทรงเสวยข้าวนั้น

ถามว่า “คราวนั้น พระอานนทเถระยังไม่ได้เป็นผู้อุปัฏฐากพระผู้มีพระภาคมิใช่หรือ”.

ตอบว่า “ใช่ ยังมิได้เป็น ทั้งยังไม่ได้รับตำแหน่งพุทธุปัฏฐากเลย ที่จริง ๒๐ พรรษาแรกในปฐมโพธิกาลนั้น พระผู้มีพระภาคยังไม่มีผู้อุปัฏฐากประจำ บางคราวมีท่านพระนาคสมาลเถระคอยอุปัฏฐาก บางคราวมีท่านพระนาคิตเถระคอยอุปัฏฐาก บางคราวมีท่านพระเมฆิยเถระคอยอุปัฏฐาก บางคราวมีท่านพระอุปวาณเถระคอยอุปัฏฐาก บางคราวมีท่านพระสาคตเถระคอยอุปัฏฐาก บางคราวมีท่านพระสุนักขัตตเถระพระโอรสของพระเจ้าลิจฉวีคอยอุปัฏฐาก ส่วนพระอานนทเถระจะเข้าอุปัฏฐากเวลาที่พระเถระเหล่านั้นติดกิจบางอย่าง พระผู้มีพระภาคพิจารณาเห็นว่าท่านพระ อานนทเถระเป็นผู้เหมาะสม จึงแต่งตั้งให้เป็นพุทธุปัฏฐาก

ถามว่า “ในเวลาข้าวยากหมากแพง พวกมนุษย์เกิดความอุตสาหะทำบุญกันมาก แม้ตนเองก็ไม่บริโภค จัดเตรียมไว้ถวายแก่ภิกษุเท่านั้น มิใช่หรือ แต่ทำไมคราวนี้ จึงไม่พากันถวายภิกษาแม้แต่ทัพพีเดียว แม้เวรัญช พราหมณ์ผู้อาราธนาให้พระผู้มีพระภาคอยู่จำพรรษา เกิดลืมหรืออย่างไร จึงไม่ถวายภัตตาหารแก่ผู้พระมีพระภาคและภิกษุสงฆ์”

ตอบว่า “เพราะถูกมารดลใจ มารดลใจเวรัญชพราหมณ์และชาวนครให้หลงลืม ในรัศมี ๑ โยชน์ อันเป็นที่สถานที่เที่ยวบิณฑบาตของภิกษุ จึงทำให้มนุษย์ลืมทำกิจที่ควรทำ แม้แต่สามีจิกรรม”

ถามว่า “พระผู้มีพระภาคไม่ทรงทราบหรือว่า ชาวเมืองถูกมารดลใจ”

ตอบว่า “ทรงทราบอยู่”

ถามาว่า “เมื่อทรงทราบเช่นนั้น ทำไมไม่ทรงไปจำพรรษาที่เมืองจัมปา สาวัตถี หรือราชคฤห์เป็นต้น”

ตอบว่า “ไม่ว่าเมืองไหนที่พระผู้มีพระภาคจะไปจำพรรษา มารก็จะดลใจมนุษย์ในที่นั้นให้หลงลืม ทราบมาว่า มารได้ผูกใจอาฆาตพระผู้มีพระภาค ส่วนเมืองเวรัญชานี้ พระองค์ก็ทรงทราบล่วงหน้าว่า พวกพ่อค้าม้าจะสงเคราะห์ภิกษุทั้งหลายได้ จึงทรงประทับอยู่จำพรรษาที่เมืองเวรัญชานี้”

ถามว่า “มารไม่สามารถดลใจพวกพ่อค้าม้าได้หรือ”

ตอบว่า “สามารถ แต่ว่าพ่อค้าม้าเหล่านั้นมาถึง ก็เมื่อมารคลายฤทธิ์ดลใจแล้ว”

ถามว่า “เพราะเหตุใด มารจึงไม่กลับมาดลใจอีกล่ะ”

ตอบว่า “เพราะหมดความสามารถ มารไม่สามารถจะทำลายภิกษาที่บุคคลนำไปถวายเจาะจงพระตถาคตได้ ความจริงแล้ว ไม่มีใครจะทำลาย ๔ อย่างเหล่านี้ได้

(๑) ไม่มีใครสามารถทำลายนิพัทธทาน คือภิกษาที่บุคคลนำไปจำเพาะเจาะจงพระพุทธเจ้า หรือปัจจัย ๔ อันเป็นวัตถุทานที่ถวายไว้แล้ว

(๒) ไม่มีใครสามารถทำลายพระชนมชีพของพระพุทธเจ้าทั้งหลายได้

	พุทธประเพณี
อสฺโสสิ โข ภควา อุทฺทฺขลสทฺทนฺ. ชานนฺตาปิ ตถาคตา ปุจฺฉนฺติ, ชานนฺตาปิ น ปุจฺฉนฺติ; กาลนฺ วิทิตฺวา ปุจฺฉนฺติ, กาลนฺ วิทิตฺวา น ปุจฺฉนฺติ; อตฺถสญฺหิตนฺ ตถาคตา ปุจฺฉนฺติ, โน อนตฺถสญฺหิตนฺ. อนตฺถสญฺหิเต เสตุฆาโต ตถาคตานนฺ.	พระผู้มีพระภาคทรงสดับเสียงครก พระตถาคต ทั้งหลายทรงทราบเรื่อง ตรัสถามก็มี ไม่ตรัสถามก็มี ทรงทราบกาลอันควร ตรัสถามก็มี ไม่ตรัสถามก็มี ตรัสถามเรื่องที่เป็นประโยชน์ ไม่ตรัสถามเรื่องที่ไม่เป็นประโยชน์ เพราะพระตถาคตเจ้าทั้งหลายทรงขจัดเรื่องที่ไม่เป็นประโยชน์เสียด้วยอริยมรรคแล้ว
ทฺวีหากาเรหิ พุทฺธา ภควนฺโต ภิกฺขู ปฏิปุจฺฉนฺติ "ธมฺมนฺ วา เทเสสฺสาม, สาวกานนฺ วา สิกฺขาปทนฺ ปญฺญเปสฺสามา"ติ.	พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลายสอบถามภิกษุทั้งหลายด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ จะทรงแสดงธรรมอย่างหนึ่ง จะทรงบัญญัติ สิกขาบทแก่พระสาวกอย่างหนึ่ง

(๓) ไม่มีใครสามารถทำลายอนุพยัญชนะ ๘๐ หรือพระรัศมีที่ซ่านออก ๑ วาโดยรอบ เนื่องจากรัศมีของดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ เทวดา พรหม หรือมาร พอเข้าใกล้พระรัศมีที่แผ่ซ่านออกจากอนุพยัญชนะของพระ พุทธองค์ข้างละ ๑ วา ก็จะหมดอานุภาพลง

(๔) ไม่มีใครสามารถทำลายพระสัพพัญญุตญาณของพระพุทธเจ้าได้

เมื่อเป็นเช่นนั้น พระผู้มีพระภาคก็ได้เสวย หมู่ภิกษุก็ได้ฉันภิกษาหารที่มารไม่สามารถจะทำลายได้นั้น"

อสฺโสสิ โข ภควา อุทฺทฺขลสทฺทนฺ :- มาวันหนึ่งพระผู้มีพระภาคทรงได้สดับเสียงครกที่ภิกษุใช้โขกตำอาหารฉัน จึงตรัสถามพระอานนทเถระว่า "อานนท์ นั่นเสียงครกมิใช่หรือ"

ชานนฺตาปิ ตถาคตา ปุจฺฉนฺติ :- พระตถาคตแม้จะทรงทราบอยู่ ก็ตรัสถามเพื่อจะทรงเฉลยให้เข้าใจ

โดยปรกติพระตถาคตทั้งหลาย แม้ทรงทราบอยู่ แต่เมื่อมีเหตุแห่งการถาม จึงจะตรัสถาม แต่ถ้าเหตุแห่งการถามไม่มี ก็จะไม่ตรัสถาม เพราะว่าสิ่งที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่ทรงทราบนั้น ไม่มีเลย

กาลนฺ วิทิตฺวา ปุจฺฉนฺติ ... โน อนตฺถสญฺหิตนฺ :- เมื่อทรงทราบว่าถึงเวลาจะตรัสถามแล้ว จึงตรัสถาม หากยังไม่ถึงเวลา ก็จะไม่ตรัสถาม เมื่อจะตรัสถาม ย่อมตรัสถามแต่คำที่ประกอบด้วยประโยชน์ อิงอาศัยประโยชน์ อิงอาศัยเหตุ ไม่ตรัสถามคำที่ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ เพราะคำที่ไม่มีประโยชน์นั้น ทรงกำจัดได้แล้วด้วยมรรคนั่งเอง

อนตฺถสญฺหิเต เสตุฆาโต ตถาคตานนฺ :- พระตถาคตทั้งหลายทรงกำจัดเรื่องที่ไม่เป็นประโยชน์ด้วยมรรคที่เชื่อว่า**เสตุ**, ท่านเรียกมรรคว่า "เสตุ", เสตุฆาโต จึงแปลว่า การกำจัดด้วยมรรค

ทฺวีหากาเรหิ พุทฺธา ภควนฺโต ภิกฺขู ปฏิปุจฺฉนฺติ :- พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสถามภิกษุทั้งหลายเพราะเหตุ ๒ ประการ, **ทฺวีหากาเรหิ** เป็นสนธิ ตัดบทออกเป็น ทฺวีหิ อากาเรหิ, **อากาเรหิ** เท่ากับ **การเณหิ** แปลว่า เพราะเหตุทั้งหลาย

ธมฺมนฺ วา เทเสสฺสาม, สาวกานนฺ วา สิกฺขาปทนฺ ปญฺญเปสฺสาม :- พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสถามเพราะเหตุ ๒ ประการ คือ

(๑) เพราะจักทรงแสดงธรรมว่า "เราจักแสดงสูตรที่ประกอบด้วยอัตถุปปัตติเหตุ คือเรื่องที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า หรือชาดกที่ประกอบด้วยเหตุแห่งบุรพกิจ คือความประพฤติในอดีตชาติ"

อถ โข ภควา อายสฺมนฺตํ อานนฺทํ อามนฺเตสิ “กึ นุ โข โส อานนฺท อุทุกฺขล-สทฺโท”ติ.

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกพระอานนท์มารับสั่งถามว่า “นั่น เสียงครกใช่ไหม อานนท์”

อถ โข อายสฺมา อานนฺโท ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสิ. “สาธุ สาธุ อานนฺท, ตุมฺเหหิ อานนฺท สปฺปุริเสหิ วิชิตํ. ปจฺฉิมา ชนตา สาลิมํโสทนํ อติมญฺญิสฺสตี”ติ.

พระอานนท์จึงกราบทูลเรื่องนั้นให้ทรงทราบ “อานนท์ ดีแล้วๆ พวกเธอเป็นสัตบุรุษ ชนะได้เด็ดขาดแล้ว ข้าวสาลีเจือด้วยเนื้อ เพื่อนพรหมจารีในภายหลังจะพากันดูหมิ่น”

พระมหาโมคคัลลานะเปล่งสีหนาท

[๑๗] อถ โข อายสฺมา มหา-โมคฺคลฺลาโน, เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ; อุปสงฺกมิตฺวา ภควนฺตํ อภิวาเทตฺวา เอกมนฺตํ นิสีทิ. เอกมนฺตํ นิสินฺโน โข อายสฺมา

[๑๗] ครั้งนั้น ท่านพระมหาโมคคัลลานะเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ครั้นถึงแล้วได้ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคแล้วนั่งลง ณ ที่สมควร ท่านพระมหาโมคคัลลานะผู้นั่งอยู่ ณ ที่สมควรแล้ว

(๒) เพราะจักทรงบัญญัติสิกขาบทแก่พระสาวกทั้งหลายว่า “เราจักทำโทษที่ภิกษุล่วงเกินให้ปรากฏด้วยการถามแล้วบัญญัติสิกขาบทคือข้อห้ามและข้ออนุญาตทั้งหนักและเบาแก่ภิกษุทั้งหลาย”

สาธุ สาธุ อานนฺท :- เมื่อพระอานนท์กราบทูลเรื่องนั้นให้ทรงทราบแล้ว พระผู้มีพระภาคจึงตรัสทำให้พระอานนท์เบาใจว่า “ดีแล้ว ดีแล้ว อานนท์” ตรัสประทานสาธุการแล้ว ทรงแสดงธรรมรับรองเหตุอย่างหนึ่งใน ๒ อย่างนั้นว่า “อานนท์ พวกเธอเป็นสัปบุรุษ ชนะเด็ดขาดแล้ว เพื่อนพรหมจารีรุ่นหลัง จักไม่ดูหมิ่นข้าวสาลีและข้าวคลุกเนื้ออีก”

ตุมฺเหหิ อานนฺท สปฺปุริเสหิ วิชิตํ :- พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “อานนท์ ในคราวเกิดทุพภิกขภัย ข้าวปลาหายาก อย่างนี้ พวกเธอเป็นสัปบุรุษ เอาชนะด้วยการแก้ไขสถานการณ์ได้ง่าย (สลฺลหุกวุตฺติต) และด้วยธรรมเครื่องกล่อมเกลานี้

ถามว่า “เอาชนะอะไร”

ตอบว่า “เอาชนะทุพภิกขภัย ชนะความโลภ ชนะการทำตัวตามปรารถนา (อิจฉาจาร)”

ถามว่า “เอาชนะอย่างไร”

ตอบว่า “แม้ภิกษุรูปเดียว ก็ไม่คิดหรือคับแค้นใจว่า ‘เมืองเวรัญชานี้หาภิกษาหารได้ยาก ส่วนบ้าน นิคม หรือเมืองอื่นๆ ที่อยู่รอบๆนี้ กลับมีภิกษาหารอุดมสมบูรณ์ เราน่าจะหลีกไปสู่ที่นั่นแล้วฉันสบาย’ จึงเป็นการเอาชนะทุพภิกขภัยอย่างนี้”

ถามว่า “เอาชนะความโลภอย่างไร”

ตอบว่า “ภิกษุแม้รูปเดียวก็ไม่เคยคิดจะขาดพรรษา หนีไปสู่บ้าน นิคม หรือเมืองอื่น ด้วยความโลภในอาหาร จึงเป็นการชนะความโลภอย่างนี้”

ถามว่า “เอาชนะการทำตัวตามปรารถนาอย่างไร”

ตอบว่า “ภิกษุแม้รูปเดียว ก็ไม่เคยคิดว่า เราจักหนีจากเมืองเวรัญชานี้ ไปอยู่บ้าน นิคม หรือเมืองอื่นสัก ๒-๓ เดือน อวดอุตตริมนุสสธรรมของกันและกันว่า ‘ภิกษุโน้นได้ปฐมฌาน ... ได้อภิญญา ๖’ เมื่อได้ลาภสักการะอิ่มท้องแล้วค่อยประพฤติสมณธรรมภายหลัง” จึงเป็นการเอาชนะการทำตัวตามปรารถนาอย่างนี้

[๑๗] **อายสฺมา** :- ผู้มีอายุ, บทนี้เป็นคำกล่าวด้วยความรัก ความเคารพ และความยำเกรง

มหาโมคฺคลฺลาโน :- มหาโมคคัลลานะ เป็นชื่อของพระเถระผู้เป็นอัครสาวกฝ่ายซ้ายของพระผู้มีพระภาค, **มหา**

มหาโมคฺคลฺลาโน ภควนฺตํ เอตทโวจ “เอตรหิ ภนฺเต เวรญฺชา ทุพฺภิกฺขา, ทฺวีหิติกา เสตฏฺฐิกา สลากาวุตฺตา, น สุกรา อุญฺเฉน ปคฺคเหน ยาเปตุํ. อิมิสฺสา ภนฺเต มหาปถวิยา เหฏฺฐิมตลํ สมฺปนฺนํ, เสยฺยถาปิ ขุทฺทมธุ์ อนีลกํ, เอวมสฺสาทํ. สาธาหํ ภนฺเต ปถวึ ปริวตฺเตยฺยํ. ภิกฺขู ปปฺปฏโกชํ ปริภุญฺชิสฺสนฺตี”ติ.	ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า “เวลานี้เมืองเวรัญชาเกิดข้าวยากหมากแพง ประชาชนมีความเป็นอยู่แร้นแค้น ใช้สลากปันส่วนซื้ออาหาร ล้มตายกันกระดูกขาวเกลื่อน ยากที่พระอริยะจะบิณฑบาตยังชีพได้ พระพุทธเจ้าข้า พื้นดินใต้มหาปฐพีนี้มีโอชะ มีรสอร่อย เหมือนน้ำผึ้งหวี่ที่ ไม่มีตัวอ่อน ขอประทานพระวโรกาส ข้าพระพุทธเจ้า จะพลิกแผ่นดิน เพื่อให้ภิกษุทั้งหลายได้ฉันง้วนดิน”

หมายถึง ผู้มีคุณมาก, โมคฺคลฺลาน เป็นชื่อโคตรของท่าน

เอตทโวจ :- ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้กราบทูลคำที่ควรกราบทูลแด่พระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บัดนี้ ... ยากที่พระอริยะจะบิณฑบาตยังชีพได้”

ถามว่า “ท่านพระมหาโมคคัลลานเถระได้กราบทูลคำนี้ เพราะเหตุใด”

ตอบว่า “เพราะท่านบวชแล้ว ในวันที่ ๗ จึงได้บรรลุสาวกบารมีญาณ ทั้งพระศาสดาก็ทรงแต่งตั้งท่านไว้ในตำแหน่งพระ อัครสาวก เพราะเห็นว่าท่านเป็นผู้มีฤทธิ์มาก เนื่องจากท่านมีฤทธิ์มากจึงคิดว่า ‘เมืองเวรัญชา นี้หาภิกษาหารได้ยาก ภิกษุทั้งหลาย ก็พากันลำบาก ทำไมเราไม่พลิกแผ่นดินให้ภิกษุทั้งหลายอาศัยฉันง้วนดิน’ ท่านก็คิดออกว่า ‘ขณะที่เราอาศัยอยู่ใกล้พระผู้มีพระภาค ครั้นจะทำอะไรโดยพลการ ไม่กราบทูลให้ทรงทราบก่อน เห็นจะไม่เหมาะ ดูจะกลายเป็นการแข่งดี’ ท่านจึงกราบทูลพระผู้มีพระภาคเช่นนั้น”

อิมิสฺสา ภนฺเต มหาปถวิยา เหฏฺฐิมตลํ สมฺปนฺนํ :- ท่านพระมหาโมคคัลลานเถระกราบทูลพระผู้มีพระภาคต่อไปว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ใต้พื้นแผ่นดินใหญ่นี้ อุดมสมบูรณ์ มีรสอร่อย หอมหวาน”

เสยฺยถาปิ ขุทฺทมธุ์ อนีลกํ :- พระเถระกราบทูลพร้อมกับการอุปมาให้เห็นว่า “เปรียบเหมือนน้ำหวานในรังผึ้งเล็กที่ไม่มีตัวอ่อน”, ขุทฺทมธุ คือน้ำหวานที่ผึ้งเล็กเก็บสะสมไว้, ขุทฺทก คือ ขุทฺทกมกฺขิกา แปลว่ามิ้มหรือผึ้งมิ้มหรือผึ้งเล็ก, มธุ มธุร สาทุรส แปลว่าน้ำหวานหรือน้ำผึ้ง, อนีลก คือ นิมฺมกฺขิก นิมฺมกฺขิกณฺฑก แปลว่าไม่มีตัวอ่อนอยู่แล้ว หมายถึงน้ำผึ้งที่ใสบริสุทธิ์ไม่มีน้ำเลี้ยงตัวอ่อนปะปนอยู่. น้ำผึ้งชนิดนี้เป็นน้ำผึ้งชั้นดี เลิศรส มีโอชะกว่าน้ำผึ้งทุกชนิด

เอวมสฺสาทํ :- เป็นสนธิ ตัดออกเป็น เอวํ อสฺส อิทํ, น้ำผึ้งเล็กมีรสหวานฉันใด ง้วนดินใต้พื้นปฐพีก็มีรสหวานฉันนั้น

สาธาหํ ภนฺเต ปถวึ ปริวตฺเตยฺยํ, ภิกฺขู ปปฺปฏโกชํ ปริภุญฺชิสฺสนฺติ :- ท่านพระมหาโมคคัลลานเถระทูลขออนุญาตว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์จะขออนุญาตพลิกแผ่นดิน เอาส่วนข้างล่างขึ้นมาไว้ข้างบน เพื่อให้ภิกษุทั้งหลายได้ฉันง้วนดิน”. **ปปฺปฏโกชํ** คือ **ปถวิมณฺฑ** แปลว่าง้วนดิน โอชะในดิน ดินที่มีรสชาติดี มีคุณค่าทางอาหาร

สาธาหํ :- เป็นบทสนธิ ตัดเป็น สาธุ อหํ, ขอพระราชทานพระวโรกาส ข้าพระพุทธองค์ (จะพลิกแผ่นดิน)

สุนฺทเร ทฬฺหิกมฺเม จา- ยาจเน สมฺปฏิจฺฉเน
สชฺชเน สมฺปหํสายํ สาธฺวาภิเธยฺยลิงฺคิกํ. (ธาน. ๗๙๐)

สาธุศัพท์เป็นอภิเธยยลิงค์ คือเป็นได้ทั้ง ๓ ลิงค์ มีอรรถ ๖ อย่าง (๑) **สุนทระ** ความดี เช่น **สาธุ ธมฺมรุจิ ราชา สาธุ ปญฺญาณวา นโร** (ขุ.ชา. ๒๘/๑๐๑/๑๗) พระราชาชอบใจธรรมจึงจะดี นรชนมีความรอบรู้จึงจะดี (๒) **ทัฬหิกัมมะ** การกระทำให้มั่นคง เช่น **เตนาวุโส สาริปุตฺต สุณาหิ สาธุกํ มนสิ กโรหิ** (องฺ.ปญฺจก. ๒๒/๑๖๙) ท่านสารีบุตรผู้มีอายุ ถ้าเช่นนั้น ท่านจงฟัง จงใส่ใจให้ดี (๓) **อายาจนะ** การอ้อนวอน เช่น **สาธุ เม ภนฺเต ภควา สงฺขิตฺเตน ธมฺมํ เทเสตุ** (สํ.สฬา. ๑๘/๖๔/๓๔) ขอพระพุทธานุญาต พระผู้มีพระภาคทรงโปรดแสดงธรรมแก่

“เย ปน เต โมคฺคลฺลาน ปจฺวินิสฺสิตา ปาณา, เต กถํ กริสฺสสี”ติ.	“ในแผ่นดินมีสัตว์อาศัยอยู่ เธอจักทำอย่างไรกับสัตว์เหล่านั้น โมคคัลลานะ”
“เอกาหํ ภนฺเต ปาณึ อภินิมฺมินิสฺสามิ, เสยฺยถาปิ มหาปจฺวี, เย ปจฺวินิสฺสิตา ปาณา, เต ตตฺถ สงฺกาเมสฺสามิ, เอเกน หตฺเถน ปจฺวึ ปริวตฺเตสฺสามี”ติ.	“ข้าพระพุทธเจ้าจักเนรมิตฝ่ามือข้างหนึ่งให้เป็นเช่นแผ่นดินใหญ่ ย้ายเหล่าสัตว์ที่อาศัยแผ่นดินอยู่ไปรวมกันที่ฝ่ามือนั้น แล้วใช้มืออีกข้างหนึ่งพลิกแผ่นดิน พระพุทธเจ้าข้า”
“อลํ โมคฺคลฺลาน, มา เต รุจฺจิ ปจฺวึ ปริวตฺเตตุํ, วิปลฺลาสมฺปิ สตฺตา ปฏิลเภยฺยุ”นฺติ.	“อย่าเลย โมคคัลลานะ เธออย่าพอใจที่จะพลิกแผ่นดินเลย หมู่สัตว์จะเข้าใจผิดได้”
“สาธุ ภนฺเต สพฺโพ ภิกฺขุสงฺโฆ อุตฺตรกุรุํ ปิณฺฑาย คจฺเฉยฺยา”ติ.	“ขอประทานพระวโรกาสให้ภิกษุสงฆ์ทุกรูปไปบิณฑบาตในอุตตรกุรุทวีปเถิด พระพุทธเจ้าข้า”
[“เย ปน เต โมคฺคลฺลาน ภิกฺขู อนิทฺธิมนฺโต, เต กถํ กริสฺสสี”ติ. “ตถาหํ ภนฺเต กริสฺสามิ, ยถา สพฺเพ ภิกฺขู คจฺฉิสฺสนฺตี”ติ.]	[“เธอจักทำอย่างไร กับภิกษุที่ไม่มีฤทธิ์” “ข้าพระพุทธเจ้าจักทำให้ภิกษุสงฆ์ทุกรูปไปได้ พระพุทธเจ้าข้า”]
“อลํ โมคฺคลฺลาน มา เต รุจฺจิ สพฺพสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส อุตฺตรกุรุํ ปิณฺฑาย คมน”นฺติ.	“อย่าเลย โมคคัลลานะ เธออย่าพอใจการที่จะพาภิกษุสงฆ์ทุกรูปไปบิณฑบาตที่อุตตรกุรุทวีปเลย”

ข้าพระพุทธองค์โดยย่อด้วยเถิด พระพุทธเจ้าข้า (๔) **สัมปฏิจฉนะ** การรับคำ เช่น **สาธุ ภนฺเตติ โข โส ภิกฺขุ ภควโต ภาสิตํ อภินนฺทิตฺวา อนุโมทิตฺวา** (ม.อุ. ๑๔/๘๖/๖๗) ภิกษุนั้นกล่าวชื่นชมยินดีพระพุทธภาษิตของพระผู้มีพระภาคว่า สาธุ พระพุทธเจ้าข้า (๕) **สัชชนะ** คนดี เช่น **สาธุชฺชเนหิ ปวตฺเตตพฺพํ** (อุทาน.อฏ. ๑/๔/๔๙) สาธุชนพึงยังการสนทนาปราศัยให้เป็นไป (๖) **สัมปหังสา** ความยินดี เช่น **สาธุ สาธุ สาริปุตฺต** (ที.ปา. ๑๑/๓๔๙/๒๔๐) สารีบุตร ดีแล้ว ดีแล้ว

เย ปน เต ... :- พระผู้มีพระภาค แม้ไม่ประสงค์จะอนุญาต เพื่อให้พระเถระบันลือสีหนาท จึงตรัสถามว่า “โมคคัลลานะ เธอจะทำกับสัตว์ที่อาศัยอยู่ในแผ่นดินอย่างไร ให้ดำรงอยู่ในอากาศ หรือให้พักอยู่สถานที่ใด”

เอกาหํ ภนฺเต ... :- พระเถระประกาศอิทธานุภาพของตนที่ได้รับตำแหน่งเอตทัคคะ จึงกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์จักเนรมิตมือข้างหนึ่งให้เป็นเหมือนแผ่นดินใหญ่ ให้สัตว์ทั้งหลายอาศัยอยู่บนฝ่ามือนั้น”

อลํ โมคฺคลฺลาน ... สตฺตา ปฏิลเภยฺยุ :- พระผู้มีพระภาคทรงคัดค้านคำขอของพระเถระว่า “อย่าเลย โมคคัลลานะ เธออย่าพอใจที่จะพลิกแผ่นดินเลย หมู่สัตว์จะพากันเข้าใจผิดไป”

ถามว่า “เข้าใจผิดอย่างไร” ตอบว่า “เข้าใจผิดว่า นี้เป็นแผ่นดินหรือไม่ใช่หนอ นี้เป็นบ้าน นิคม ชนบท นา สวน ของเรา หรือของคนอื่นหนอ เป็นต้น”

สาธุ ภนฺเต ... คจฺเฉยฺย :- เมื่อพระเถระกราบทูลขออย่างนี้ไม่ได้ ก็กราบทูลขออย่างอื่นอีกว่า “ขอให้ภิกษุสงฆ์ทุกรูปไปบิณฑบาตที่อุตตรกุรุทวีปด้วยเถิด พระพุทธเจ้าข้า”

เย ปน เต ... กริสฺสสิ :- พระผู้มีพระภาคไม่ตรัสว่า “อย่าเลย” แต่ก็ตรัสว่า “ภิกษุที่ไม่มีฤทธิ์ล่ะ เธอจะทำอย่างไร”

ถามว่า “ถ้าพระผู้มีพระภาคทรงอนุญาต พระโมคคัลลานเถระจะทำอย่างไร” ตอบว่า “พระเถระจะอธิษฐานให้

[๑๘] อถ โข อายสฺมโต สาริปุตฺตสฺส รโหคตสฺส ปฏิสลฺลีนสฺส เอวํ เจตโส ปริวิตกฺโก อุทปาทิ “กตเมสานํ โข พุทฺธานํ ภควนฺตานํ พฺรหฺมจริยํ น จิรฏฺฐิติกํ อโหสิ; กตเมสานํ พุทฺธานํ ภควนฺตานํ พฺรหฺมจริยํ จิรฏฺฐิติกํ อโหสี”ติ.

เหตุให้พรหมจรรย์ดำรงอยู่นานและไม่นาน

[๑๘] ครั้งนั้น ท่านพระสารีบุตรหลีกเร้นอยู่ในที่สงัด รำพึงขึ้นมาอย่างนี้ว่า “พรหมจรรย์ ของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าพระองค์ไหนดำรงอยู่ไม่นาน ของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าพระองค์ไหนดำรงอยู่นาน”

มหาสมุทรเล็กลงมีขนาดเท่ากับเหมืองแล้ว ให้ภิกษุก้าวเท้าข้ามได้ แล้วย่อหนทางจากต้นสะเดามุ่งหน้าสู่อุตตรกุรุทวีป ให้ภิกษุทั้งหลายบิณฑิบาตได้อย่างสบายทั้งไปและกลับ เหมือนเข้าไปสู่โคจรคามตามปรกติ”

[๑๘] **อถ โข อายสฺมโต สาริปุตฺตสฺส ...** :- ส่วนท่านพระสารีบุตรเถระขณะหลีกไปอยู่ในที่สงัดนั้น ได้รำพึงขึ้นว่า “พรหมจรรย์ของพระพุทธเจ้าพระองค์ไหนดำรงอยู่ไม่นาน ของพระพุทธเจ้าพระองค์ไหนดำรงอยู่ได้นาน”

รโหคตสฺส :- ไปสู่ที่เงียบสงัด, **ปฏิสลฺลีนสฺส** :- หลีกเร้นอยู่แต่ผู้เดียว

อุทปาทิ :- เกิดขึ้นแล้ว, เป็นกิริยาอาขยาต มาจาก อุ+อ+ปท คติมฺหิ+ย+อี, ลง ทฺ อาคม (ยวมทน-ตรลา จาคมา), วุทธิ อ ที่ ป เป็น อา (อญฺเญสุ จ), ลบ ย ปัจจัย และรัสสะ อี เป็น อิ (กฺวจิ ธาตุ...)

ถามว่า “พระสารีบุตรเถระไม่สามารถวินิจฉัยความปริวิตกด้วยตนเองหรือ”

ตอบว่า “ทั้งสามารถ ทั้งไม่สามาร, เนื่องจากท่านพระสารีบุตรเถระสามารถวินิจฉัยเหตุได้เพียงว่า ‘ธรรมดาพระศาสนาของพระพุทธเจ้าเหล่านี้ดำรงอยู่ไม่นาน ของพระพุทธเจ้าเหล่านี้ดำรงอยู่ได้นาน’ แต่ไม่สามารถวินิจฉัยได้ว่า ‘พระศาสนาดำรงอยู่ไม่นานเพราะเหตุอะไร ดำรงอยู่ได้นานเพราะเหตุอะไร’ ถึงอย่างไร เหตุนั้นก็ไม่เป็นที่หนักใจของพระเถระผู้เป็นอัครสาวก ผู้อยู่ในสถานที่เดียวกับพระผู้มีพระภาค ครั้นจะทำการวินิจฉัยเสียเอง ก็เท่ากับการทิ้งตราชั่งแล้วชั่งด้วยมือของตนเอง ท่านจึงเข้าไปกราบทูลถามพระผู้มีพระภาค เพื่อให้ตรัสบอกเหตุนั้น”

กตเมสานํ โข พุทฺธานํ ... :- บรรดาพระพุทธเจ้า มีพระวิปัสสีเป็นต้น ที่ล่วงไปแล้ว พรหมจรรย์ของพระพุทธเจ้าพระองค์ไหน ตั้งอยู่ไม่นาน ...

ทานสฺมึ พฺรหฺมจริยํ **อปฺปมญฺญาสุ สาสเน**
เมถุนารติยํ เวยฺยา- **วจฺเจ สทารตุฏฺฐิยํ**
ปญฺจสีลาริยมคฺโค- **โปสถงฺคธีตีสุ จ.** (ธาน. ๗๘๓)

พฺรหฺมจริยศัพท์มีอรรถ ๑๐ อย่าง คือ (๑) **ทานะ** ทาน เช่น **ตํ เม วตฺถุ ตํ ปน พฺรหฺมจริยํ ตสฺส สุจิณฺณสฺส อยํ วิปาโก** (ขุ.ชา. ๒๗/๑๗๖/๔๔๙) นั้นเป็นวัตถุของเรา นั้นเป็นทานของเรา นี้เป็นวิบากแห่งวัตถุและทานนั้นอันเราประพฤติดีแล้ว (๒) **อัปปมัญญา** พรหมวิหารธรรม เช่น **ตํ โข ปน ปญฺจสิข พฺรหฺมจริยํ น นิพฺพิทาย น วิราคาย ... ยาวเทว พฺรหฺมโลกุปปตฺติยา** (ที.มหา. ๑๐/๓๒๙/๒๑๔) ปัญจสิขะ แต่ว่าพรหมวิหารธรรมนั้น ไม่เป็นไปเพื่อนิพพิทา เพื่อวิราคะ ... แต่เป็นไปเพียงเพื่อบังเกิดในพรหมโลก (๓) **สาสนะ** พระศาสนา เช่น **ตยิทํ ภนฺเต ภควโต พฺรหฺมจริยํ อิทฺธญฺเจว ผีตญฺจ วิตฺถาริตํ พาหุชญฺญํ ปุถุภูตํ ยาว เทวมนุสฺเสสุ สุปฺปกาสิตํ** (สํ.มหา. ๑๙/๘๒๒/๒๒๙) ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ก็บัดนี้พระศาสนาของพระผู้มีพระภาคสมบูรณ์แล้ว แพร่หลาย กว้างขวาง รู้กันโดยมาก แน่นหนา จนกระทั่งมวลเทวดาและมนุษย์รู้จักดีแล้ว (๔) **เมถุนารติ** การงดเว้นจากเมถุน เช่น **ปเร อพฺรหฺมจารี ภวิสฺสนฺติ, มยเมตฺถ พฺรหฺมจาริโน ภวิสฺสาม** (ม.มู. ๑๒/๑๐๔/๗๕) ชนเหล่าอื่นจักเสพเมถุนธรรม ในข้อนี้เราทั้งหลายจักประพฤติพรหมจรรย์ (๕) **เวยยาวัจจะ** การขวนขวาย เช่น **เตน เม พฺรหฺมจริเยน ปุญฺญํ ปาณิมฺหิ อิชฺฌติ** (ขุ.เปต. ๒๖/๒๖๙/๑๘๒) บุญย่อมสำเร็จบนฝ่ามือของท่าน เพราะการขวนขวายนั้น (๖) **สทาร-ตุฏฺฐิ**

อถ โข อายสฺมา สาริปุตฺโต สายนฺหสมยํ ปฏิสลฺลานา วุฏฺฐิโต เยน ภควา, เตนุปสงฺกมิ; อุปสงฺกมิตฺวา ภควนฺตํ อภิวาเทตฺวา เอกมนฺตํ นิสีทิ. เอกมนฺตํ นิสินฺโน โข อายสฺมา สาริปุตฺโต ภควนฺตํ เอตทโวจ "อิธ มยฺหํ ภนฺเต รโหคตสฺส ปฏิสลฺลีนสฺส เอวํ เจตโส ปริวิตกฺโก อุทปาทิ 'กตเมสานํ โข พุทฺธานํ ภควนฺตานํ พฺรหฺมจริยํ น จิรฏฺฐิติกํ อโหสิ, กตเมสานํ พุทฺธานํ ภควนฺตานํ พฺรหฺมจริยํ จิรฏฺฐิติกํ อโหสี'ติ. 'กตเมสานํ นุ โข ภนฺเต พุทฺธานํ ภควนฺตานํ พฺรหฺมจริยํ น จิรฏฺฐิติกํ อโหสิ, กตเมสานํ พุทฺธานํ ภควนฺตานํ พฺรหฺมจริยํ จิรฏฺฐิติกํ อโหสี"'ติ.

ครั้นเวลาเย็นจึงออกจากที่พักเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ครั้นถึงแล้วได้ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคแล้วนั่งลง ณ ที่สมควร ท่านพระสารีบุตรผู้นั่งอยู่ ณ ที่สมควรแล้ว ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า "พระพุทธเจ้าข้า เมื่อข้าพระองค์หลีกเร้นอยู่ในที่สงัด ได้เกิดความรำพึง ขึ้นมาอย่างนี้ว่า 'พรหมจรรย์ของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าพระองค์ไหนดำรงอยู่ไม่นาน ของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าพระองค์ไหนดำรงอยู่นาน' พรหมจรรย์ของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าพระองค์ไหนดำรงอยู่ไม่นาน ของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าพระองค์ไหนดำรงอยู่นาน พระพุทธเจ้าข้า"

"ภควโต จ สาริปุตฺต วิปสฺสิสฺส ภควโต จ สิขิสฺส ภควโต จ เวสฺสภุสฺส พฺรหฺมจริยํ น จิรฏฺฐิติกํ อโหสิ. ภควโต จ สาริปุตฺต กกุสนฺธสฺส ภควโต จ โกณาคมนสฺส ภควโต จ กสฺสปสฺส พฺรหฺมจริยํ จิรฏฺฐิติกํ อโหสี"ติ.

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "สารีบุตร พรหม-จรรย์ของพระพุทธเจ้าวิปัสสี พระพุทธเจ้าสิขี พระพุทธเจ้าเวสสภู ดำรงอยู่ไม่นาน พรหมจรรย์ ของพระพุทธเจ้ากกุสันธะ พระพุทธเจ้าโกนา-คมนะ และพระพุทธเจ้ากัสสปะ ดำรงอยู่นาน"

ความพอใจในภรรยาตน เช่น **มยญฺจ ภริยํ นาติกฺกมาม, อมฺเห จ ภริยา นาติกฺกมนฺติ, อญฺญตฺร ตาหิ พฺรหฺมจริยํ จราม, ตสฺมา หิ อมฺหํ ทหรา น มิยฺยเร** (ขุ.ชา. ๒๗/๙๗/๒๒๕) พวกเราไม่นอกใจภรรยา ถึงภรรยาก็ไม่นอกใจพวกเรา พวกเราประพฤติพรหมจรรย์คือความพอใจในภรรยาตนนั้น เพราะเหตุนี้แหละ ความเป็นหนุ่มของพวกเราจึงไม่หมดไป (๗) **ปัญจสีละ** ศีล ๕ เช่น **เอวํ โข ตํ ภิกฺขเว ติตฺติริยํ นาม พฺรหฺมจริยํ อโหสิ** (วิ.จูฬ. ๗/๓๑๑/๘๒) ภิกษุทั้งหลาย วัตรจริยานี้แล ได้ชื่อว่า ศีล ๕ ของนกกระทา (๘) **อริยมัคคะ** อริยมรรค เช่น **อิทํ โข ปน เม ปญฺจสิข พฺรหฺมจริยํ เอกนฺตนิพฺพิทาย วิราคาย ... อยเมว อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค** (ที.มหา. ๑๐/๓๒๙/๒๑๔) ปัญจสิขะ ก็อริยมรรคของเรานี้ ย่อมเป็นไปเพื่อนิพพิทาโดยส่วนเดียว เพื่อวิราคะ ฯเปฯ นี้เป็นทางอันประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐ (๙) **อุโปสถังคะ** องค์อุโบสถ เช่น **หีเนน พฺรหฺมจริเยน ขตฺติเย อุปปชฺชติ** (ขุ.ชา. ๒๘/๔๒๙/๑๖๖) บุคคลย่อมบังเกิดในขัตติยสกุล เพราะองค์อุโบสถขั้นต่ำ (๑๐) **ธิติ** ความเพียร เช่น **อภิชานามิ โข ปนาหํ สาริปุตฺต จตุรงฺค-สมนฺนาคตํ พฺรหฺมจริยํ จริตา, ตปสฺสิสฺสุทำ โหมิ** (ม.มู. ๑๒/๑๕๕/๑๑๙) สารีบุตร เราย่อมเข้าใจ จึงบำเพ็ญเพียรอันประกอบด้วยองค์ ๔ และบำเพ็ญตบะ

อถ โข อายสฺมา สาริปุตฺโต... เอตทโวจ :- เวลาเย็นวันนั้น พระสารีบุตรเถระออกจากที่หลีกเร้น เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค กราบทูลให้พระพุทธองค์ทรงทราบถึงความปริวิตกของตน

ภควโต จ สาริปุตฺต วิปสฺสิสฺส ... น จิรฏฺฐิติกํ อโหสิ :- พระผู้มีพระภาคทรงทราบความปริวิตกของท่านพระสารีบุตรก่อนแล้ว เมื่อพระเถระกราบทูลถาม จึงตรัสตอบเช่นนี้

เมื่อพระสารีบุตรเถระจะทูลถามปัญหาต่อไปอีก จึงกราบทูลว่า "โก นุ โข ภนฺเต เหตุ, โก ปจฺจโย" เป็นต้น

[๑๙] “โก นุ โข ภนฺเต เหตุ, โก ปจฺจโย, เยน ภควโต จ วิปสฺสิสฺส ภควโต จ สิขิสฺส ภควโต จ เวสฺสภุสฺส พฺรหฺม จริยํ น จิรฏฺฐิติกํ อโหสี”ติ.	[๑๙] “อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้พรหมจรรย์ของพระพุทธเจ้าวิปัสสี พระพุทธเจ้าสิขี และพระพุทธเจ้าเวสสภู ดำรงอยู่ไม่นาน พระพุทธเจ้าข้า”
“ภควา จ สาริปุตฺต วิปสฺสี ภควา จ สิขี ภควา จ เวสฺสภู กิลาสุโน อเหสุ๋ สาวกานํ วิตฺถาเรน ธมฺมํ เทเสตุ๋. อปฺปกญฺจ เนสํ อโหสิ สุตฺตํ เคยฺยํ เวยฺยากรณ๋ คาถา อุทานํ อิติวุตฺตกํ ชาตกํ อพฺภุตธมฺมํ เวทลฺลํ. อปญฺญตฺตํ สาวกานํ สิกฺขาปทํ. อนุทฺทิฏฺฐ๋ ปาติโมกฺขํ.	“สารีบุตร พระพุทธเจ้าวิปัสสี พระพุทธเจ้าสิขี พระพุทธเจ้าเวสสภู ทรงผ่อนคลายที่จะแสดงธรรมโดยพิสดารแก่สาวก สุตตะ เคยยะ เวยยากรณะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาดก อัพภูตธรรม เวทัลละ ของพระพุทธเจ้าทั้ง ๓ พระองค์จึงมีน้อย มิได้ทรงบัญญัติสิกขาบทไว้แก่สาวก ไม่มีการแสดงปาติโมกข์

[๑๙] **โก นุ โข ภนฺเต เหตุ, โก ปจฺจโย** :- เป็นคำทูลถามเหตุว่า “อะไรหนอเป็นเหตุ เป็นปัจจัย พระพุทธเจ้าข้า”, ศัพท์ที่มีความหมายว่า “เหตุ” มีหลายศัพท์ เช่น เหตุ การณ ปจฺจย นิมิตฺต ฐาน ปท พีช นิพนฺธน นิทาน ปภว สมฺภว เสตุ เป็นต้น, เหตุ กับ ปจฺจโย มีความหมายเหมือนกัน ที่พระเถระกล่าวเช่นนั้น เป็นการใช้โวหารที่มีถ้อยคำสละสลวย

เหตุ มีวิเคราะห์ศัพท์ว่า **หิโนติ คจฺฉติ ปริณมติ การิยรูปตฺตนฺติ เหตุ** สิ่งที่เปลี่ยนแปลงไปเป็นผล ชื่อว่าเหตุ (หิ คติมฺหิ+ตุ, วุทธิ อิ เป็น เอ). **หิโนติ วา ปติฏฺฐาติ ผลํ เอตฺถาติ เหตุ** หรือสิ่งอันเป็นที่ตั้งของผล ชื่อว่าเหตุ (หิ ปติฏฺฐายํ+ตุ). **หิโนติ วา ปวตฺตติ ผลํ เอเตนาติ เหตุ** หรือธรรมที่เป็นเหตุให้ผลเป็นไป ชื่อว่าเหตุ (หิ คติมฺหิ+ตุ, วุทธิ อิ เป็น เอ)

ปจฺจย มีวิเคราะห์ศัพท์ว่า **ปฏิจฺจ ผลเมตสฺมา เอตีติ ปจฺจโย** เหตุที่ผลอาศัยเป็นไป ชื่อว่าปัจจยะ (ปติ + อิ คติมฺหิ+อ, อาเทศ ติ เป็น จ, ซ้อน จฺ, วุทธิ อิ ธาตุเป็น เอ, อาเทศ เอ เป็น อย)

ภควา จ สาริปุตฺต วิปสฺสี ... :- พระผู้มีพระภาคประสงค์จะแสดงถึงเหตุปัจจัยนั้น จึงตรัสคำเหล่านี้

กิลาสุโน อเหสุ๋ :- พระพุทธเจ้าทั้งหลายมีพระวิปัสสีเป็นต้น จะว่าย่อหย่อนเกียจคร้านในการแสดงธรรมแก่พระสาวกก็มิใช่ เพราะความเกียจคร้าน หรือความพยายามของพระพุทธเจ้าทั้งหลายจะย่อหย่อน ก็หาไม่ พระพุทธเจ้าทั้งหลายเมื่อทรงแสดงธรรมแก่หมู่ชนในจักรวาลหนึ่ง สองจักรวาล หรือจักรวาลทั้งสิ้น ย่อมทรงแสดงธรรมด้วยพระอุตสาหะเสมอกัน พอเห็นว่าบริษัทมีจำนวนน้อยแล้ว จะทรงลดความพยายามลงก็หาไม่ พอเห็นว่าบริษัทมีจำนวนมากขึ้น จึงจะพยายามเพื่อแสดงธรรมก็หาไม่ ดุจสีหราช พักผ่อนตลอด ๗ วันแล้ว ออกไปหาอาหาร จะเห็นสัตว์เล็กหรือสัตว์ใหญ่ก็ตาม ก็ย่อมไล่ล่าด้วยความเร็วเสมอกัน ฉันนั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมทรงแสดงธรรมแก่บริษัทไม่ว่าจะมีจำนวนน้อยหรือมากก็ตาม ที่เป็นเช่นนั้นเพราะทรงใฝ่ใจด้วยอุตสาหะอยู่ว่า “หมู่ชนผู้ตระหนักในธรรม อย่าได้เสื่อมถอยไปเลย” แต่ก็ไม่ทรงแสดงธรรมโดยพิสดาร ให้เหมือน วลาหกตกพรั่งพรูลงมา ยังมหาสมุทรสาครให้เต็มเปี่ยม

ถามว่า “เพราะเหตุใด” ตอบว่า “เพราะสัตว์ทั้งหลายในสมัยนั้น มีอายุยืนยาว มีธุลีคือกิเลสแฝงอยู่ในปัญญาจักษุน้อยเบาบาง พอได้สดับธรรมที่ประกอบด้วยสัจจะ ๔ แม้คาถาเดียว ย่อมบรรลุธรรมได้ เพราะเหตุนั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลายมีพระวิปัสสีเป็นต้น จึงไม่ทรงแสดงธรรมโดยพิสดาร เมื่อเป็นเช่นนั้น นวังคสัตถุศาสน์ของพระพุทธเจ้าเหล่านั้น คือ สุตตะ เคยยะ เวยยากรณะ คาถา อุทานะ อิติวุตตกะ ชาตกะ อัพภูตธัมมะ และ เวทัลละ จึงมีน้อย”

สุตฺตํ เคยฺยํ เวยฺยากรณ๋ คาถุทานิติวุตฺตกํ
ชาตกพฺภุตเวทลฺลํ นวงฺคํ สตฺถุสาสนํ. (ที.ปา.อ. ๔/๒๐)

นวังคสัตถุศาสน์ คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้ามีองค์ ๙ คือ

(๑) **สุตตะ** ได้แก่ พระพุทธพจน์ข้อหนึ่งๆ ทั้งสิ้น
สุตฺตนฺติ สามญฺญวิธิ, สพฺพสฺสาปิ หิ พุทฺธวจนสฺส สุตฺตนฺติ อยํ สามญฺญวิธิ.
คำว่า สุตตะ เป็นวิธีกำหนดตามธรรมดา, จริงอยู่ แม้พระพุทธพจน์ทั้งสิ้น ให้กำหนดเรียกข้อหนึ่งๆว่าสุตตะ

(๒) **เคยยะ** ได้แก่ พระพุทธพจน์ข้อที่มีทั้งคาถา (ร้อยกรอง) และจุณณียะ (ร้อยแก้ว)
สคาถกํ สุตฺตํ เคยฺยํ.
สุตตะข้อที่มีจุณณิยะพร้อมทั้งคาถา เรียกว่า เคยยะ

(๓) **เวยยากรณะ** ได้แก่ พระพุทธพจน์ข้อที่มีแต่จุณณียะ
นิคฺคาถกํ สุตฺตํ เวยฺยากรณํ.
สุตตะข้อที่ไม่มีคาถา (มีแต่จุณณิยะ) เรียกว่า เวยยากรณะ

(๔) **คาถา** ได้แก่ พระพุทธพจน์ข้อที่มีแต่คาถา
ธมฺมปทาทิเกวลคาถาพนฺธา คาถา.
สุตตะข้อที่ประพันธ์ด้วยคาถาล้วนๆ มีธรรมบทเป็นต้น เรียกว่า คาถา

(๕) **อุทานะ** ได้แก่ พระพุทธพจน์ข้อที่เป็นพระดำรัสที่ทรงเปล่งด้วยโสมนัสจิต
โสมนสฺสญาณมยิกคาถาปฏิสํยุตฺตํ อุทานํ.
สุตตะข้อที่ประกอบด้วยคาถาอันเปล่งออกด้วยโสมนัสและญาณ เรียกว่า อุทานะ

(๖) **อิติวุตตกะ** ได้แก่ พระพุทธพจน์ข้อที่แสดงซ้ำสุตตะเดิม
วุตฺตํ เหตนฺติ อาทิวจนสมฺพนฺธํ อิติวุตฺตกํ.
สุตตะข้อที่ประกอบด้วยคำว่า ข้อนี้ได้กล่าวไว้แล้ว (ซ้ำกับสุตตะก่อน) เป็นต้น เรียกว่า อิติวุตตกะ

(๗) **ชาตกะ** ได้แก่ พระพุทธพจน์ข้อที่แสดงอดีตชาติของพระองค์เอง
ภควโต อตีตชาตีสุ จริยานุภาวปฺปกาสกํ ชาตกํ.
สุตตะข้อที่ประกาศจริยานุภาพในอดีตชาติของพระผู้มีพระภาค เรียกว่า ชาตกะ

(๘) **อัพภูตธัมมะ** ได้แก่ พระพุทธพจน์ข้อที่ทรงแสดงพร้อมกับปาฏิหาริย์
อพฺภุตธมฺมปฏิสํยุตฺตสุตฺตวิเสสํ อพฺภุตํ.
สุตตะข้อที่แตกต่างจากสุตตะอื่นเพราะประกอบด้วยปาฏิหาริย์ เรียกว่า อัพภุตะ

(๙) **เวทัลละ** ได้แก่ พระพุทธพจน์ข้อที่ทรงแสดงปัญญาญาณเครื่องตรัสรู้ธรรม
เวทสฺส ลภาปนโต กิญฺจิ สุตฺตนฺตํ เวทลฺลํ.
สุตตะข้อที่ทำให้ได้เวทคือปัญญา เรียกว่า เวทัลละ (วิ.ฏี. ๑/๖๑/๑๔๓)

อปญฺญตฺตํ สาวกานํ สิกฺขาปทํ :- ไม่ทรงบัญญัติสิกขาบทแก่พระสาวก, สิกขาบทคือข้อบังคับด้วยอำนาจอาบัติ ๗ กอง ที่ควรบัญญัติโดยสมควรแก่โทษนั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลายมีพระวิปัสสีเป็นต้น ไม่ได้ทรงบัญญัติไว้แก่พระสาวกทั้งหลาย เพราะไม่พากันทำความผิด

อนุทฺทิฏฺฐํ ปาติโมกฺขํ :- ไม่มีการแสดงพระปาฏิโมกข์, พระปาฏิโมกข์คือข้อบังคับก็ไม่ได้แสดง(สวด)ทุกกึ่งเดือน ทรงแสดงเฉพาะโอวาทปาฏิโมกข์เท่านั้น แม้โอวาทปาฏิโมกข์ก็ไม่ได้แสดงทุกกึ่งเดือน พระผู้มีพระภาควิปัสสีทรงแสดงโอวาทปาฏิโมกข์ ๖ เดือนต่อครั้ง และทรงแสดงด้วยพระองค์เอง พระสาวกก็ไม่ได้นำไปแสดงต่อ ภิกษุสงฆ์ในชมพูทวีปทั้งสิ้นมาชุมนุมลงอุโบสถในที่แห่งเดียวกัน คือในอุทยานเขมมฤคทายวันชื่อพันธุมดีใกล้ราชธานี ซึ่งเป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้าวิปัสสี อีกทั้งอุโบสถนั้นก็ลงเป็นสังฆอุโบสถอย่างเดียว ไม่เคยลงเป็นคณะอุโบสถ บุคคลอุโบสถ ปาริสุทธิอุโบสถ อธิษฐานอุโบสถ ในชมพูทวีปเวลานั้น มีวัดอยู่ถึง ๘,๔๐๐๐ วัด แต่ละวัดมีภิกษุสงฆ์พำนักอยู่หมื่นรูปบ้าง

เตสํ พุทฺธานํ ภควนฺตานํ อนฺตรธาเนน พุทฺธานุพุทฺธานํ สาวกานํ อนฺตรธาเนน เย เต ปจฺฉิมา สาวกา นานานามา นานาโคตฺตา นานาชจฺจา นานากุลา ปพฺพชิตา, เต ตํ พฺรหฺมจริยํ ขิปฺปญฺเญว อนฺตรธาเปสุ.	เมื่อหมดพระพุทธเจ้าและสาวกผู้ตรัสรู้ตามแล้ว สาวกชั้นหลังๆ ต่างชื่อ ต่างโคตร ต่างชาติ วรรณะ ได้เข้ามาบวช จากต่างตระกูล เธอเหล่านั้นพาให้พรหมจรรย์สูญสิ้นไปเร็วพลัน

สองหมื่นรูปบ้าง สามหมื่นรูปบ้าง มากกว่านี้บ้าง, พวกเทวดาเที่ยวบอกวันอุโบสถในที่นั้นๆว่า “ท่านทั้งหลาย บัดนี้ล่วงเลยไป ๑ ปี ๒ ปี ๓ ปี ๔ ปี ๕ ปี ปีนี้เป็นปีที่ ๖ เมื่อดิถีเดือนเพ็ญมาถึง พวกท่านควรไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเพื่อลงประชุมทำอุโบสถ” ภิกษุรูปที่มีอิทธานุภาพก็ไปด้วยอานุภาพของตน ส่วนรูปที่ไม่มีก็ไปได้ด้วยอานุภาพของเทวดา

ถามว่า “ภิกษุไปด้วยอานุภาพของเทวดาได้อย่างไร” ตอบว่า “ภิกษุผู้อยู่ใกล้สมุทรทางทิศปราจีน ทิศปัจฉิม ทิศอุดร หรือทิศทักษิณ บำเพ็ญคมิยวัตรแล้ว ถือเอาบาตรจีวร เพียงคิดว่า จะไป พวกเธอก็ไปปรากฏอยู่ในโรงอุโบสถในขณะจิตตุปบาทนั้นนั่นเอง ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคแล้วนั่งอยู่อย่างเป็นระเบียบดูงาม”

เมื่อหมู่ภิกษุประชุมพร้อมกันแล้ว พระผู้มีพระภาคทรงปรารภแสดงโอวาทปาฏิโมกข์ ๓ คาถาว่า

ขนฺตี ปรมํ ตโป ติติกฺขา	ความอดทน คือความอดกลั้น เป็นธรรมเผากิเลสอย่างยิ่ง
นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา	พระพุทธเจ้าทั้งหลายกล่าวนิพพานว่าเป็นธรรมอันเยี่ยม
น หิ ปพฺพชิโต ปรูปฆาตี	ผู้ทำร้ายผู้อื่น ไม่ชื่อว่าเป็นบรรพชิต
น สมโณ โหติ ปรํ วิเหฐยนฺโต	ผู้เบียดเบียนผู้อื่นอยู่ ไม่ชื่อว่าเป็นสมณะ
สพฺพปาปสฺส อกรณํ, กุสลสฺส อุปสมฺปทา	การไม่ทำบาปทั้งสิ้น การทำกุศลให้ถึงพร้อม
สจิตฺตปริโยทปนํ, เอตํ พุทฺธาน สาสนํ	การทำจิตของตนให้ผ่องใส เหล่านี้เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย
อนูปวาโท อนูปฆาโต, ปาติโมกเข จ สำวโร	การไม่กล่าวร้าย การไม่ทำร้าย การสำรวมในพระปาฏิโมกข์
มตฺตญฺญุตา จ ภตฺตสฺมึ, ปนฺตญฺจ สยนาสนำ	ความเป็นผู้รู้ประมาณในอาหาร การอยู่ในเสนาสนะอันสงัด
อธิจิตฺเต จ อาโยโค, เอตำ พุทฺธาน สาสนำ	และการประกอบเนืองๆในอธิจิต เหล่านี้ เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย (ที.มหา. ๑๐/๙๐/๔๓)

โอวาทปาฏิโมกข์ทั้ง ๓ คาถานี้ มาสู่อุเทสจนถึงศาสนาของพระพุทธเจ้าผู้มีพระชนมายุยืนยาวทั้งหลาย ส่วนพระพุทธเจ้าผู้มีพระชนมายุสั้น คาถาเหล่านี้มาสู่อุเทสเฉพาะในปฐมโพธิกาล ๒๐ พรรษาแรกเท่านั้น เนื่องจากตั้งแต่ทรงบัญญัติสิกขาเป็นต้นมา ก็ทรงแสดงแต่อาณาปาฏิโมกข์เท่านั้น หลังจากนั้นการแสดงโอวาทปาฏิโมกข์ก็มีเฉพาะภิกษุเท่านั้น พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงแสดง

วันหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ปราสาทของนางวิสาขามิคารมารดาในบุพพาราม ได้ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมาว่า “**นทานาหำ ภิกฺขเว อิโต ปรำ อุโปสถำ กริสฺสามิ ปาติโมกฺขำ อุทฺทิสิสฺสามิ, ตุมฺเหวทานิ ภิกฺขเว อิโต ปรำ อุโปสถำ กเรยฺยาถ ปาติโมกฺขำ อุทฺทิเสยฺยาถ. อฏฺฐานเมตำ ภิกฺขเว อนวกาโส ยำ ตถาคโต อปริสุทฺธาย ปริสาย อุโปสถำ กเรยฺย ปาติโมกฺขำ อุทฺทิเสยฺย** (วิ.จุลฺล. ๗/๓๘๖/๒๑๑) ภิกษุทั้งหลาย ตั้งแต่นี้ไป เราจักไม่ทำอุโบสถ ไม่แสดงปาฏิโมกข์ พวกเธอเท่านั้นพากันทำอุโบสถ แสดงปาฏิโมกข์ มิใช่ฐานะ มิใช่โอกาสที่พระตถาคตจะทรงทำอุโบสถ แสดงปาฏิโมกข์ ในบริษัทผู้มีศีลไม่บริสุทธิ์” ตั้งแต่นั้นมา ภิกษุทั้งหลายจึงพากันแสดงอาณาปาฏิโมกข์ คือการลงอุโบสถประชุมฟังภิกขุปาฏิโมกข์มาจนถึงปัจจุบัน ส่วนพระพุทธเจ้า ๓ พระองค์ มีพระวิปัสสีเป็นต้น ไม่ทรงแสดงอาณาปาฏิโมกข์แก่พระสาวก

เตสำ พุทฺธานำ :- พระศาสนาของพระพุทธเจ้าทั้ง ๓ พระองค์เหล่านั้น มีพระวิปัสสีเป็นต้น ตั้งอยู่ได้ไม่นาน
ภควนฺตานำ อนฺตรธาเนน :- เพราะพระผู้มีพระภาคทั้งหลายอันตรธานไป คือขันธ์อันตรธานปรินิพพานไป

เสยฺยถาปิ สาริปุตฺต นานาปุปฺผานิ ผลเก นิกฺขิตฺตานิ สุตฺเตน อสงฺคหิตานิ, ตานิ วาโต วิกิรติ วิธมติ วิทฺธเสติ. ตํ กิสฺส เหตุ, ยถา ตํ สุตฺเตน อสงฺคหิตตฺตา. เอวเมว โข สาริปุตฺต เตสํ พุทฺธานํ ภควนฺตานํ อนฺตรธาเนน พุทฺธานุพุทฺธานํ สาวกานํ อนฺตรธาเนน เย เต ปจฺฉิมา สาวกา นานานามา นานาโคตฺตา นานาชจฺจา นานากุลา ปพฺพชิตา, เต ตํ พฺรหฺมจริยํ ขิปฺปญฺเญว อนฺตรธาเปสุ.	เหมือนดอกไม้นานาพรรณกองอยู่บนแผ่นกระดาน ยังไม่ร้อยด้วยด้าย ย่อมถูกลมพัดกระจัดกระจายไป เพราะเหตุไร เพราะไม่ได้เอาด้ายร้อยไว้ ข้อนี้ ฉันใด เมื่อหมดพระพุทธเจ้าและสาวกผู้ตรัสรู้ตามแล้ว สาวกชั้นหลังๆ ต่างชื่อ ต่างโคตร ต่างชาติ วรรณะ ได้เข้า มาบวชจากต่างตระกูล เธอเหล่านั้นพาให้พรหมจรรย์สูญสิ้นไปเร็วพลันฉันนั้น
อกิลาสุโน จ เต ภควนฺโต อเหสุ สาวเก เจตสา เจโต ปริจฺจ โอวทิตุ. ภูตปุพฺพ	อนึ่ง พระพุทธเจ้าเหล่านั้นไม่ทรงผ่อนคลายที่จะกำหนดจิตของสาวกด้วยพระทัยแล้วทรงสั่งสอน

พุทฺธานุพุทฺธานํ สาวกานํ อนฺตรธาเนน :- เพราะพระสาวกของพระพุทธเจ้าองค์นั้นๆ อันตรธานไป คือ พระสาวกผู้ทันเห็นพระศาสดาดับขันธ์ล้มหายตายจากไป

เย เต ปจฺฉิมา สาวกา :- เหล่าพระปัจฉิมสาวกผู้ถือบวชตามภายหลัง ในสำนักของพระสาวกผู้ทันเห็นพระพุทธเจ้านั้น

นานานามา :- มีชื่อแตกต่างกัน เช่นชื่อว่า พุทธรักขิตะ ธัมมรักขิตะ สังฆรักขิตะ เป็นต้น

นานาโคตฺตา :- มีโคตรแตกต่างกัน เช่น โคตมโคตร โมคคัลลานโคตร เป็นต้น

นานาชจฺจา :- มีชาติแตกต่างกัน เช่น ขัตติยชาติ พราหมณชาติ เป็นต้น

นานากุลา ปพฺพชิตา :- ออกบวชจากตระกูลแตกต่างกัน สูงบ้าง ต่ำบ้าง มีโภคะมาก หรือยากจน เป็นต้น

เต ตํ พฺรหฺมจริยํ ขิปฺปญฺเญว อนฺตรธาเปสุ :- พระปัจฉิมสาวกเหล่านั้น คิดว่า พวกเรามีชื่อ โคตร ชาติเดียวกัน ออกบวชจากตระกูลเดียวกัน จึงพากันรักษาพรหมจรรย์ให้เป็นแบบแผนประเพณีของตน บริหารพระ ปริยัติธรรมไว้ได้นาน ถ้าไม่เป็นเช่นนั้น ปัจฉิมสาวกก็จะเบียดเบียนกัน มีความเห็นขัดแย้งกัน ไม่เอื้อเฟื้อกัน ก็จะปล่อยให้พรหมจรรย์อันตรธานไปโดยพลัน ไม่ยกขึ้นสู่การทำสังคายนา ไม่จรรโรงรักษาไว้ ไม่สืบทอดพระ ปริยัติศาสนา

เสยฺยถาปิ :- เป็นบทนิบาตมีอรรถอุปมา คือเป็นการแสดงความข้อนั้นด้วยการอุปมาว่า “เหมือนดอกไม้นานาพรรณ วางกองอยู่บนแผ่นกระดานแบนๆ ยังไม่ทันร้อยเข้ากันด้วยด้าย พอลมพัดมากระทบ ย่อมปลิวกระจัดกระจายไปตามลม ไม่มีระเบียบ”

วิกิรติ :- เป็นกิริยาอาขยาต แปลว่า พัดให้กระจายไป (วิ + กิร วิกิรเณ + อ + ติ)

วิธมติ :- เป็นกิริยาอาขยาต แปลว่า พัดให้ไปตกที่อื่น (วิ + ธม สทฺทคฺคิสฺโยเค +อ + ติ)

วิทฺธเสติ :- เป็นกิริยาอาขยาต แปลว่า พัดออกไปจากที่ตั้งอยู่ (วิ + ธส ยายเน + เณ + ติ)

ยถา ตํ :- ดอกไม้ที่ยังไม่ได้ร้อยด้วยด้าย ถูกลมพัดพากระจัดกระจายไปในที่ต่างๆ ฉันใด พระปัจฉิมสาวก ก็ฉันนั้น เมื่อแตกต่างกัน และยังไม่ได้ร้อยไว้ด้วยสิกขาบท ย่อมถูกกระแสความคิดเห็นพัดให้กระจัดกระจายกันออกไปในที่ต่างๆ

เอวเมว โข ... อนฺตรธาเปสุ :- เป็นข้ออุปไมยว่า หมู่สาวกภายหลัง เมื่อไม่ทำสังคายนาหลักคำสั่งสอนให้เป็นหมวดหมู่ ด้วยวัคคสังคหะและปัณณาสสังคหะเป็นต้น เรียนเอาแต่ปริยัติที่ตนชอบ ถือปฏิบัติแต่วัตรที่ตนชอบเท่านั้น ส่วนที่เหลือก็ปล่อยให้พินาศไป เมื่อท่านเหล่านั้นดับขันธ์ไป พระศาสนาก็จักอันตรธานไปด้วย

อกิลาสุโน จ เต ภควนฺโต อเหสุ ... โอวทิตุ :- พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “สารีบุตร พระพุทธเจ้าเหล่านั้น

สาริปุตฺต เวสฺสภู ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ อญฺญตรสฺมึ ภึสนเก วนสณฺเฑ สหสฺสํ ภิกฺขุสงฺฆํ เจตสา เจโต ปริจฺจ โอวทติ อนุสาสติ 'เอวํ วิตกฺเกถ, มา เอวํ วิตกฺกยิตฺถ; เอวํ มนสิ กโรถ, มา เอวํ มนสา กตฺถ; อิทํ ปชหถ, อิทํ อุปสมฺปชฺช วิหรถา'ติ. **อถ โข สาริปุตฺต ตสฺส ภิกฺขุสหสฺสสฺส เวสฺสภุนา ภควตา อรหตา สมฺมาสมฺพุทฺเธน เอวํ โอวทิยมานานํ เอวํ อนุสาสิยมานานํ อนุปาทาย อาสเวหิ จิตฺตานิ วิมุจฺจึสุ. ตตฺร สุทํ สาริปุตฺต ภึสนกสฺส วนสณฺฑสฺส ภึสนกตสฺมึ โหติ. โย โกจิ อวีตราโค ตํ วนสณฺฑํ ปวิสติ, เยภุยฺเยน โลมานิ หํสนฺติ.**	สารีบุตร เรื่องเคยเกิดขึ้นแล้ว พระพุทธเจ้าเวสสภู ทรงกำหนดจิตภิกษุสงฆ์แล้ว ทรงสั่งสอนภิกษุสงฆ์ ๑,๐๐๐ รูป ในราวป่าน่าสะพึงกลัวแห่งหนึ่งว่า "เธอทั้งหลายจงพิจารณาเช่นนี้ อย่าพิจารณาอย่างนั้น จงตั้งใจอย่างนี้ อย่าตั้งใจอย่างนั้น จงละสิ่งนี้ จงเข้าถึงสิ่งนี้อยู่เถิด" จิตของภิกษุ ๑,๐๐๐ รูป ที่พระพุทธเจ้าเวสสภูทรงสั่งสอน หลุดพ้นจากอาสวะ เพราะไม่มีความถือมั่น สารีบุตร เพราะราวป่าน่าสะพึงกลัว น่าสยดสยอง จึงมีเรื่องดังนี้ คือ ภิกษุผู้ไม่ปราศจากราคะ เข้าไปราวป่า ส่วนมากเกิดความกลัวขนลุกขนพอง

ทรงท้อพระทัยที่จะกำหนดใจของพระสาวกด้วยพระหฤทัยของพระองค์เองเพื่อจะสั่งสอน

ภึสนเก วนสณฺเฑ :- ราวป่าอันน่าสะพึงกลัว วังเวงน่าหวาดกลัว

เอวํ วิตกฺเกถ :- พวกเธอจงพิจารณากุศลวิตก ๓ มีเนกขัมมวิตกเป็นต้น (วิ+ตกฺก วิตกฺเก+เณ+ถ ปญฺจมี)

มา เอวํ วิตกฺกยิตฺถ :- พวกเธออย่าพิจารณาอกุศลวิตก ๓ มีกามวิตกเป็นต้น (วิ+ตกฺก วิตกฺเก+ณย+อิ+ตฺถ อชฺชตนี)

เอวํ มนสิ กโรถ :- พวกเธอจงทำไว้ในใจว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่สวยงาม (กร กรเณ+โอ+ถ ปญฺจมี)

มา เอวํ มนสา กตฺถ :- พวกเธออย่าทำไว้ในใจว่า เที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตา สวยงาม, มนสากตฺถ ตัดสนธิ ออกได้ ๒ บท คือ มนสิ + อกตฺถ, ลบสระหน้าแล้ว ทำทีฆะสระหลัง (อกตฺถ = อ+กร กรเณ+ตถ หิยฺยตฺตนี)

อิทํ ปชหถ :- พวกเธอจงละอกุศลนี้ (ป+หา จาเค+ถ ปญฺจมี)

อิทํ อุปสมฺปชฺช วิหรถ :- พวกเธอจงเข้าถึง จงได้ จงให้กุศลนี้สำเร็จแล้วอยู่เถิด (วิ+หร วิหาเร+ถ ปญฺจมี)

ตสฺส ภิกฺขุสหสฺสสฺส ... อนุปาทาย อาสเวหิ จิตฺตานิ วิมุจฺจึสุ :- จิตของภิกษุทั้ง ๑,๐๐๐ รูป เคยถือมั่นอาสวะเหล่าใด เมื่อพระพุทธเจ้าเวสสภูทรงสั่งสอนอยู่นั้น ได้หลุดพ้นแล้วจากอาสวะเหล่านั้น เพราะไม่ถือมั่น เมื่อจิตไม่ถือมั่น อาสวะทั้งหลายย่อมไม่ปรากฏ จึงถือว่าจิตหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย (วิมุจฺจึสุ = วิ+มุจ โมจเน+ย+อุ อชฺชตนี)

ภิกษุทั้งหมดเหล่านั้น บรรลุพระอรหันต์ มีจิตเบิกบาน เหมือนดอกปทุมต้องแสงอาทิตย์ฉันนั้น

สุทํ :- เป็นนิบาตในอรรถปทปูรณะ ใส่ให้เต็มบท, บางอาจารย์กล่าวว่า เป็นบทสนธิ ศัพท์เดิมคือ สุ + อิทํ, **สุ** เป็นนิบาตในอรรถปทปูรณะ, **อิทํ** เป็นสัพพนาม, ทำสนธิกันโดยการลบสระหลัง เหมือนกับคำว่า กึสูธ (กึสุ +อิธ)

ตตฺร สุทํ ... ภึสนกตสฺมึ โหติ :- สารีบุตร มีสิ่งนี้อยู่ในไพรสณฑ์อันหวาดกลัวนั้น เพราะมีความน่ากลัว

โย โกจิ อวีตราโค ตํ วนสณฺฑํ ปวิสติ :- ใครก็ตามที่ยังไม่ปราศจากราคะ เข้าไปสู่ไพรสณฑ์นั้น

เยภุยฺเยน โลมานิ หํสนฺติ :- ส่วนมาก ขนลุกขนพอง เพราะมีความวังเวงน่าขนพองสยองเกล้า

อยํ โข สาริปุตฺต เหตุ, อยํ ปจฺจโย, เยน ภควโต จ วิปสฺสิสฺส ภควโต จ สิขิสฺส ภควโต จ เวสฺสภุสฺส พฺรหฺมจริยํ น จิรฏฺฐิติกํ อโหสี”ติ.	สารีบุตร นี้คือเหตุปัจจัยที่ทำให้พรหมจรรย์ของพระพุทธเจ้าวิปัสสี พระพุทธเจ้าสิขี พระพุทธเจ้าเวสสภูดำรงอยู่ไม่นาน”
[๒๐] “โก ปน ภนฺเต เหตุ, โก ปจฺจโย, เยน ภควโต จ กกุสนฺธสฺส ภควโต จ โกณาคมนสฺส ภควโต จ กสฺสปสฺส พฺรหฺมจริยํ จิรฏฺฐิติกํ อโหสี”ติ.	[๒๐] “อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยทำให้พรหมจรรย์ของพระพุทธเจ้ากกุสันธะ พระพุทธเจ้าโกนาคมนะ และพระพุทธเจ้ากัสสปะดำรงอยู่นาน พระพุทธเจ้าข้า”
“ภควา จ สาริปุตฺต กกุสนฺโธ ภควา จ โกณาคมโน ภควา จ กสฺสโป อกิลาสุโน อเหสุ สาวกานํ วิตฺถาเรน ธมฺมํ เทเสตุ. พหุญฺจ เนสํ อโหสิ สุตฺตํ เคยฺยํ เวยฺยากรณํ คาถา อุทานํ อิติวุตฺตกํ ชาตกํ อพฺภุตธมฺมํ เวทลฺลํ, ปณฺณตฺตึ สาวกานํ สิกฺขาปทํ, อุทฺทิฏฺฐํ ปาติโมกฺขํ. เตสํ พุทฺธานํ ภควนฺตานํ อนฺตรธาเนน พุทฺธานุพุทฺธานํ สาวกานํ อนฺตรธาเนน เย เต ปจฺฉิมา สาวกา นานา-นามา นานาโคตฺตา นานาชจฺจา นานากุลา ปพฺพชิตา, เต ตํ พฺรหฺมจริยํ จิรํ ทีฆมทฺธานํ ฐเปสุ.	“สารีบุตร พระพุทธเจ้ากกุสันธะ พระพุทธเจ้าโกนาคมนะ และพระพุทธเจ้ากัสสปะ ไม่ทรงผ่อนคลายที่จะทรงแสดงธรรมโดยพิสดาร แก่สาวก สุตตะ เคยยะ เวยยากรณะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาดก อัพภูตธรรม เวทัลละ ของพระพุทธเจ้า ๓ พระองค์ จึงมีมาก ทรงบัญญัติสิกขาบทไว้แก่สาวก มีการแสดงปาติโมกข์ เมื่อหมดพระพุทธเจ้าและสาวกผู้ตรัสรู้ตามแล้ว สาวกชั้นหลังๆ ต่างชื่อ ต่างโคตร ต่างชาติวรรณะ ได้เข้ามาบวชจากต่างตระกูล เธอเหล่านั้นพาให้พรหมจรรย์ดำรงอยู่นาน
เสยฺยถาปิ สาริปุตฺต นานาปุปฺผานิ ผลเก นิกฺขิตฺตานิ สุตฺเตน สุสงฺคหิตานิ, ตานิ วาโต น วิกิรติ น วิธมติ น วิทฺธํเสติ. ตํ กิสฺส เหตุ, ยถา ตํ สุตฺเตน สุสงฺคหิตตฺตา.	เหมือนดอกไม้นานาพรรณกองอยู่บนแผ่นกระดานเอาด้ายร้อยไว้ ย่อมไม่ถูกลมพัดกระจัดกระจายไป เพราะเหตุไร เพราะเอาด้ายร้อยไว้ ข้อนี้ฉันใด

อยํ เหตุ อยํ ปจฺจโย :- นี้เป็นเหตุเป็นปัจจัย

พระพุทธเจ้าวิปัสสี มีพระชนมายุ ๘๔,๐๐๐ ปี แม้พระสาวกก็มีอายุประมาณนั้น พระศาสนาของพระองค์มีอายุ ๑๖๐,๐๐๐ ปี, พระพุทธเจ้าสิขี มีพระชนมายุ ๗๐,๐๐๐ ปี แม้พระสาวกของพระองค์มีก็อายุประมาณนั้น พระศาสนาของพระองค์มีอายุ ๑๔๐,๐๐๐ ปี, พระพุทธเจ้าเวสสภู มีพระชนมายุ ๖๐,๐๐๐ ปี แม้พระสาวกของพระองค์มีก็อายุประมาณนั้น พระศาสนาของพระองค์มีอายุ ๑๒๐,๐๐๐ ปี, แม้จะนับอายุพระศาสนาเป็นปีได้นานก็จริง แต่การสืบต่ออายุพระศาสนาของแต่ละพระองค์นั้น ได้ ๒ ช่วงอายุคนเท่านั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “พระศาสนาของพระพุทธเจ้าทั้ง ๓ พระองค์นั้น ดำรงอยู่ไม่นาน”

[๒๐] **โก ปน ภนฺเต เหตุ โก ปจฺจโย** :- ท่านพระสารีบุตรเถระ เมื่อได้ฟังเหตุที่พระศาสนาของพระพุทธเจ้าทั้ง ๓ พระองค์ ดำรงอยู่ไม่นานเช่นนี้แล้ว ประสงค์จะฟังเหตุที่พระศาสนาของพระพุทธเจ้าทั้ง ๓ พระองค์เหล่าอื่น ดำอยู่ได้นาน จึงทูลถามอีกว่า “อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัย พระพุทธเจ้าข้า”

เอวเมว โข สาริปุตฺต เตสํ พุทฺธานํ ภควนฺตานํ อนฺตรธาเนน พุทฺธานุพุทฺธานํ สาวกานํ อนฺตรธาเนน เย เต ปจฺฉิมา สาวกา นานานามา นานาโคตฺตา นานาชจฺจา นานากุลา ปพฺพชิตา, เต ตํ พฺรหฺมจริยํ จิรํ ทีฆมทฺธานํ ฐเปสุ. อยํ โข สาริปุตฺต เหตุ, อยํ ปจฺจโย, เยน ภควโต จ กกุสนฺธสฺส ภควโต จ โกณาคมนสฺส ภควโต จ กสฺสปสฺส พฺรหฺมจริยํ จิรฏฺฐิติกํ อโหสี”ติ.

เมื่อหมดพระพุทธเจ้า และสาวกผู้ตรัสรู้ตามแล้ว สาวกชั้นหลังๆ ต่างชื่อ ต่างโคตร ต่างชาติ วรรณะ ได้เข้ามาบวชจากต่างตระกูล เธอเหล่านั้นพาให้พรหมจรรย์ดำรงอยู่นานฉันนั้น สารีบุตร นี้คือเหตุปัจจัยที่ทำให้พรหมจรรย์ของพระพุทธเจ้ากกุสันธะ พระพุทธเจ้าโกนาคมนะและพระพุทธเจ้ากัสสปะ ดำรงอยู่นาน”

ทรงปรารภเหตุที่จะบัญญัติสิกขาบท

[๒๑] อถ โข อายสฺมา สาริปุตฺโต อุฏฺฐายาสนา เอกํสํ อุตฺตราสงฺคํ กริตฺวา, เยน ภควา, เตนญฺชลึ ปณาเมตฺวา ภควนฺตํ เอตทโวจ “เอตสฺส ภควา กาโล, เอตสฺส สุคต กาโล, ยํ ภควา สาวกานํ สิกฺขาปทํ ปญฺญาเปยฺย, อุทฺทิเสยฺย ปาติโมกฺขํ, ยถยิทं พฺรหฺมจริยํ อทฺธนิยํ อสฺส จิรฏฺฐิติก”นฺติ.

[๒๑] ลำดับนั้น ท่านพระสารีบุตรลุกขึ้นห่มผ้า เฉวียงบ่า ประนมมือไปทางพระผู้มีพระภาค กราบทูลว่า “ถึงเวลาแล้วพระพุทธเจ้าข้า ที่พระผู้มีพระภาคจะทรงบัญญัติสิกขาบท ทรงยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงแก่พระสาวกอันจะเป็นเหตุให้พรหมจรรย์ดำรงอยู่ได้ยืนนาน”

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบโดยนัยตรงข้ามกันนั้น เป็นเหตุให้พระศาสนาของพระพุทธเจ้าทั้ง ๓ พระองค์เหล่าอื่นดำรงอยู่ได้นาน เพราะพระพุทธเจ้าเองทรงมีพระชนมายุยืนยาว และพระสาวกของพระองค์ก็มีอายุยืนด้วย คือ พระพุทธเจ้ากกุสันธะมีพระชนมายุ ๔๐,๐๐๐ ปี พระพุทธเจ้าโกนาคมนะมีพระชนมายุ ๓๐,๐๐๐ ปี พระพุทธเจ้ากัสสปะมีพระชนมายุ ๒๐,๐๐๐ ปี แม้พระสาวกของพระองค์ก็มีอายุประมาณนั้น พระศาสนาของแต่ละพระองค์ก็สืบทอดกันมาหลายช่วงอายุคน จึงถือว่า ดำรงอยู่ได้นาน

เมื่อเป็นเช่นนี้ การนับว่าพระศาสนาของพระพุทธเจ้าพระองค์ไหนดำรงอยู่ได้นานหรือไม่นานนั้น ไม่ขึ้นอยู่กับอายุของพระพุทธเจ้าที่ยืนยาวเท่านั้น ต้องขึ้นอยู่กับการสืบต่ออายุพระศาสนาได้หลายช่วงอายุคนด้วย เช่นพระพุทธเจ้าของพวกเราองค์ปัจจุบัน แม้จะมีพระชนมายุไม่ยืนยาวเพราะอุบัติขึ้นในช่วงที่คนมีอายุ ๑๐๐ ปี แต่พระศาสนาของพระองค์ก็ยืนยาวหลายช่วงอายุคน

[๒๑] **อถ โข อายสฺมา สาริปุตฺโต ...** :- ท่านพระสารีบุตรได้ฟังเหตุที่พระศาสนาของพระพุทธเจ้า ๓ พระองค์ มีพระกกุสันธะ เป็นต้น ดำรงอยู่ได้นาน ก็เข้าใจดีว่า “การบัญญัติสิกขาบทไว้เท่านั้น เป็นเหตุแห่งการดำรงอยู่ได้นานของพระศาสนา” ประสงค์จะให้เป็นเช่นนั้น จึงกราบทูลอ้อนวอนพระผู้มีพระภาคให้ทรงบัญญัติสิกขาบทไว้

เอกํสํ อุตฺตราสงฺคํ กริตฺวา :- ห่มจีวรเฉวียงบ่า, **เอกํสํ** คือ เอกอํสํ แปลว่า บ่า ไหล่ ข้างเดียว, **อุตฺตราสงฺคํ** เป็นผ้า จีวรสำหรับห่งคลุมร่างกายส่วนบนตั้งแต่ไหล่ลงมาถึงต่ำกว่าเข่า ๔ นิ้วของผู้ห่ม, ส่วน **อนฺตรวาสกํ** เป็นผ้าจีวรสำหรับนุ่งปิด ร่างกายส่วนล่างตั้งแต่เหนือสะดือลงมาถึงต่ำกว่าเข่า ๘ นิ้วของผู้นุ่ง

อญฺชลึ ปณาเมตฺวา :- พนมมือ, ประนมมือ, **ปณาเมตฺวา** มาจาก ป+นมุ นมเน+เณ+ตฺวา
สิกฺขาปทํ ปญฺญาเปยฺย :- บัญญัติสิกขาบท, **ปญฺญาเปยฺย** มาจาก ป+ญา อวโพธเน+ณาเป+เอยฺย
อุทฺทิเสยฺย ปาติโมกฺขํ :- ยกขึ้นแสดงซึ่งปาติโมกข์, **อุทฺทิเสยฺย** มาจาก อุ+ทิส อติสชฺชเน+อ+เอยฺย
อทฺธนิยํ :- ตลอดกาลยาวนาน, อทฺธ+อนีย, อทฺธ แปลว่า กาลนาน

“อาคเมหิ ตฺวํ สาริปุตฺต, อาคเมหิ ตฺวํ สาริปุตฺต, ตถาคโตว ตตฺถ กาลํ ชานิสฺสติ. น ตาว สาริปุตฺต สตฺถา สาวกานํ สิกฺขาปทํ ปญฺญาเปติ, อุทฺทิสติ ปาติโมกฺขํ, ยาว น อิเธกจฺเจ อาสวฏฺฐานียา ธมฺมา สงฺเฆ ปาตุภวนฺติ. ยโต จ โข สาริปุตฺต อิเธกจฺเจ อาสวฏฺฐานียา ธมฺมา สงฺเฆ ปาตุภวนฺติ, อถ สตฺถา สาวกานํ สิกฺขาปทํ ปญฺญเปติ อุทฺทิสฺสติ ปาติโมกฺขํ เตสํเยว อาสวฏฺฐานียานํ ธมฺมานํ ปฏิฆาตาย.	“จงรอไปก่อนเถิดสารีบุตร ตถาคตรู้เวลา ในเรื่องที่จะบัญญัติสิกขาบทนั้น ศาสดาจะยังไม่บัญญัติสิกขาบทแก่สาวก ไม่ยกปาติโมกข์ขึ้นแสดง ตลอดเวลาที่ยังไม่เกิดอาสวัฏฐานิยธรรมบางอย่างในสงฆ์ เมื่อเกิด อาสวัฏฐานิยธรรมบางอย่างในสงฆ์ ตถาคตจึงจะบัญญัติ สิกขาบท จะยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงแก่สาวก เพื่อขจัดธรรมเหล่านั้น
น ตาว สาริปุตฺต อิเธกจฺเจ อาสวฏฺฐานียา ธมฺมา สงฺเฆ ปาตุภวนฺติ, ยาว น สงฺโฆ รตฺตญฺญุมหตฺตํ ปตฺโต โหติ. ยโต จ โข สาริปุตฺต สงฺโฆ รตฺตญฺญุมหตฺตํ ปตฺโต	สารีบุตร อาสวัฏฐานิยธรรมบางอย่างยังไม่เกิดในสงฆ์ ตราบเท่าที่สงฆ์ยังไม่เป็นหมู่ใหญ่เพราะมีภิกษุบวชนาน เมื่อสงฆ์เป็นหมู่ใหญ่เพราะมีภิกษุบวชนาน และมีอาสวัฏฐานิยธรรมบางอย่างเกิดใน

อาคเมหิ ตฺวํ :- เธอจงรอก่อน จงยับยั้งไว้ก่อน ไม่ต้องรีบร้อน, พระผู้มีพระภาคตรัสคำนี้ซ้ำถึง ๒ ครั้ง ด้วยความเอื้อเฟื้อ ทรงตรัสห้ามไว้ก่อน เพราะการบัญญัติสิกขาบทนั้นเป็นวิสัยของพระพุทธเจ้า จะทรงพิจารณาเองว่าควรบัญญัติสิกขาบทเมื่อไร, **อาคเมหิ** เป็นกิริยาอาขยาต มาจาก อา+คมุ คติมฺหิ+อ+หิ

ตถาคโตว ตตฺถ กาลํ ชานิสฺสติ :- พระตถาคตจะรู้เวลาในการบัญญัติสิกขาบทนั้น, **ชานิสฺสติ** มาจาก ญา อวโพธเน+นา+ อิ+สฺสติ, อาเทศ ญา เป็น ชา, ลบสระ อา

น ตาว สาริปุตฺต สตฺถา ... สงฺเฆ ปาตุภวนฺติ :- ตลอดเวลาที่อาสวัฏฐานิยธรรมบางอย่างยังไม่เกิดขึ้นในท่ามกลางสงฆ์, **อาสวัฏฐานิยธรรม** คือธรรมอันเป็นที่ตั้งของอาสวะ หรือธรรมที่มีอาสวะตั้งอยู่ หมายถึงอาสวะคือทุกข์ อาสวะคือกิเลส ที่กำลังเป็นไปในปัจจุบันและอนาคต เช่น การค่อนขอดผู้อื่น ความเดือดร้อนใจ การคุกคามผู้อื่นด้วยกายและวาจาเป็นต้น และอาสวะที่เป็นทุกข์แสนสาหัสในอบาย ตั้งอยู่ในธรรมนั้น

เมื่ออาสวะที่ก่อให้เกิดทุกข์ใดๆ ยังไม่เกิดขึ้นในท่ามกลางสงฆ์ พระพุทธเจ้าก็จะยังไม่บัญญัติสิกขาบท

ถ้าหากบัญญัติสิกขาบทไว้ก่อนที่ภิกษุจะทำความผิด ก็จะถูกคัดค้านค่อนขอดจากผู้อื่นว่า ทำไมพระสมณโคดมจึงบัญญัติ สิกขาบท ทั้งๆที่ยังไม่มีภิกษุทำความเสียหาย เปรียบเหมือนหมอผู้ไม่ฉลาด เรียกบุรุษบางคนที่ยังไม่เป็นฝีมาแล้วกล่าวว่า “มานี่เถิดพ่อมหาจำเริญ หัวฝีใหญ่จักเกิดขึ้นในร่างกายส่วนนี้ของเธอ จักทำให้เธอเจ็บปวดทรมาน เธอจงให้หมอผ่าตัดเยียวยารอไว้ก่อนเถิด” บุรุษนั้นกล่าวว่า “ดีแล้วคุณหมอ ท่านจงรีบป้องกันมันเถิด” หมอจึงทำการผ่าตัดร่างกายส่วนนั้นซึ่งไม่มีโรคอะไร ทำความสะอาดแผลใส่ยา เย็บไว้อย่างเรียบร้อยแล้วกล่าวว่า “เราผ่าตัดทำแผลให้เธอเรียบร้อยแล้ว เธอจงให้ค่ารักษาแก่เราเถิด” เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จะทำให้บุรุษนั้น คัดค้านค่อนขอด ตำหนิติเตียนหมอว่า “หมอโง่นี้รักษาโรคไม่เป็น จะช่วยรักษาโรคให้เราที่ไหน มีแต่ทำให้เราได้รับทุกขเวทนาอย่างเดียว” และจะไม่เห็นว่าหมอนั้นไม่มีคุณอะไรเลย ฉันใด ข้อนี้ก็ฉันนั้น เมื่อโทษยังไม่เกิดขึ้น หากพระศาสดาจะบัญญัติสิกขาบทแก่พระสาวก พระองค์จักไม่พ้นจากอนิฏฐผล ได้รับการค่อนขอดจากผู้อื่นเป็นต้น และคนทั้งหลายก็จะไม่รู้ถึงพระปรีชาสามารถของพระองค์ อีกทั้งสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้แล้วนั้น ก็จักถูกเปลี่ยนแปลงไป

ยโต จ โข สาริปุตฺต อิเธกจฺเจ ... ธมฺมานํ ปฏิฆาตาย :- พระผู้มีพระภาคทรงแสดงกาลอันยังไม่ควร จึงตรัสว่า “ยโต” เป็นต้น, เมื่อใด ในกาลใด มีโทษเกิดขึ้น จึงควรบัญญัติสิกขาบท

โหติ, อถ อิเธกจฺเจ อาสวฏฺฐานียา ธมฺมา สงฺเฆ ปาตุภวนฺติ, อถ สตฺถา สาวกานํ สิกฺขาปทํ ปญฺญเปติ อุทฺทิสติ ปาติโมกฺขํ เตสํเยว อาสวฏฺฐานียานํ ธมฺมานํ ปฏิฆาตาย.	สงฆ์ ตถาคตจะบัญญัติ สิกขาบท จะยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงแก่สาวก เพื่อขจัดธรรมเหล่านั้น
น ตาว สาริปุตฺต อิเธกจฺเจ อาสวฏฺฐานียา ธมฺมา สงฺเฆ ปาตุภวนฺติ, ยาว น สงฺโฆ เวปุลฺลมหตฺตํ ปตฺโต โหติ. ยโต จ โข สาริปุตฺต สงฺโฆ เวปุลฺลมหตฺตํ ปตฺโต โหติ, อถ อิเธกจฺเจ อาสวฏฺฐานียา ธมฺมา สงฺเฆ ปาตุภวนฺติ, อถ สตฺถา สาวกานํ สิกฺขาปทํ ปญฺญเปติ อุทฺทิสติ ปาติโมกฺขํ เตสํเยว อาสวฏฺฐานียานํ ธมฺมานํ ปฏิฆาตาย.	สารีบุตร อาสวัฏฐานิยธรรมบางอย่างยังไม่เกิดในสงฆ์ ตราบเท่าที่สงฆ์ยังไม่เป็นหมู่ใหญ่เพราะแพร่หลาย เมื่อสงฆ์เป็นหมู่ใหญ่เพราะแพร่หลาย และมีอาสวัฏฐานิยธรรมบางอย่างเกิดในสงฆ์ ตถาคตจะบัญญัติสิกขาบท จะยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงแก่สาวก เพื่อขจัดธรรมเหล่านั้น
น ตาว สาริปุตฺต อิเธกจฺเจ อาสวฏฺฐานียา ธมฺมา สงฺเฆ ปาตุภวนฺติ, ยาว น สงฺโฆ ลาภคฺคมหตฺตํ ปตฺโต โหติ. ยโต จ โข สาริปุตฺต สงฺโฆ ลาภคฺคมหตฺตํ ปตฺโต โหติ, อถ อิเธกจฺเจ อาสวฏฺฐานียา ธมฺมา สงฺเฆ ปาตุภวนฺติ, อถ สตฺถา สาวกานํ สิกฺขาปทํ ปญฺญเปติ อุทฺทิสติ ปาติโมกฺขํ เตสํเยว อาสวฏฺฐานียานํ ธมฺมานํ ปฏิฆาตาย.	สารีบุตร อาสวัฏฐานิยธรรมบางอย่างยังไม่เกิดในสงฆ์ ตราบเท่าที่สงฆ์ยังไม่เป็นหมู่ใหญ่เพราะมีลาภสักการะมาก เมื่อสงฆ์เป็นหมู่ใหญ่เพราะมีลาภสักการะมาก และมีอาสวัฏ-ฐานิยธรรมบางอย่างเกิดในสงฆ์ ตถาคตจะบัญญัติสิกขาบท จะยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงแก่สาวก เพื่อขจัดธรรมเหล่านั้น
น ตาว สาริปุตฺต อิเธกจฺเจ อาสวฏฺฐานียา ธมฺมา สงฺเฆ ปาตุภวนฺติ, ยาว น สงฺโฆ พาหุสจฺจมหตฺตํ ปตฺโต โหติ. ยโต จ โข สาริปุตฺต สงฺโฆ พาหุสจฺจมหตฺตํ ปตฺโต โหติ, อถ อิเธกจฺเจ อาสวฏฺฐานียา ธมฺมา สงฺเฆ ปาตุภวนฺติ, อถ สตฺถา สาวกานํ	สารีบุตร อาสวัฏฐานิยธรรมบางอย่างยังไม่เกิดในสงฆ์ ตราบเท่าที่สงฆ์ยังไม่เป็นหมู่ใหญ่เพราะความเป็นพหูสูต เมื่อสงฆ์เป็นหมู่ใหญ่เพราะความเป็นพหูสูต และมีอาสวัฏฐานิยธรรมบางอย่างเกิดในสงฆ์ ตถาคตจะบัญญัติสิกขาบท จะยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงแก่สาวก เพื่อขจัดธรรมเหล่านั้น

รตฺตญฺญุมหตฺตํ :- ความมีจำนวนมากเพราะมีภิกษุผู้บวชนาน,
รตฺตญฺญู :- ผู้รู้ราตรียาวนาน ผู้บวชนาน,
เวปุลฺลมหตฺตํ :- ความมีจำนวนมากเพราะมีแพร่หลาย,
เวปุลฺล :- มีภิกษุแพร่กระจายไปสู่ที่ต่างๆ อย่างกว้างขวาง,
ลาภคฺคมหตฺตํ :- ความมีจำนวนมากเพราะมีลาภสักการะมาก,
ลาภคฺค :- มีภิกษุมากเพราะมีลาภสักการะอุดมสมบูรณ์,
พาหุสจฺจมหตฺตํ :- ความมีจำนวนมากเพราะเป็นพหูสูต,

พาหุสจฺจ :- ความเป็นพหูสูต มาจาก พหุสุต+ณฺย, ลบ ณ, วุทธิ อ เป็น อา, อุ ที่ สุ เป็น อ, ตฺย เป็น จ, ซ้อน จ

สิกฺขาปทำ ปญฺญเปติ อุทฺทิสติ ปาติโมกฺขำ เตสเยว อาสวฏฺฐานียานำ ธมฺมานำ ปฏิฆาตาย.

นิรพฺพุโท หิ สาริปุตฺต ภิกฺขุสงฺโฆ นิราทีนโว อปคตกาฬโก สุทฺโธ ปริโยทาโต สาเร ปติฏฺฐิโต. อิเมสำ หิ สาริปุตฺต ปญฺจนฺนำ ภิกฺขุสตานำ โย ปจฺฉิมโก ภิกฺขุ, โส โสตาปนฺโน อวินิปาตธมฺโม นิยโต สมฺโพธิปรายโณ"ติ.

สารีบุตร ก็ภิกษุสงฆ์ยังไม่มีเสนียด ไม่มีโทษ ไม่มีสิ่งมัวหมอง บริสุทธิ์ ผุดผ่อง ดำรงอยู่ในสารคุณ แท้จริงในภิกษุ ๕๐๐ รูปนี้ ผู้มีคุณธรรมอย่างต่ำก็ชั้นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า"

เสด็จนิเวศน์เวรัญชพราหมณ์

[๒๒] **อถ โข ภควา อายสฺมนฺตำ อานนฺทำ อามนฺเตสิ "อาจิณฺณำ โข ปเนตำ อานนฺท ตถาคตานำ, เยหิ นิมนฺติตา วสฺสำ วสนฺติ, น เต อนปโลเกตฺวา ชนปทจาริกำ ปกฺกมนฺติ. อายามานนฺท เวรญฺชำ พฺราหฺมณำ อปโลเกสฺสามา"ติ. "เอวำ ภนฺเต"ติ โข อายสฺมา**

[๒๒] ต่อมา พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกท่านพระอานนท์มารับสั่งว่า "อานนท์ พระตถาคตทั้งหลายยังมิได้บอกลาผู้ที่นิมนต์ให้อยู่จำพรรษา จะไม่จากไป เรื่องนี้เป็นประเพณีของพระตถาคตทั้งหลาย เราจะไปลาเวรัญชพราหมณ์" พระอานนท์ทูลสนองพระพุทธดำรัสแล้ว

นิรพฺพุโท :- ไม่มีเสนียด ไม่เป็นโจร ไม่เป็นผู้ทุศีล, **นิรพฺพุโธ** มาจาก นิ+รฺ+อพฺพุโท, **อพฺพุท** แปลว่า เสนียด ความชั่ว โจร, ในที่นี้หมายเอาโจร, ภิกษุผู้ทุศีลท่านเรียกว่าเป็นโจร เพราะไม่เป็นสมณะ ลักเอาปัจจัยของคนเหล่าอื่นโดยสำคัญตนว่าเป็นสมณะ

นิราทีนโว :- ไม่มีโทษ ไม่มีอุปัทวะ ยังไม่มีอุปสรรค, **นิราทีนโว** มาจาก นิ+รฺ+อาทีนโว, **อาทีนว** แปลว่า โทษ

อปคตกาฬโก :- ปราศจากคนดำ, ผู้ทุศีลเป็นคนเปรอะเปรื้อน เป็นคนดำ แม้จะมีผิวผุดผ่องดุจทอง ก็เรียกว่าคนดำ เพราะสกปรกเปรอะเปรื้อนด้วยธรรมดำ

สุทฺโธ :- บริสุทธิ์ เพราะไม่มีคนดำคือผู้ทุศีลรวมอยู่ด้วย

ปริโยทาโต :- ผุดผ่อง หมดจด, ภิกษุสงฆ์ยังเป็นผู้บริสุทธิ์ คือมีศีลบริสุทธิ์

สาเร ปติฏฺฐิโต :- ดำรงอยู่ในธรรมอันเป็นสาระ, ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ วิมุตติญาณทัสสนะ ท่านเรียกว่าสาระ

โย ปจฺฉิมโก :- ภิกษุใดมีคุณต่ำที่สุด คือผู้บวชภายหลังสุดในขณะนี้ คือภิกษุจำนวน ๕๐๐ รูป ที่จำพรรษาอยู่เมืองเวรัญชานี้ รูปที่ต่ำโดยคุณ เรียกว่า ปจฺฉิมโก

โส โสตาปนฺโน :- ภิกษุรูปนั้น เป็นพระโสดาบัน เป็นผู้เข้าถึงกระแสแห่งอริยมรรค, **โสต** ในที่นี้แปลว่ากระแส เช่น **นทีโสต** กระแสน้ำ, **ธมฺมโสต** กระแสธรรม, **อริยมคฺคโสต** กระแสแห่งอริยมรรค

อวินิปาตธมฺโม :- ไม่มีธรรมที่จะทำให้ตกไปในอบายแล้ว, **วินิปาต** แปลว่า ให้ตกไปในอบาย

นิยโต สมฺโพธิปรายโณ :- เป็นผู้แน่นอน มีการตรัสรู้ในวันข้างหน้า เพราะพระโสดาบันนั้นคือผู้จะได้ตรัสรู้อริยมรรคชั้นสูงที่เหลืออีก ๓ ชั้น ในวันข้างหน้าอย่างแน่นอน

[๒๒] **ภควา อายสฺมนฺตำ อานนฺทำ อามนฺเตสิ** :- เมื่อทรงอธิบายให้ท่านพระสารีบุตรยอมรับแล้ว พอ

อานนฺโท ภควโต ปจฺจสฺโสสิ. **อถ โข ภควา นิวาเสตฺวา ปตฺตจีวร-มาทาย อายสฺมตา อานนฺเทน ปจฺฉาสมเณน, เยน เวรญฺชสฺส พฺราหฺมณสฺส นิเวสนํ, เตนุปสงฺกมิ; อุปสงฺกมิตฺวา ปญฺญตฺเต อาสเน**	ครั้นแล้ว พระผู้มีพระภาคทรงครองผ้าอันตรวาสก ถือบาตรและจีวร มีพระอานนท์ตามเสด็จ เสด็จพระพุทธดำเนินไปถึงนิเวศน์ของเวรัญชพราหมณ์ ครั้นถึงแล้วจึงประทับนั่งบนอาสนะ

ปวารณาออกพรรษา พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเรียกเตือนพระอานนท์ให้รู้

อาจิณฺณ :- เป็นความประพฤติที่เป็นธรรมเนียมของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

ธรรมเนียมที่เคยประพฤติต่อกันมา มี ๒ อย่าง คือ (๑) **พุทธาจิณณะ** ธรรมเนียมของพระพุทธเจ้า (๒) **สาวกาจิณณะ** ธรรมเนียมของพระสงฆ์สาวก

พุทธาจิณณะ มีดังนี้ พระตถาคตทั้งหลายหากยังไม่ได้บอกอำลาบุคคลที่นิมนต์ตนไว้ จะไม่เสด็จหลีกไปสู่ที่จาริก หากเสด็จ ก็จะเสด็จไปในบริเวณ ๓ มณฑล มณฑลใดมณฑลหนึ่ง คือ (๑) **มหามณฑล** มณฑลที่มีพื้นที่กว้างใหญ่ประมาณ ๙๐๐ ตารางโยชน์ (๒) **มัชฌิมมณฑล** มณฑลที่มีพื้นที่พอปานกลางประมาณ ๖๐๐ ตารางโยชน์ (๓) **อันติมมณฑล** มณฑลที่มีพื้นที่น้อยประมาณ ๓๐๐ ตารางโยชน์

เวลาเสด็จ ถ้าทรงประสงค์จะเสด็จไปสู่คามและนิคมต่างๆในมหามณฑล ก็ทรงปวารณาในวันเพ็ญกลางเดือนอัสสยุชะ (เดือน ๑๑) แล้วเสด็จไปเพื่อรับอามิสทานและทรงแสดงพระธรรมเทศนาเพื่อเพิ่มพูนกุศลอันเป็นวิถีทางให้เข้าถึงนิพพานแก่มหาชนชาวคามและนิคมนั้นๆ เป็นเวลา ๙ เดือน, เวลาที่สมถะและวิปัสสนาของภิกษุทั้งหลายยังไม่แก่กล้า ก็ทรงรออยู่ ทรงปวารณาในวันเพ็ญกลางเดือนกัตติกา (เดือน ๑๒) แล้วเสด็จออกเดือนมิคสิระ (เดือนอ้าย) ไปสู่คามและนิคมต่างๆในมัชฌิมมณฑล เป็นเวลา ๘ เดือน, ถ้าเวไนยสัตว์ที่จะทรงโปรดนั้น มีอินทรีย์ยังไม่แก่กล้า ก็ทรงรออยู่ จนถึงเดือนปุสสะ (เดือนยี่) แล้วจึงเสด็จออกไปสู่คามและนิคมต่างๆ เพื่อทรงโปรดเวไนยสัตว์เหล่านั้นในอันติมมณฑล เป็นเวลา ๗ เดือน

ไม่ว่าพระพุทธองค์จะเสด็จไปในมณฑลใดก็ตาม ทรงปลดเปลื้องสัตว์ทั้งหลายให้พ้นจากกิเลสเข้าถึงอริยผล มีโสดาปัตติผลเป็นต้น ในเวลาใกล้รุ่งทุกวัน ทรงทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ เข้าผลสมาบัติ ออกจากผลสมาบัติ เข้าสมาบัติอันประกอบด้วยพระมหากรุณา ทรงตรวจดูเวไนยสัตว์ผู้พอจะแนะนำให้ตรัสรู้ได้ ในหมื่นจักรวาล, ทรงทำปฏิสันถารกับอาคันตุกะแล้วจึงทรงแสดงธรรม ตามเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น หากมีภิกษุทำความผิดก็ทรงบัญญัติสิกขาบทไว้

สาวกาจิณณะ มีดังนี้ พระสาวกทั้งหลาย จะบอกลาก่อนหรือไม่ก็ได้ ย่อมจาริกไปได้ตามความพอใจ ในสมัยที่พระผู้มีพระภาคยังทรงพระชนม์อยู่ มีการประชุมของพระสาวก ๒ ครั้ง คือเวลาก่อนเข้าพรรษาและวันเข้าพรรษา เพื่อเรียนเอากัมมัฏฐาน เพื่อส่งอารมณ์กัมมัฏฐาน และเพื่อเรียนเอากัมมัฏฐานที่สูงยิ่งขึ้นไป

อายามานนฺท :- เป็นบทสนธิ มี ๒ บท คือ อายาม + อานนฺท, **อายาม** เป็นกิริยาอาขยาต แปลว่า รออยู่ก่อนแล้วค่อยไป

อปโลเกสฺสาม :- เราจะบอกลา เพื่อจะจาริกไปสู่ที่ต่างๆ

เอวํ :- เป็นนิบาตในอรรถสัมปฏิจฉนะการยอมรับ (สาหุ สาธุ ลหุ โอปายิกํ ปติรูปํ อาม)

ภนฺเต :- เป็นอาลปนะ คำเรียกด้วยความเคารพ

ภควโต ปจฺจสฺโสสิ :- ท่านพระอานนท์ตั้งใจฟังแล้ว ทูลรับพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคด้วยดีว่า “เอวํ ภนฺเต”

อถ โข ภควา นิวาเสตฺวา :- เวลาทำภัตตกิจเสร็จแล้วนั้น พระผู้มีพระภาคทรงครองผ้าอันตรวาสก (ผ้าสบง) ดีแล้ว

ปตฺตจีวรมาทาย :- เป็นสนธิ มี ๒ บท คือ ปตฺตจีวรํ + อาทาย, ถือเอาบาตและจีวร

นิสีทิ. **อถ โข เวรญฺโช พฺราหฺมโณ, เยน ภควา, เตนุปสงฺกมิ; อุปสงฺกมิตฺวา ภควนฺตํ อภิวาเทตฺวา เอกมนฺตํ นิสีทิ. เอกมนฺตํ นิสินฺนํ โข เวรญฺชํ พฺราหฺมณํ ภควา เอตทโวจ "นิมนฺติตมฺห ตยา พฺราหฺมณ วสฺสาวุฏฺฐา, อปโลเกม ตํ, อิจฺฉาม มยํ**	ที่เขาจัดถวาย ครั้งนั้น เวรัญชพราหมณ์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วนั่ง ณ ที่สมควร พระผู้มีพระภาคทรงบอกเวรัญชพราหมณ์ผู้มาเฝ้าว่า "ท่านนิมนต์เราอยู่จำพรรษา เราขอลาท่าน ต้องการจะจาริกไปในชนบท"

คำว่า "ทรงครองผ้าอันตรวาสกแล้วถือบาตรและจีวร" ไม่ได้หมายความว่า ก่อนหน้านี้ พระพุทธองค์ทรงเปลือยกายอยู่ แต่หมายถึง ทรงผลัดเปลี่ยนผ้าสบงหรือครองผ้าสบงใหม่ให้กระชับ ส่วนถือบาตรและจีวรนั้น หมายถึง ถือบาตรด้วยพระหัตถ์ ถือจีวรด้วยพระวรกาย คือห่มจีวรแล้วอุ้มบาตรนั่นเอง

ปจฺฉาสมเณน :- ปัจฉาสมณะ คือภิกษุผู้ตามเสด็จ

พระผู้มีพระภาคทรงทำภัตตกิจแล้ว ทรงรออยู่จนเลยเที่ยงวัน ให้พระอานนท์เป็นปัจฉาสมณะตามเสด็จ ทรงให้ถนนในพระนครตั้งแต่ประตูพระนครถึงนิเวศน์ของเวรัญชพราหมณ์ สว่างไสวด้วยพระรัศมีอันมีแสงดุจแสงทอง แล้วเสด็จไปสู่ที่อยู่ของเวรัญชพราหมณ์ ส่วนเวรัญชพราหมณ์พอทราบว่าพระผู้มีพระภาคเสด็จมา ก็หวนระลึกได้ เกิดความสังเวช รีบลุกขึ้นสั่งให้จัดปูอาสนะที่มีค่ามากที่สุด ออกไปต้อนรับพระผู้มีพระภาค กราบทูลว่า "ขอพระผู้มีพระภาคจงเสด็จมาทางนี้เถิด" เมื่อพระผู้พระภาคเสด็จไปประทับบนอาสนะที่จัดไว้แล้ว เวรัญชพราหมณ์ก็เข้าไปนั่งเฝ้าอยู่ใกล้ๆ

นิมนฺติตมฺห :- เป็นสนธิ มี ๒ บท คือ นิมนฺติตา + อมฺห, เป็นผู้ที่ท่านนิมนต์ไว้แล้ว
นิมนฺติตตฺถ :- เป็นสนธิ มี ๒ บท คือ นิมนฺติตา + อตฺถ, เป็นผู้ที่ข้าพระพุทธเจ้านิมนต์ไว้แล้ว

โย เทยฺยธมฺโม โส น ทินฺโน :- ไทยธรรมใดที่ควรถวาย ข้าพระพุทธเจ้ายังมิได้ถวาย, หมายถึงไทยธรรมที่ควรถวายนั้น พราหมณ์ยังไม่ได้ถวาย คือ ตลอดไตรมาส เวลาเช้าของทุกวัน ควรถวายข้าวยาคูและของควรเคี้ยว เวลาเพลควรถวายของขบฉัน เวลาเย็นควรถวายเครื่องสักการะมีน้ำปานะรสต่างๆ ของหอมและดอกไม้ เป็นต้น

ตญฺจ โข โน อสนฺตํ :- ไม่เป็น "โส จ โข โน อสนฺโต" เพราะเป็นลิงควิปัลลาส, ไทยธรรมนั้นไม่มีก็ไม่ใช่
โนปิ อทาตุกมฺยตา :- หรือมีอยู่แต่ไม่อยากถวายก็ไม่ใช่
ตํ กุเตตฺถ ลพฺภา :- ในไตรมาสนี้ พระองค์ยังไม่ได้รับไทยธรรมนั้นเลย

พหุกิจฺจา ฆราวาสา พหุกรณียา :- พราหมณ์ได้ดำหนิตนเองต่างแก้ตัวว่า "ผู้อยู่ครองเรือนมีกิจธุระมาก ไม่ได้ถวายไทยธรรมที่ควรถวาย" เพราะพราหมณ์ยังไม่ทราบว่าถูกมารดลใจให้ลืม

ขณะนั้น พราหมณ์คิดว่า "ทำอย่างไร เราจะได้ถวายไทยธรรมที่ควรถวายทั้ง ๓ เดือน ภายในวันเดียว" จึงกราบทูลนิมนต์พระผู้มีพระภาคให้รับเพื่อเสวยภัตตาหารในวันพรุ่งนี้

สฺวาตนาย :- เพื่อเสวยในวันพรุ่งนี้, เมื่อข้าพระพุทธเจ้าได้ถวายของที่ควรถวายแล้ว ย่อมจะได้บุญกุศลเป็นอันมาก ย่อมจะได้รับปีติและปราโมทย์ใจ

อธิวาเสสิ ภควา ตุณฺหีภาเวน :- พระผู้มีพระภาคทรงดำริว่า "ถ้าเราจะไม่รับคำนิมนต์ ทั้งพราหมณ์และชาวเมืองเวรัญชาจะพากันตำหนิว่า 'พระสมณะท่านนี้ ไม่ได้รับอะไรตลอดไตรมาส คงจะโกรธแล้วหลีกไป แม้พวกเราจะอ้อนวอนอยู่ ก็ไม่รับ ชั่งไม่มีอธิวาสนขันติซะเลย คงไม่ใช่พระสัพพัญญูแน่' พวกเขาจะประสบกับสิ่งอันไม่เป็นบุญอีกมาก อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย" ทรงอาศัยความอนุเคราะห์แล้วรับคำนิมนต์โดยดุษณีภาพ เมื่อให้เวรัญชพราหมณ์ทราบว่าทรงรับแล้ว ทรงแนะนำให้รู้ประโยชน์ในปัจจุบันและประโยชน์ในโลกหน้า ให้เข้าใจกุศล ให้อาจหาญ ให้อุตสาหะในการทำกุศล ให้ธรรมรัตนะไหลอาบชุ่มชื้นในใจของเวรัญชพราหมณ์แล้ว จึงเสด็จกลับ

ชนปทจาริกํ ปกฺกมิตุ”นฺติ.

“สจฺจํ โภ โคตม นิมนฺติตตฺถ มยา วสฺสํวุฏฺฐา; อปิจ โย เทยฺยธมฺโม, โส น ทินฺโน. ตญฺจ โข โน อสนฺตํ, โนปิ อทาตุกมฺยตา, ตํ กุเตตฺถ ลพฺภา, พหุกิจฺจา ฆราวาสา พหุกรณียา. “อธิวาเสตุ เม ภวํ โคตโม สฺวาตนาย ภตฺตํ สทฺธึ ภิกฺขุ-สงฺเฆนา”ติ.

อธิวาเสสิ ภควา ตุณฺหีภาเวน. อถ โข ภควา เวรญฺชํ พฺราหฺมณํ ธมฺมิยา กถาย สนฺทสฺเสตฺวา สมาทเปตฺวา สมุตฺเตเชตฺวา สมฺปหํเสตฺวา อุฏฺฐายาสนา ปกฺกามิ.

อถ โข เวรญฺโช พฺราหฺมโณ ตสฺสา รตฺติยา อจฺจเยน สเก นิเวสเน ปณีตํ ขาทนียํ โภชนียํ ปฏิยาทาเปตฺวา ภควโต กาลํ อาโรจาเปสิ “กาโล โภ โคตม นิฏฺฐิตํ ภตฺต”นฺติ.

[๒๓] อถ โข ภควา ปุพฺพณฺหสมยํ นิวาเสตฺวา ปตฺตจีวรมาทาย, เยน เวรญฺชสฺส พฺราหฺมณสฺส นิเวสนํ, เตนุปสงฺกมิ; อุปสงฺกมิตฺวา ปญฺญตฺเต อาสเน นิสีทิ

เวรัญชพราหมณ์กราบทูลว่า “เป็นความจริง ข้าพระพุทธเจ้านิมนต์ท่านพระโคดมอยู่จำพรรษา แต่ข้าพระพุทธเจ้ายังไม่ได้ถวายไทยธรรมที่ได้ตั้งใจเอาไว้ สิ่งนั้นมิใช่จะไม่มีและมิใช่ว่าข้าพระพุทธเจ้าจะไม่เต็มใจถวาย ไตรมาสที่ผ่านมา พระองค์ยังมิได้รับไทยธรรมนั้น เพราะผู้ครองเรือนมีกิจมากมีธุระมาก ขอท่านพระ โคดม พร้อมกับภิกษุสงฆ์จงรับอาหารของข้าพระพุทธเจ้า เพื่อเจริญกุศลในวันพรุ่งนี้เถิด”

พระผู้มีพระภาคทรงรับคำนิมนต์โดยดุษณีภาพ ทรงชี้แจงให้เวรัญชพราหมณ์เห็นชัด ชวนให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ เร้าใจให้อาจหาญ แกล้วกล้า ปลอบชโลมใจ ให้สดชื่นร่าเริงด้วยธรรมีกถา แล้วเสด็จลุกจากอาสนะหลีกไป

เมื่อผ่านราตรีนั้นไป เวรัญชพราหมณ์สั่งให้เตรียมของเคี้ยวของฉันอันประณีตไว้ในบ้านแล้วให้คนไปกราบทูลภัตกาลแด่พระผู้มีพรtภาค ว่า “ท่านพระโคดม ถึงเวลาแล้ว ภัตตาหาร เสร็จแล้ว”

[๒๓] ครั้นเวลาเช้า พระผู้มีพระภาคทรงครองอันตรวาสก ถือบาตรและจีวรเสด็จพระพุทธดำเนินไปยังนิเวศน์ของเวรัญชพราหมณ์ ประทับนั่งเหนือ

ฝ่ายเวรัญชพราหมณ์ได้ฟังพระพุทธดำรัสเช่นนั้น มีใจเอิบอิ่มปราโมทย์ ตามส่งเสด็จพอพ้นเขตนิเวศน์ของตน แล้วกลับมาเรียกภรรยาและบุตรมาสั่งว่า “เราต้องการถวายของที่ควรถวาย แต่ยังไม่ได้ถวายตลอด ๓ เดือน ดังนั้น เวลานี้พวกเราจะถวายภัตตาหารที่ควรถวายทั้ง ๓ เดือนนั้น ภายในวันเดียว แก่พระผู้มีพระภาค พวกเธอจงช่วยจัดเตรียมไว้เถิด” ให้เตรียมวัตถุทานอันประณีตตลอดทั้งวัน

อถ โข เวรญฺโช ... กาลํ อาโรจาเปสิ :- เมื่อพราหมณ์จัดเตรียมอาหารเสร็จ ก็รุ่งเช้าพอดี จึงให้ปูอาสนะที่ดีที่สุดไว้ แล้วตกแต่งอาสนะนั้นด้วยดอกไม้และของหอมอันวิจิตร ให้ยกของควรขบเคี้ยวควรเสวยเข้าไปตั้งไว้ แล้วให้กราบทูลเวลาเสด็จแก่พระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระโคดม ได้เวลาแล้ว ภัตตาหารเสร็จแล้ว”

[๒๓] **อถ โข ภควา ปุพฺพณฺหสมยํ นิวาเสตฺวา ... สทฺธึ ภิกฺขุสงฺเฆน** :- พอรุ่งเช้า พระผู้มีพระภาคมีภิกษุสงฆ์แวดล้อม เสด็จไปยังนิเวศน์ของเวรัญชพราหมณ์นั้น เสด็จไปถึงแล้ว ประทับนั่งบนอาสนะที่เขาจัดไว้ถวาย

พุทฺธปฺปมุขํ ภิกฺขุสงฺฆํ :- ภิกษุสงฆ์ที่มีพระพุทธเจ้าเป็นพระประมุข เป็นประธาน เป็นสังปริณายก เป็นพระสังฆเถระ

สทฺธึ ภิกฺขุสงฺเฆน.	พระพุทธอาสน์พร้อมภิกษุสงฆ์
อถ โข เวรญฺโช พฺราหฺมโณ พุทฺธปฺปมุขํ ภิกฺขุสงฺฆํ ปณีเตน ขาทนีเยน โภชนีเยน สหตฺถา สนฺตปฺเปตฺวา สมฺปวาเรตฺวา ภควนฺตํ ภุตฺตาวึ โอนีตปตฺตปาณึ ติจีวเรน อจฺฉาเทสิ, เอกเมกญฺจ ภิกฺขุ เอกเมกเน ทุสฺสยุเคน อจฺฉาเทสิ.	ครั้นแล้วเวรัญชพราหมณ์ประเคนของเคี้ยวของฉันอันประณีตด้วยตัวเอง กระทั่งพระผู้มีพระภาคเสวยเสร็จแล้วละพระหัตถ์จากบาตร จึงทูลถวายไตรจีวรให้ทรงครอง และถวายผ้าคู่ให้ภิกษุครองรูปละสำรับ
อถ โข ภควา เวรญฺชํ พฺราหฺมณํ ธมฺมิยา กถาย สนฺทสฺเสตฺวา สมาทเปตฺ	พระผู้มีพระภาคทรงชี้แจงให้เวรัญชพราหมณ์เห็นชัด ชวนให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ เร้าใจให้

ปณีเตน :- อันดีที่สุด ทั้งประณีตทั้งราคาแพง

ขาทนีเยน :- ของขบเคี้ยว มีเนื้อเป็นต้น

โภชนีเยน :- ของฉัน มีข้าวเป็นต้น

สหตฺถา :- ด้วยมือของตน คือยกเข้าไปถวายด้วยมือของตน

สนฺตปฺเปตฺวา :- ให้อิ่มพอความต้องการ คือคอยดู คอยเพิ่มเติม จนเพียงพอตามต้องการ

สมฺปวาเรตฺวา :- ให้ห้าม คือถวายไปเรื่อยๆ จนกว่าพระผู้มีพระภาคจะทรงห้ามด้วยหัตถสัญญา มุขสัญญา หรือวจีเภทะว่า “พอแล้ว พอแล้ว” จึงพอใจหยุดถวาย

ภุตฺตาวึ :- ผู้เสวยเสร็จแล้ว

โอนีตปตฺตปาณึ :- ทรงนำพระหัตถ์ออกจากบาตร คือขณะที่เสวยนั้น ทรงวางมืออยู่ในบาตรตลอด เมื่อเสวยเสร็จจึงทรงยกพระหัตถ์ออกจากบาตรแล้วล้างพระหัตถ์

ติจีวเรน อจฺฉาเทสิ :- ให้พระผู้มีพระภาคครองไตรจีวรที่ตนถวาย, คำว่าไตรจีวรในที่นี้ เป็นเพียงโวหาร ที่จริงแล้วเป็นผ้าสาฎกทั้ง ๓ ผืน ผ้าสาฎกแต่ละผืนที่ถวายพระพุทธเจ้านั้น เป็นผ้าเนื้อดีที่สุดเทียบเท่าผ้าจากแคว้นกาสี มีราคาผืนละ ๑,๐๐๐ กหาปณะ ฉะนั้น พราหมณ์จึงได้ถวายผ้าสาฎกแด่พระผู้มีพระภาค มีราคาถึง ๓,๐๐๐ กหาปณะ

เอกเมกญฺจ ภิกฺขุ เอกเมกเน ทุสฺสยุเคน อจฺฉาเทสิ :- พราหมณ์ได้ให้ภิกษุรูปหนึ่งๆ ครองผ้าสาฎกรูปละ ๒ ผืน แต่ละผืนมีราคา ๕๐๐ กหาปณะ ฉะนั้น พราหมณ์จึงได้ถวายผ้าสาฎกแก่ภิกษุสงฆ์ ๕๐๐ รูป มีมูลค่าถึง ๕๐๐,๐๐๐ กหาปณะ

ในพระบาลีกล่าวไว้เพียงเท่านี้ แต่พระอรรถกถาได้พรรณนาไว้ว่า ของใช้ใดที่ควรแก่สมณะบริโภค ชื่อว่าพราหมณ์ไม่ได้ถวาย มิได้มีเลย ได้ถวายทุกอย่าง เช่น ผ้ากำพลแดงและผ้าปัตตุณณะมีราคาตั้ง ๗-๘ พันกหาปณะ ผ้าห่ม ผ้ารัดเข่า ผ้าอังสะ ประคดเอว ผ้ากรองน้ำ น้ำมันสำหรับนวดเท้าซึ่งผ่านการหุงให้บริสุทธิ์ถึงร้อยครั้งพันครั้ง เป็นต้น พราหมณ์ได้จัดถวายภิกษุสงฆ์ทุกรูปจนพอใจของตน

อถ โข ภควา เวรญฺชํ ... ปกฺกามิ :- คราวนั้น พระผู้มีพระภาคทรงยังฝนคืออมตธรรมให้หลั่งชโลมใจ ทำเวรัญชพราหมณ์ ผู้หมดโอกาสจะดื่มด่ำอมตรส เพราะถูกมารดลใจให้หลงลืมตลอด ๓ เดือน พร้อมทั้งบุตรและภรรยา ผู้ร่วมกันถวายเครื่องสักการะ มากมายถึงขนาดนั้น ได้มีความดำริเต็มที่ภายในวันเดียวเท่านั้น จึงทรงยังพราหมณ์ให้เห็นประโยชน์ สมาทาน อาจหาญ รื่นเริง ด้วยธรรมีกถา จบแล้วเสด็จลุกจากอาสนะหลีกไป

ฝ่ายพราหมณ์พร้อมทั้งบุตรและภรรยา ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคและภิกษุสงฆ์แล้วตามส่งเสด็จ พลางกราบทูลว่า “ขอให้พระองค์ทรงทำความอนุเคราะห์แก่ข้าพระองค์ทั้งหลายอีกด้วยเถิด พระพุทธเจ้าข้า” แล้วยืนน้ำตานองหน้าด้วย

วา สมุตฺเตเชตฺวา สมฺปหํเสตฺวา อุฏฺฐายาสนา ปกฺกามิ.	อาจหาญ แกล้วกล้า ปลอบชโลมใจให้สดชื่นร่าเริงด้วยธรรมีกถาแล้วเสด็จจากไป
อถ โข ภควา เวรญฺชายํ ยถาภิรนฺตํ วิหริตฺวา อนุปคมฺม โสเรยฺยํ สงฺกสฺสํ กณฺณกุชฺชํ, เยน ปยาคปติฏฺฐานํ, เตนุปสงฺกมิ; อุปสงฺกมิตฺวา ปยาคปติฏฺฐาเน คงฺคํ นทึ อุตฺตริตฺวา, เยน พาราณสี, ตทวสริ.	พระพุทธองค์ประทับอยู่ ณ เมืองเวรัญชา ตามพระอัธยาศัยแล้วได้เสด็จพระพุทธดำเนิน ไปยังเมืองท่าปยาคะ ไม่ทรงแวะเมืองโสเรยยะ เมืองสังกัสสะ เมืองกัณณกุชชะ ทรงข้ามแม่น้ำคงคาที่เมืองท่าปยาคะ เสด็จพระพุทธดำเนินถึงกรุงพาราณสี
อถ โข ภควา พาราณสิยํ ยถาภิรนฺตํ วิหริตฺวา, เยน เวสาลี, เตน จาริกํ ปกฺกามิ. อนุปุพฺเพน จาริกํ จรมาโน, เยน เวสาลี, ตทวสริ. ตตฺร สุทํ ภควา เวสาลิยํ วิหรติ มหาวเน กูฏาคารสาลายนฺติ.	ครั้นประทับที่กรุงพาราณสีตามพระอัธยาศัยแล้ว เสด็จจาริกไปโดยลำดับจนถึงกรุงเวสาลี ทราบว่าพระองค์ประทับอยู่ ณ กูฏาคารศาลา ป่ามหาวัน เขตกรุงเวสาลีนั้น
เวรญฺชภาณวาโร นิฏฺฐิโต.	เวรัญชภาณวาร จบ

ความปีติและอาลัยในพระผู้มีพระภาค

อถ โข ภควา เวรญฺชายํ ยถาภิรนฺตํ วิหริตฺวา :- พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่เมืองเวรัญชานั้นตามพระราชอัธยาศัยแล้ว ทรงละพุทธวิถีจากมหามณฑลเพราะทรงเห็นว่ามีความลำบากด้วยภิกษาจาร ประสงค์จะเสด็จโดยทางตรงโดยไม่ทรงแวะที่เมือง ทั้งหลาย มีเมืองโสเรยยะ สังกัสสะ กัณณกุชชะ เสด็จตรงไปเมืองท่าชื่อปยาคะ ริมฝั่งแม่น้ำคงคา เสด็จข้ามแม่น้ำคงคาที่ท่าปยาคะนั้น มุ่งพระภักตร์ไปทางกรุงพาราณสี

เยน พาราณสี ตทวสริ :- เมืองพาราณสีตั้งอยู่ทางทิศใด ทรงเสด็จมุ่งพระภักตร์ไปทางทิศนั้น, **ตทวสริ** เป็นสนธิ ตัดออกเป็น ตํ + อวสริ, **อวสริ** เป็นกิริยาอาขยาต มาจาก อว+ สร คติมฺหิ + อี อัชชตนี, แปลว่า ตัดสินพระทัยเสด็จไปทางกรุงพาราณสีนั้น

ภควา พาราณสิยํ ยถาภิรนฺตํ วิหริตฺวา เยน เวสาลี เตน จาริกํ ปกฺกามิ :- พระผู้มีพระภาคทรงประทับอยู่ที่กรุงพาราณสีจนพอพระทัยแล้ว จึงเสด็จจาริกไปทางกรุงเวสาลี ประทับอยู่ที่กูฏาคารศาลา ป่ามหาวัน เขตกรุงเวสาลีนั้น

เวรัญชกัณฑ์ จบบริบูรณ์
